

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 29 (68) № 3 2018

**Київ
2018**

Головний редактор:

Доценко Віктор Олегович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Члени редакційної колегії:

Чеканов Всеволод Юрійович (відповідальний секретар) – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Гуржій Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього модерного часу Інституту історії України НАН України;

Даниленко Віктор Михайлович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України;

Журба Михайло Анатолійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Виговський Микола Юрійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Падалка Сергій Семенович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України;

Киридон Алла Миколаївна – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» «Велика українська енциклопедія»;

Космина Віталій Григорович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Мальчин Юрій Макарович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри педагогіки і суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Синявська Лариса Іванівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Скиба Андрій Володимирович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України;

Тимошенко Юрій Олександрович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету фізичного виховання і спорту України;

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чумак Василь Арсенович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Irena Wodzianowska – доктор філософії, асистент кафедри історії та історіографії Східної Європи Інституту історії Люблінського католицького університету Івана Павла II.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 2 від 28.09.2018 року)**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки» зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 15712-4183Р від 28.09.2009 року)

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України з історичних наук відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України від 28.12.2017 № 1714 (додаток 7)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Громакова Н.Ю.

ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ ПОЛЯКІВ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ:
ВІД КОНСПІРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДО ПОВСТАНСЬКОЇ БОРОТЬБИ.....1

Доценко В.О.

ЄВРЕЙСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ РАЙОНИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ
ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР.....7

Дудник О.В.

ЄВРЕЙСЬКІ ПОГРОМИ НА УМАНЩИНІ (1919 Р.).....13

Корнієнко О.В.

СТРУКТУРА Й ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ
ІНДУСТРІЇ МОДИ В УРСР У II ПОЛОВИНІ ХХ СТ.....18

Левенець О.М.

ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНІ ТА СОЦІАЛЬНІ УМОВИ,
ПОБУТ І ДОЗВІЛЛЯ СІЛЬСЬКИХ УЧИТЕЛІВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ
В СЕРЕДИНІ 60-х рр. ХХ ст.24

Міненко Л.М.

ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕРАЛЬДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ СИМВОЛІКИ НАЦІОНАЛЬНОГО
ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ УКРАЇНИ).....30

Свистович С.М.

ВИКОРИСТАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЕСПЕРАНТИСТІВ У МІЖНАРОДНИХ
АКЦІЯХ КОМПАРТІЙНИХ ОРГАНІВ У 1920-Х РР.....41

Токаленко П.О.

РЕПРЕСИВНА ПРАВОВА МОДЕЛЬ ЗАКОНОДАВЧОЇ БАЗИ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.....48

Хомич П.М.

БОЙОВІ ДІЇ НА ВОЛИНСЬКОМУ ПОЛІССІ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ Й УЧАСТЬ У НИХ ПОЛЬСЬКОГО ЛЕГІОНУ.....53

Чеканов В.Ю.

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ КОД КРИМУ: ДАВНЬОГРЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ.....57

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Кудря І.Г.

ПОЛІТИЧНА ТЕОРІЯ ЛЕГІЗМУ.....62

Мудрієвська І.І.

ПРОБЛЕМА БЕЗПЕКИ КРАЇН ПЕРСЬКОЇ ЗАТОКИ:
КОНФЛІКТИ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ.....67

Набока С.В.

ОСОБЛИВОСТІ ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ
ДЕЗІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В СРСР НАПРИКІНЦІ
1980 – НА ПОЧАТКУ 1990-Х РР. ХХ СТ.....76

Сободар О.О.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КОРОЛІВСТВА
БЕЛЬГІЯ ПІСЛЯ КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕФОРМИ 1993 Р.....81

Топорін Є.О., Шамраєва В.М. ОСНОВНІ РИСИ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ.....	86
Циганенко Л.Ф. ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ У ФРОНТОВОМУ ТАБОРІ № 38.....	91
ЕТНОЛОГІЯ	
Кязимов Салех Юнус оглу НАСЛЕДИЕ КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ: ГОРСКИЕ ЕВРЕИ.....	98
Чирко Б.В. ДО ІСТОРІЇ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ТА ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ У КРИМУ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ.....	106
ІСТОРІЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ	
Ахмедов Э.Ю. БИБЛИОТЕЧНО-ИНФОРМАЦИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ДЕТСКИХ И ЮНОШЕСКИХ БИБЛИОТЕК В АЗЕРБАЙДЖАНЕ.....	110
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	116

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Gromakova N.Yu.

LIBERATION MOVEMENT OF THE POLES IN THE UKRAINIAN LANDS:
FROM CONSPIRATORIAL ACTIVITY TO INSURGENT STRUGGLE 1

Dotsenko V.O.

JEWISH NATIONAL DISTRICTS OF SOUTH UKRAINE
DURING HOLODOMOR IN 1932–1933 7

Dudnyk O.V.

JEWISH POGROMS IN UMAN (1919) 13

Korniienko O.V.

STRUCTURE AND PECULIARITIES OF THE FASHION
INDUSTRY FUNCTIONING IN THE UKRAINIAN SSR
IN THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY 18

Levenets O.M.

HOUSING-COMMUNAL AND SOCIAL CONDITIONS, EVERYDAY LIFE
AND LEISURE OF RURAL TEACHERS VOLYN REGION
IN THE MID-60'S OF THE XX CENTURY 24

Minenko L.M.

INSTITUTIONAL PROVISION OF HERALDIC ACTIVITY IN UKRAINE
(IN THE EXAMPLE OF SYMBOLS OF THE NATIONAL MUSEUM
OF MILITARY HISTORY OF UKRAINE) 30

Svystovych S.M.

THE USE OF UKRAINIAN ESPERANTISTS IN INTERNATIONAL ACTIONS
OF COMMUNIST PARTY BODIES IN THE 1920S 41

Tokalenko P.O.

THE REPRESSIVE LEGAL MODEL
OF THE LEGISLATIVE BASE OF THE RUSSIAN EMPIRE
IN THE YEARS OF THE FIRST RUSSIAN REVOLUTION 48

Khomych P.M.

MILITARY OPERATIONS ON THE TERRITORY
OF POLESIA DURING THE FIRST WORLD WAR
AND PARTICIPATION OF THE POLISH LEGION IN IT 53

Chekanov V.Yu.

CIVILIZATIONAL CODE OF CRIMEA:
ANCIENT GREEK COLONIZATION 57

WORLD HISTORY

Kudrya I.G.

THE POLITICAL THEORY OF LEGALISM 62

Mudriievska I.I.

THE PROBLEM OF THE SECURITY OF THE PERSIAN GULF STATES:
CONFLICTS AT THE BEGINNING OF THE 21st CENTURY 67

Naboka S.V.

PECULIARITIES AND REGULARITIES OF DISINTEGRATION PROCESSES
IN USSR IN THE LATE EIGHTIES – IN THE EARLY NINETIES OF XX CENTURY 76

Sobodar O.O. TRANSFORMATION OF THE FOREIGN POLICY OF THE KINGDOM BELGIUM AFTER THE CONSTITUTIONAL REFORM IN 1993.....	81
Tsyhanenko L.F. THE MAIN FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE MILITARY POLITICAL STRATEGY OF THE GREAT BRITAIN AT THE PRESENT STAGE.....	86
Tsyhanenko L.F. WAR PRISONERS OF EUROPEAN COUNTRIES IN FRONT-LINE CAMP No. 38.....	91
ETHNOLOGY	
Kazimov Saleh Yunus THE HERITAGE OF CAUCASUS ALBANIA: CAUCASIAN MOUNTAIN JEWS.....	98
Chyrko B.V. TO THE HISTORY OF ETHNOPOLITICAL AND ETHNOSOCIAL PROCESSES IN CRIMEA IN THE CONTEXT OF SOVIET REGIME’S POLICY.....	106
ІСТОРІЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ	
Ahmadov Elchin Yusif LIBRARY AND INFORMATION SUPPORT FOR CHILDREN’S AND YOUTH’S LIBRARIES IN AZERBAIJAN.....	110
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS.....	116

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.4)

Громакова Н.Ю.

Національний університет державної фіскальної служби України

ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ ПОЛЯКІВ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: ВІД КОНСПІРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДО ПОВСТАНСЬКОЇ БОРОТЬБИ

Проаналізовано чинники трансформації польської визвольної боротьби першої половини XIX ст. Доведено, що генезис змовницько-конспіративних форм діяльності поляків під владою Романових зумовлювався відсутністю легальних умов для реалізації своїх національних прав. Структурною основою для створення перших польських таємних організацій були масонські ложі, діяльність яких мала напівлегальний характер. Польські конспіратори намагалися поширити свою діяльність на всі колишні польські землі, що сприяло модернізації свідомості й загальнонаціональній консолідації. Автор дійшов висновку, що порушення російською владою конституційних норм Королівства Польського, ліквідація традиційних прав і привілеїв польської шляхти західних губерній сприяли загостренню «польського питання», кульмінацією чого стало Листопадове повстання 1830–1831 рр.

Ключові слова: масонські ложі, конспіративна діяльність, Польське патріотичне товариство, шляхта, Листопадове повстання 1830–1831 рр.

Постановка проблеми. Завершення епохи наполеонівських війн й утворення Королівства Польського започаткували новий період в історії боротьби польського народу за відновлення власної державності. Розчарувавшись у пошуках підтримки ззовні, не маючи можливості легально боротися за свої національні права на теренах Росії, Австрії та Пруссії, польська людність поринула у вир змовницько-конспіративної діяльності, що з часом вибухнула польськими Листопадним (1830–1831 рр.) і Січевим (1863–1864 рр.) повстаннями, а також спричинила активну zaangażованість поляків у революційні події 1848 р. Романтичний ентузіазм та історична пам'ять про славетне минуле в умовах поширення модерного націоналізму й нових форм суспільної свідомості стали потужним чинником розгортання польського визвольного руху першої половини XIX ст. Дослідження особливостей форм і методів боротьби поляків у цей період сприятиме, на наш погляд, з'ясуванню траєкторій польського модерного націєтворення за умов відсутності власної державності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічний доробок праць, присвячених

діяльності польських конспіративних організацій і повстанських подій, відзначається різноманітністю. Він представлений як ґрунтовними монографічними дослідженнями, так і розвідками, що висвітлюють окремі сюжети. І якщо історики радянської доби фокусували увагу на революційних аспектах боротьби поляків, їхніх контактах із російським революційним середовищем, зокрема декабристськими організаціями, сучасні вітчизняні дослідники намагаються розглядати визвольний рух поляків на українських теренах крізь призму регіональної та національної історії.

Розгортання мережі польських конспіративних організацій та особливості їхньої діяльності на українських теренах досліджували М. Хададова, В. Павлюк, А. Хоптяр та ін. [8; 10; 12; 13; 14; 15]. Суттєвий внесок у дослідження проблем повстанської боротьби поляків на Правобережжі здійснили авторськими колективами видань «Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів» [11] та «Від інсурекції Костюшка до 1830 р. Поляки на Правобережній Україні: від міфів до фактів» [3]. У центрі уваги науковців опинилися проблеми становища

польської спільноти під владою Романових, ідеологічного та практичного оформлення визвольного руху поляків тощо. Новизна представлених колективних монографій полягає в застосуванні досягнень сучасної історичної та міждисциплінарної методології до дослідження національно-визвольної боротьби поляків, вивчення цих подій крізь призму регіонального підходу й історичного краєзнавства.

Проблематика польської конспіративно-повстанської боротьби першої половини XIX ст. висвітлювалася також на сторінках комплексних видань з історії Польщі як вітчизняних, так і зарубіжних науковців [4; 5; 6]. Проте, на наш погляд, недостатньо з'ясованими залишаються питання ролі польських повстань першої половини XIX ст. у загальнонаціональній визвольній боротьбі, формування пам'яті про ці події в контексті генезису модерної польської ідентичності.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є визначення чинників трансформації організаційних форм польської визвольної боротьби першої половини XIX ст., з'ясування їх регіональної специфіки та ролі в загальнопольському русі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відновлення контролю Санкт-Петербурга над більшістю теренів колишньої Речі Посполитої після Віденського конгресу 1815 р. й утворення Королівства Польського спричинило активізацію нових форм громадянської активності поляків. Якщо в попередній період найпопулярнішими були збройна боротьба в складі польських легіонів і законотворча діяльність, спрямовані на відродження польської державності, то тепер «простір можливостей» значно звужувався. І хоча Олександр I намагався продемонструвати свою прихильність польським підданам Королівства, ці показово-ліберальні реверанси не стосувалися поляків, що мешкали на українських, білоруських і литовських землях, що вважалися історичною складовою частиною російського цивілізаційного й державного простору.

З іншого боку, потужним чинником розгортання конспіративно-змовницької роботи стала діяльність масонських лож, досить популярних у польському середовищі в другій половині XVIII – на початку XIX ст. Саме члени цих напівлегальних об'єднань уперше поєднали ідеї морально-етичного вдосконалення з гаслами визвольної боротьби. Масони кінця XVIII – початку XIX ст. визнавали прогресивно-ліберальні ідеї, насамперед французького Просвітництва. Але шляхет-

ський загал не розумів сутності масонства, його морально-ідейних засад, і тому ставився вороже до нього. Масонам ставили за провину проведення незвичайних ритуалів, ігнорування церкви, але насамперед – їхні ліберальні ідеї щодо звільнення селян [1, s. 99].

Найбільшою масонською ложею, що діяла на Правобережжі, була ложа у м. Дубно. Її члени спрямовували свої зусилля насамперед на розвиток культури, збереження традицій і поширення просвітницьких ідей як серед членів лож, так і в усьому польському суспільстві. Основним своїм завданням масони вважали моральне, інтелектуальне та фізичне вдосконалення [8, с. 17]. Утім, хоча культурницький аспект відігравав головну роль у роботі масонських лож того періоду, польські масони брали активну участь у формуванні легіонів, воювали на боці французької армії. Багато колишніх масонів загинуло під час наполеонівських війн [2, s. 164].

Відродження польського масонства в українських землях припадає на 1816–1819 рр. Цей період отримав назву «золота епоха масонства». Певна лібералізація внутрішньої політики в перші роки правління Олександра I, який брав участь у російському масонстві, сприяла поширенню цієї форми діяльності серед шляхетського руху. Найвідомішими були ложі «Звершена таємниця», «Увічнена краса» й «Озіріс».

Масонські організації свідомо беруть активну участь у суспільно-політичному житті. На землях, що знаходилися в компетенції великої провінціальної волинської ложі, капітаном Ф. Маєвським 1820 р. у Бердичеві було засновано орден польських тамплієрів, який своєю діяльністю нагадував масонські вільномулярські ложі [1, s. 118]. Члени нового ордену працювали на Волині й Поділлі, у Київській губернії.

Заслугою польських масонських лож можна вважати сприяння ідейно-організаційному оформленню шляхетського руху. Саме їм належить першість у розробленні структурних засад і програмного забезпечення власної діяльності у вигляді статутів та інших регламентуючих документів. У польських масонських ложах існувала централізована система керівництва, яка суворо дотримувалася ієрархічного принципу, що запобігало поширенню анархічних тенденцій, властивих шляхетській свідомості. З іншого боку, саме тут майбутні опозиціонери здобували свій перший досвід конспіративної діяльності, особливо після їх заборони на теренах Російської імперії в 1822 р.

Наступним кроком в оформленні польського опозиційного руху стало виникнення в травні 1819 р. таємної організації «Національне масонство», засновником якої був польський збіднілий шляхтич В. Лукасінський. Із часом «Національне масонство» перетворилося на велику організацію, до лав якої входило понад 200 чоловік. Вона поширила свою діяльність за межами Королівства Польського – у Познані, на Волині та в литовсько-білоруських губерніях. Головним своїм завданням члени товариства визнавали боротьбу за возз'єднання польських земель і відновлення незалежності Польщі в кордонах 1772 р. Зосередившись на національно-визвольній проблематиці, члени товариства обійшли увагою соціальні питання, що значно обмежувало соціальну базу й вплив організації [9, с. 37].

«Національне масонство» В. Лукасінського стало містком між традиційними масонськими угрупованнями й новостворюваними таємними організаціями політичного й національно-визвольного спрямування. Аналіз діяльності польських таємних товариств на українських теренах у цей період дозволяє зробити висновок, що їх генезис, структурно-організаційне оформлення та напрямки діяльності відповідали загальнопольським тенденціям. Дійсно, у суспільній свідомості поляків Галичини чи Правобережжя їхня доля нерозривно була пов'язана з рештою польських земель, що слугувало потужним чинником зацікавленості в загальнонаціональній визвольній боротьбі, стимулювало підтримування контактів між різними частинами поділеної Речі Посполитої. В. Павлюк у своєму дослідженні, присвяченому діяльності польських таємних організацій 1820-х рр. у Правобережжі, дійшов висновку, що «організаційна структура польських таємних товариств і лож в Україні не відзначалася ні чіткістю, ні стабільністю». Детально розглянувши еволюцію діяльності польських таємних організацій, науковець зауважив, що незадоволення членів лож (зокрема Олізара Ворцеля, Людвіка Собанського й інших) поміркованістю культурно-просвітницької роботи спонукало їх до пошуку нових сенсів, зокрема й у політичній площині. Тому створення Польського патріотичного товариства стало відповіддю на ці суспільні запити шляхти, позбавленої будь-яких можливостей легальним шляхом відстоювати свої національні права в Російській імперії: «Організатори Товариства наголошували, що поляки, розірвані різними державами, не мають вітчизни, а тому повинні докласти максимум зусиль, щоб її цілісність

і незалежність відновити назавжди. До цієї мети поляків повинен спрямовувати патріотизм, який в усі історичні часи був присутній. Головною його метою висувалося зміцнення зв'язків між частинами розділеної Речі Посполитої» [10, с. 54].

Патріотичне товариство поширювало свою діяльність на сім провінцій: «...Царство Польське, Велике Князівство Познанське (до нього входило також Калішське воєводство), Галичина, Литовські губернії, Волинь, вільне місто Краків та армія (вона вважалася сьомою провінцією)» [6, с. 289]. Воно активно намагалося зав'язати контакти з іншими польськими угрупованнями, зокрема тими, що діяли в студентському середовищі Варшави, Берліна, Вільна й Кременця [5, с. 27; 7, с. 37–38]. Із часом товариство перетворилося на один із головних центрів підготовки польського Листопадового повстання [7, с. 38].

Важливим напрямком своєї діяльності польські патріоти вважали налагодження контактів із представниками паралельного російського визвольного руху. Після арешту В. Лукасінського в 1822 р. Патріотичне товариство, очолюване Северином Кржижановським, шукало шляхи до порозуміння й об'єднання зусиль у боротьбі проти самодержавства з російськими декабристами. При цьому головна увага зосереджувалася на питанні майбутнього здобуття незалежності для Польщі [10, с. 57]. Слід зазначити, що проблематика зв'язків між польськими таємними організаціями й російськими декабристськими товариствами отримала ґрунтовне висвітлення як у радянській історіографії, так і в працях вітчизняних науковців [10; 14]. Більшість дослідників наголошують на тому, що в цілому дійшовши згоди про незалежність польських етнічних теренів у майбутньому, розбіжності між польськими й російськими змовниками виникли під час обговорення долі литовських, українських і білоруських земель, а також питання щодо майбутнього державного устрою відновленої Польщі [6, с. 289; 10, с. 57].

Розправа над декабристами спричинила переслідування польських опозиціонерів. Виявлена в ході слідства діяльність Патріотичного товариства викликала неабияке занепокоєння в Санкт-Петербурзі. Слідство над польськими змовниками було доручене судовим установам Королівства Польського, а контроль здійснював безпосередньо великий князь Костянтин. Утім, вирок Сеймового Суду членам товариства був занадто м'який на розсуд російської влади. Не визнавши їх винними в державному злочині – зраді, що передбачало смертну кару, Суд засудив С. Кржижанов-

ського до 3 років ув'язнення, інших – до кількох місяців ув'язнення, С. Солтика, С. Заблоцького, Р. Залуського було виправдано. «Сеймовий суд став політичною трибуною, яка була використана для нагадування царю про особливий статус королівства й обіцянки Олександра I розширити його кордони» [6, с. 290]. Після втручання Миколи I вироки було переглянуто, а С. Кржижановського було довічно заслано до Сибіру.

Постійне порушення царатом автономії Королівства Польського, обмеження політичних прав польської еліти українських, білоруських і литовських земель під час правління Миколи I, усевладдя поліцейського контролю з боку новостворених жандармських структур, насаджування імперських суспільних моделей, що перетворювали поляків з активних громадян на підданих російського царя, – усе це в сукупності спричинило зростання опозиційності в шляхетському середовищі.

З одного боку, мали місце такі явища, як відсутність легальних механізмів відстоювання своїх національних прав і шляхетської гідності, утрата соціального капіталу через різноманітні обмеження, впроваджені російською імперською владою. З іншого – традиційний шляхетський гонор як засаднича характеристика ментальності цієї соціальної верстви, підживлюваний створеним романтиками культом польських легіонів доби наполеонівських війн і міфологізацією втраченої державності, виступав потужним чинником радикалізації настроїв поляків. Звістки про ліберальну політику австрійців у сусідній Галичині щодо поляків, їх залучення до місцевого урядування також підсилювало градус незадоволення польських підданих Романових. Естафету змовницької діяльності підхопила варшавська молодь. Саме в її середовищі наприкінці 1828 р. було засновано таємну організацію «Союз підхорунжих», яку очолив підпоручик Пйотр Висоцький і до якої долучилася студентська й гімназійна молодь. Не маючи досвіду гірко розчарування поразками збройної боротьби, молодь із запалом кинулася у вир змовницько-повстанської діяльності. Початок революції у Франції 1830 р. став каталізатором польського Листопадового повстання 1830–1831 рр.

Соціальне напруження й превентивні арешти поліцією підозрюваних у змовницькій діяльності, чутки про загальну мобілізацію загострили ситуацію у Варшаві, де 29 листопада 1830 р. вибухнуло повстання проти російської влади. Не маючи чіткого плану дій, заколотники спробували ліквідувати великого князя Костянтина й захопити Арсе-

нал, роззброївши російський гарнізон. На думку Ю. Земського, вирішальну роль у розгортанні повстання відігравали ентузіазм, жертвовність і патріотичний запал. Натомість значно менше уваги приділялося структурно-організаційним і тактичним питанням, а також роботі щодо розширення соціальної бази повстання [7, с. 40].

Відсутність чіткої стратегії, розбіжності щодо тактики й програмних вимог у середовищі керівників повстання, необхідність протистояти регулярним російським військам – усе це прирікало поляків на нові поразки. Пруссія й Австрія, занепокоєні небезпекою поширення повстання на підвладних польських землях, зайняли ворожу позицію стосовно повстанців, установили жорсткий контроль за прикордонними територіями, що ще більше ускладнило становище поляків.

Звістки про повстання в Королівстві були зустрінуті з ентузіазмом у західних губерніях Російської імперії. Місцеві поляки, передусім малоземельна й безземельна шляхта Волині й Литви, узяли активну участь у збройній боротьбі. Проте місцеве населення ставилося вороже до перспективи відродження польської державності в кордонах 1772 р. Прірва між повстанцями й місцевим населенням зростала й через ворожість останніх до польських панів, чим вдало маніпулювала російська пропаганда, заохочуючи селян до видачі учасників повстання [6, с. 294].

Листопадове повстання 1830–1831 рр. зазнало поразки, що зумовило посилення репресій проти поляків, відкритий наступ на їх соціально-економічні й культурні права. Оцінюючи історичне значення повстання, Ю. Земський наголошував: «Це був вибух людей, що мали власну гідність, цінували понад усе свою станово-лицарську честь, але водночас, за обставинами, що склалися в рідній вітчизні, почувалися приниженими. Їхню честь поганьблено силою ворожої зброї, їм накинуто неприйнятні, чужинецькі порядки, за якими нехтуються давні, усталені з діда-прадіда, священні традиції. Усі спроби «поновити справедливість» дипломатичними заходами привели лише до розчарувань, тож вихід один – збройним виступом повернути своє, підступно відібране ворогами» [7, с. 41–42].

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що впродовж першої половини XIX ст. відбувається кристалізація структурно-організаційного оформлення польського визвольного руху. Чинниками трансформації стали поширення масонства як напівлегальної форми громадської діяльності, зростання незадоволення поляків своїм станови-

шем під владою Романових, відсутність легальних можливостей для національного розвою тощо. Загравання російської влади з магнатурією й заможним поміщицтвом за одночасного позбавлення незаможної шляхти традиційних прав і привілеїв спричинило утворення таємних товариств, що проголошували своєю метою боротьбу за відновлення Польської держави в кордонах 1772 р., тобто за повернення втрачених вольностей шляхетського загалу. Саме збідніла шляхта, що найбільше втратила внаслідок поділів і включення українських, білоруських і литовських земель до складу Російської імперії, виступала основною соціальною базою опозиційної діяльності. З іншого боку, тісні контакти з поляками, що меш-

кали в Королівстві Польському та в інших землях, сприяли їх залученню до загальнопольського визвольного руху через участь у конспіративних і таємних організаціях, передусім у Патріотичному товаристві.

Викриття змовницько-конспіративних угруповань, переслідування за будь-які вияви опозиційності спрямовувало поляків до повстанської боротьби як останнього аргументу в протистоянні з владою. І хоча через невідповідність і відсутність чіткої стратегії дій повстання зазнавали поразки, головне їхнє значення полягало у формуванні нових сенсів жертвовності й патріотизму як фундаментальних засад боротьби за відродження польської державності.

Список літератури:

1. Małachowski-Lempicki St. Wielka prowincjonalna łoża wołyńska. Rocznik Wołyński. Rowne, 1931. T. II. S. 88–127.
2. Załęski S. O masonii w Polsce od roku 1742 do 1822. Na źródlach wyłącznie masonskich. Kraków: Druk. Wł. L. Anczyca i Spółki, 1889. 372 s.
3. Від інсуреції Костюшка до 1830 р. Поляки на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. К.: КНТ, 2017. 216 с.
4. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / пер. з англ. П. Тарашук. К.: «Основи», 2008. 1080 с.
5. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / пер. з польск. М. Кірсенка. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 239 с.
6. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. 752 с.
7. Земський Ю. Ідейне натхнення польського Листопадового повстання. Від інсуреції Костюшка до 1830 р. Поляки на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія. К.: КНТ, 2017. С. 27–44.
8. Крижановська О. Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух у XVIII – на початку XX ст.): навчальний посібник. К.: Аквалон-Прес, 1998. 134 с.
9. Лукасинский В. Записки (1863–1864 гг.) / Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей: в 3 т.: пер. с польск. / вступ. ст., подгот. текста и примеч. И. Миллер. М.: Госполитиздат, 1956. Т. 2. С. 37–40.
10. Павлюк В. Польські таємні організації Правобережної України 20-х років XIX ст. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. К.: ВІР УАН, 2011. Випуск 48. С. 52–59.
11. Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. К.: КНТ, 2017. 264 с.
12. Хададова М. Масонство та польський конспіративний рух у Правобережній Україні в першій чверті XIX ст.: історіографія питання. Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. Вип. 13. Одеса: «Астропринт», 2008. С. 228–236.
13. Хададова М. Польський конспіративний рух першої чверті XIX ст. в Правобережній Україні в працях українських істориків 20-х рр. XX ст. Волинські історичні записки. Збірник наукових праць. Т. 1. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. С. 213–219.
14. Хададова М. Зв'язки Південного товариства з польськими конспіраторами в працях істориків декабризму XIX – початку XX ст. Матеріали VI Волинської всеукраїнської історико-красназничої конференції. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. С. 232–233.
15. Хоптяр А. Діяльність конспіративних організацій у Кам'янці-Подільському в першій половині XIX ст. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2017. Т. 1. С. 123–134.

ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ ПОЛЯКОВ В УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ: ОТ КОНСПИРАТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ К ПОВСТАНЧЕСКОЙ БОРЬБЕ

Анализируются причины трансформации польского освободительного движения в первой половине XIX в. Доказано, что генезис конспиративных форм деятельности поляков под властью Романовых был обусловлен отсутствием легальных условий для реализации своих национальных прав. Структурной основой для создания первых польских тайных организаций были масонские ложи, деятельность которых имела полулегальный характер. Польские конспираторы пытались распространить свою деятельность на все бывшие польские земли, что способствовало модернизации сознания и общенациональной консолидации. Автор пришел к выводу, что нарушение российскими властями конституционных норм Королевства Польского, ликвидация традиционных прав и привилегий польской шляхты западных губерний способствовали обострению «польского вопроса», кульминацией чего стало Ноябрьское восстание 1830–1831 гг.

Ключевые слова: масонские ложи, конспиративная деятельность, Польское патриотическое общество, шляхта, Ноябрьское восстание 1830–1831 гг.

LIBERATION MOVEMENT OF THE POLES IN THE UKRAINIAN LANDS: FROM CONSPIRATORIAL ACTIVITY TO INSURGENT STRUGGLE

The transformation factors of the Polish liberation movement in the first half of the 19th century are analysed. It is proved that the genesis of conspiratorial forms of activity of the Poles under the rule of the Romanovs was due to the absence of legal conditions for the realization of their national rights. The Masonic lodges were the structural basis for the creation of the first Polish clandestine organizations. Polish conspirators tried to extend their activities to all former Polish lands. These efforts have contributed to the modernization of consciousness and nationwide consolidation of the Poles. The author came to the conclusion that the violation by the Russian authorities of the constitutional norms of the Kingdom of Poland, the abolition of the traditional rights and privileges of the Polish gentry at the western provinces contributed to the aggravation of the “Polish question”, culminating in the November Uprising of 1830–1831.

Key words: Masonic lodges, conspiratorial activity, Polish patriotic society, gentry, November Uprising of 1830–1831.

Доценко В.О.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ЄВРЕЙСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ РАЙОНИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР.

У статті на основі аналізу монографічної, періодичної літератури й архівних джерел робиться спроба з'ясувати особливості організації життя в єврейських національних районах Півдня України під час Голодомору 1932–1933 рр., а також проаналізувати вплив колективізації та Голодомору 1932–1933 рр. на економіку єврейських переселенських колгоспів.

Ключові слова: Голодомор, єврейські колгоспи, колективізація, переселення.

Постановка проблеми. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні – одна з найбільш трагічних сторінок вітчизняної історії кривавого ХХ ст. Голодомор, організований комуно-більшовицьким режимом, забрав життя декількох мільйонів жителів тогочасної Української СРР. Голодували не тільки українці, але й представники інших народів, які проживали поряд із ними в українських селах і містечках. Не оминув голод і єврейські переселенські сільськогосподарські райони, які з'явилися на Півдні України в другій половині 1920-х рр. унаслідок реалізації компартійними органами програми з землеоблаштування євреїв містечок Правобережної України та Білорусі. Єврейські переселенці селилися на виділених їм землях поряд із селами та господарствами українських селян. Прологом до Голодомору 1932–1933 рр. стала сталінська колективізація, яка спричинила економічну кризу в переселенських господарствах. Колективізація та голод були початками затухання єврейського переселенського руху. Однак сьогодні тема голоду в єврейських переселенських колгоспах і районах Півдня України залишається малодослідженою. В Україні та за кордоном сьогодні є лише поодинокі публікації, присвячені подіям початку 1930-х рр.

Постановка завдання. Метою нашої статті є спроба з'ясувати особливості організації життя в єврейських національних районах Півдня України під час Голодомору 1932–1933 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Національними єврейськими районами Півдня України на початку 1930-х рр. були Калініндорфський, Новозлатопільський і Сталіндорфський райони. У 44 сільських радах, що діяли в трьох національних районах, мешкало 64 тис. осіб.

Миколаївська й Первомайська округи входили в кінці 1920 – на початку 1930-х рр. до Одеської губернії. Тисячі євреїв проживали в містах, містечках, селах. На Півдні України було створено 8 єврейських сільських рад (Єфінгарська, Добрянська, Новополтавська, Нагартавська, Романівська, Ерштмайська, Молотовська й Кривоозерська), в яких компактно проживали євреї [6, с. 90].

У кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. єврейські переселенські господарства опинилися в епіцентрі політики масової колективізації. За короткий проміжок часу їх майже на сто відсотків було колективізовано. Майже всі євреї, які працювали в аграрному секторі, стали членами колективних господарств, причому багато з них увійшли до українських колгоспів. Колективізація спричинила економічну кризу в переселенських господарствах. Слабкість переселенських господарств, завищені плани обов'язкових податків і кампанія хлібозаготівель викликали серед переселенців бажання полишити власні господарства. Із переселенських колгоспів селяни почали повертатися назад або їхати до великих промислових центрів. Господарства відчували нестачу людських ресурсів.

Реакцією влади на від'їзд переселенців стало прийняття 15 травня 1932 р. постанови про виконання директив ЦК КП(б)У щодо переселення єврейської людності. У ній, зокрема, провина за ситуацію покладалася на керівництво КОМЗЕТу та ТЗЕТу. Було винесено суворі догани Я. Сударському, Кателлю. Працівникам ОДПУ ставилося завдання притягти до кримінальної відповідальності працівників товариства, які не виконали рішення партії й протиставили себе партійному керівництву республіки [18, арк. 16–19].

Подібні рішення приймало й місцеве партійне керівництво. Щоб замаскувати масовий виїзд переселенців, Калініндорфський райком партії наказав місцевому осередку товариства на місце вибулих єврейських сімей приймати за програмою переселення українців. Так, у 1932 р. у Фрайлебкінський колгосп із Новополтавського району прибуло 50 українських сімей [19, арк. 10].

Однак сталінська індустріалізація потребувала все нових і нових дешевих грошей. Це посилювало податковий тиск на єврейські господарства. Якщо в 1928 р. норма здачі зерна становила 3,12 ц, то в 1929 р. її підвищили до 4,78 ц з гектара. У 1931 р. загальна врожайність полів у колгоспах різко скоротилася, а норми здачі хліба зросли ще більше. Багато господарств були не в змозі виконати план хлібозаготівель. Криза охопила більшість єврейських колгоспів. Газета «Дер Штерн» 8 лютого 1932 р. писала про складну економічну ситуацію в єврейських переселенських колгоспах Херсонщини. Зокрема, наголошувалося на тому, що єврейські колгоспи Херсонщини не мають хліба для своїх колгоспників до нового врожаю, у багатьох сім'ях люди голодують. 12 березня 1932 р. в газеті описувалася критична ситуація в єврейських господарствах Сталіндорфського району. «Плани хлібозаготівлі за минулі роки досі не виконані. Ці господарства не готові до сівби й у цьому році» [15, арк. 3].

На початку 1932 р. влада встановила новий, абсолютно нереальний план хлібозаготівель. Невиконання плану зі здачі хліба державі компартійні органи кваліфікували як акти свідомого саботажу партійних рішень і злісної непокори й шкідництва. У жовтні 1932 р. вийшла постанова ВЦВК СРСР «Про вживання репресивних заходів щодо колгоспів, які саботують хлібозаготівлі». Установлювалася система покарань для «злісних порушників». Так, колгоспників і одноосібників, які не виконали плану, штрафували, примушували додатково здавати 15% місячної норми м'яса, позбавляли права користуватися землею, зокрема присадибними ділянками, деяких притягали до кримінальної відповідальності.

Рішення про покарання колгоспів, які не виконали плану, приймали місцеві ради та їх виконкоми. Показовою є робота РВК Новозлатопільського району. 13 листопада 1932 р. РВК видав постанову «Про заходи з посилення хлібозаготівель у районі», в якій наголошувалося, що в разі невиконання плану до 1 грудня 1932 р. буде заборонено будь-яку видачу натуральних авансів у всіх колгоспах, що не виконали річний план...

«Сільрадам організувати вилучення в окремих колгоспників і індивідуальних господарств розкраденого в колгоспах хліба. Вилучення насамперед проводити в ледарів, рвачів і декласованого елемента, який має найменшу кількість трудовнів... Колгоспи – «злісні порушники» планів хлібоздачі заносити на «чорну дошку» з вилученням у всіх колгоспників наявних промтоварів, установити заборону на подальше ввезення продуктів. Крім того, на колгоспи накласти додаткові штрафи з додаткової здачі м'яса державі» [9, с. 395].

Упродовж листопада-грудня 1932 р. Новозлатопільський РВК розглянув справи декількох єврейських колгоспів, які не виконали плани хлібозаготівель. У постанові виконкому Новозлатопільського єврейського національного району «Про заходи посилення хлібозаготівель по району» від 23 листопада 1932 р. зазначалося: «Стосовно колгоспу «Форойс» застосувати таке: а) відібрати всі наявні натуральні фонди (за винятком насінневого фонду) на виконання плану заготівель; б) попередити колгосп «Форойс», що якщо в найближчі дні не буде зроблено рішучий поворот у виконанні плану хлібозаготівель, РВКомом буде поставлене перед Обласним Виконкомом питання про перерахування з насінневого фонду на виконання хлібозаготівель; в) голову цього колгоспу за саботаж хлібозаготівель віддати під суд; г) запропонувати Ворошиловградській сільраді в одноденний термін подати список індивідуальних господарств, які саботують виконання плану хлібозаготівель, для накладення натуральних і грошових штрафів та ін. заходів адміністративного та судового впливу» [3, с. 95]. Подібні рішення було вжито й до колгоспів «Червоний бессарабець» і «Фойтер Поер» [14, арк. 299–302].

До виконання плану хлібозаготівель у 1932 р. влада активно залучала радянську громадськість. Зокрема, з активістів ТЗЕТу формувалися більшовицькі четвірки, які брали участь у виконанні програми хлібозаготівель. Четвірки отримували можливість перевіряти діяльність колгоспів зі здачі хліба, установлювати випадки й осіб, які порушували приписи місцевих владних органів. Одночасно здійснювалася соціальна перевірка й виявлення вороже налаштованого до влади антирадянського елемента. Одеський обласний ТЗЕТ командировав бригаду з 440 робітників і тзетактивістів в єврейські колгоспи. У програмі брали участь Полтавська, Вінницька, Кременчуцька, Київська філії товариства. Було виділено 2 тис. крб. для участі студентів у збиральницькій кампанії [17, арк. 31]. За даними роботи четвірок,

радгосп «Червона Зірка» план хлібозаготівель у голодному 1932 р. виконав лише на 49%. Бригади КСМ і ТЗЕТу за невиконання планів хлібозаготівель заарештували голову колгоспу І. Грача. Колгосп було рекомендовано занести до групи злісних боржників, визначено достроково стягнути з колгоспників усі борги перед державою. Заарештовано було й голову сусіднього колгоспу «Ілліч» Л. Кана. Він заховав у яму для потреб колгоспників 1500 пудів хліба. Господарство також було занесене до групи злісних боржників [19, арк. 131–134].

За рішенням Калініндорфського райкому партії від 21 грудня 1932 р. із членів місцевого осередку ТЗЕТу, працівників бюро РПК і виконавчого комітету створювались оперативні «четвірки» (на чолі кожної стояв співробітник Державного політичного управління (далі – ДПУ)) для виявлення серед єврейських селян кулаків для подальшого виселення їх за межі району. «Четвірки» провели акції в колгоспах «Сталіно», «Будьонний», «Червона Зірка», «Ленінський Вік» [19, арк. 118]. У сільраді Емесовській ТЗЕТ влаштував показовий судовий процес над «кулацькими агітаторами» за масовий від'їзд переселенців. Проведенням показового процесу керував керівник осередку Товариства Коган. Крім того, до суду було притягнуто й голову артілі Смудовича за нібито незаконне використання коштів для прийому переселенців [7, с. 29].

Отже, недостатня активність у викачуванні хліба з колгоспів, будинків колгоспників і одноосібників, будь-які спроби захистити селян строго переслідувалися. Заарештовувалися як рядові члени колгоспів, так і керівництво колгоспів, сільрад, районів. Було заарештовано й засуджено на чотири роки заступника голови Новобузького райвиконкому Михайла Ісааковича Капуна. До 10 років таборів засудили агронома с. Висунськ Березнегуватського району Подільського Марка Мойсейовича [6, с. 96].

Факти голоду фіксувалися в усіх трьох національних єврейських районах – Калініндорфському, Новозлатопільському, Сталіндорфському. Масові вилучення хліба зафіксовані в єврейських колгоспах «Соц Дорф», «Форойс», «Червоний Бесараб», у колгоспі ім. К. Лібкнехта, «Фойтер Поер». До голів колгоспів і євреїв-колгоспників, які не виконували плани держзаготівель, приховували зерно, незаконно роздавали хліб і зерно колгоспникам, застосовувались аналогічні каральні заходи, як і до українських селян. Зокрема, приймалися рішення про блокування колгоспів,

у селян вилучалися всі продукти харчування, села заносилися на «чорну дошку», відбувались арешти колгоспного активу.

У грудні 1932 р. 6 колгоспів Новобузького району («Хвиля революції», «Перебудова», «Великий шлях», «За колективізм», «Скрипник», «Червоний путиловець») були занесені на «чорну дошку». Те ж саме було і з селом Піски Баштанського району. У селах заборонялася кооперація та державна торгівля, жителі не мали змоги виїхати із села, щоб купити собі продукти харчування, заборонялося кредитування колгоспників [2, с. 59].

3 березня 1933 р. секретар Дніпропетровського обкому партії М. Хатаєвич інформував ЦК партії про факти масового голодування населення в названому на честь вождя селі Сталіндорф. Голодували мешканці с. Ворошиловградське Сталіндорфського району: очікуючи допомоги, у хаті колгоспника Бравермана, якого арештували за крадіжку колгоспного хліба, помирили четверо дітей віком від 5 до 10 років, вони, як зазначалося у звіті обкому, лежали нерухомо, із відкритими ранами початкової стадії фізичного розпаду. Напередодні перевірки продовольчого становища в згаданому селі вже померли з голоду 749 селян-переселенців [1, с. 528].

На засіданнях керівництва Калініндорфського, Сталіндорфського й Новозлатопільського районів на початку 1933 р. фіксувалися відомості про надзвичайно високий рівень смертності серед дітей і молоді, масову дистрофію та тяжкі захворювання кишківника, тиф. У Сталіндорфському районі у зведенні інформаційного сектора оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У від 1 квітня 1933 р. у Ворошиловградській сільраді відзначено 14 випадків смерті від голоду: «... положение колхозников отчаянное, люди перестали просить помощи, лежат в холодных нетопленных домах и ждуть смерти. По сельсовету отмечено четырнадцать случаев смерти от голода...» [21, арк. 27].

У доповідній записці Вінницького обласного партійного комітету «Продовольчий стан у містах і містечках» від 18 березня 1933 р., надісланій до ЦК КП(б)У, повідомлялося, що частина мешканців Бердичева, Вінниці, Проскурова, Немирова, Чуднова (саме там була зосереджена єврейська етнічна група) та інших населених пунктів виснажені від недоїдання, є випадки смерті від голоду: «Проскурів – зафіксовано 22 випадки опухання, а також випадки, коли окремі робочі родини годуються сурогатами, картопляним лущинням і

т. ін. У Немирові за останні два місяці відмічено 7 смертних випадків від недоїдання та 20 голодуючих родин. У Чуднові в єврейській школі мали місце два випадки смертності дітей через недоїдання...» [3, с. 95].

Загалом восени 1932, взимку та навесні 1933 р. в єврейських районах і більшості єврейських сільрад лютував голод. За даними Одеського обкому партії, у березні 1933 р. серед десяти районів області з найбільшими показниками смертності від недоїдання лідером був Калініндорфський район. Тільки в с. Штерндорф цього району в 1932–1933 рр. від голоду померли, за даними офіційної статистики, 30 осіб [8, с. 22].

У північних районах Миколаївщини голодувало єврейське населення сучасних Первомайського, Кривоозерського й Арбузинського районів. У Кривоозерському районі від голоду загинуло 653 особи, зокрема 183 дитини. Це сталося в селах В. Мечетня (померло 152 чол.), Ониськово (421), Голосково (80). Серед жертв голодомору переважна більшість – українці, євреї та невеликий відсоток поляків [6, с. 98].

Про масовий голод у єврейських переселенських колгоспах згадували й колишні колоністи. Наприклад, Лев Фрумкін, який мешкав у 23-му селищі колгоспу «Емес» Сталіндорфського району, зазначав, що в 1932–33 рр. в Україні був великий голод, люди залишали селища, а деякі вмирили з голоду.

Про страшний голод у с. Ратендорф у своїх спогадах писав Шломо Іскольд, який жив у цьому селі. «У пам'яті збереглася гнітюча картина. Батько, що знесилів, сидить удома і, дивлячись уперед, ледве чутним голосом повторює українською: «Їсти... їсти... їсти». У нього було вже двоє дітей: я, чотирирічний, і десятирічна Лея... У якийсь день батько пішов на горище й повісився, але моя мати, відчувши щось недобре, тут же побігла за ним і вийняла його з петлі. Ми тоді варили траву, сіно, їли макуху, якщо вони були. А весною всім трактористам видали по мішку борошна. Це був порятунок. Незабаром розтелилася корова. У будинку з'явилося трохи молока» [4, с. 86].

Ось про що згадував Абрам Руськел, житель колонії Нагартав Березнегуватського району. «Багато жителів, розпухлих від голоду взимку 1933 р., приходили на маслоробку за жменею макухи від соняшнику... У 14 років я залишив школу, улаштувався на маслоробку, щоб не померти з голоду». Рахіль Бецер із цього ж села згадувала: «У 1933 р. мені було 16 років. Від голоду померла моя двоюрідна сестра Люба Каль-

ман і її брат Менаши. Вижили жителі завдяки допомозі, котру надавали колгоспники» [5, с. 76].

Про голод у єврейських колгоспах знали у світі. Про це писали газети Нью-Йорка та Варшави. Керівники багатьох країн Західної Європи (Франції, Великобританії, Німеччини, Італії, а також США й Канади) знали про голод в Україні. Їхні дипломати інформували про справжній перебіг подій. Багато представників єврейських організацій Польщі, Франції, Англії й США хотіли надати допомогу голодуючим, приїхати в Україну й самим переконатися, яке становище в господарствах, створених за допомогою закордонних організацій, але влада на місцях і в Києві запевняла їх, що розмови про голод – це наклеп на країну рад, і нікому не дозволяла приїжджати в Україну [13, с. 73].

Єврейські колгоспники, які прийшли в сільське господарство з малих містечок, довго не могли звикнути до нових умов праці на основі суспільної власності. Вони не сприймали ведення спільного сільського господарства ні економічно, ні психологічно. Це відразу відбилося на дисципліні праці. Люди почали ставитися до своїх обов'язків без ініціативи, інертно. Продуктивність праці падала, погіршилася врожайність. У багатьох колгоспах різко знизилися економічні показники. Безвідповідальність, безгосподарність стали характерними рисами ставлення до всього, що було за межами власної присадибної ділянки.

Початок 1933 р. виявив усі негативні наслідки штучного голоду. Населення єврейських сіл, як і їх сусіди – українські колгоспники, страждали на дистрофію та тиф. У колгоспних фондах не було посівного зерна та робочої худоби. Про складність продовольчої ситуації в єврейських колгоспах Одеської області нагадували делегати з'їзду колгоспників Одещини, який проходив у березні 1933 р. у колгоспі Євгенівка Снегірвоського району [12, арк. 103]. Навесні 1933 р. з Ростовської області насінням було одержано 100 тис. пудів кукурудзи. Хлібом насамперед забезпечували представників цінних професій (лікарів, висококваліфікованих робітників суднобудівельних заводів), а також дітей. У лютому 1933 р. розпочали вільний продаж хліба в місті, у червні відкрили 15 пунктів, у липні – вже 70 [6, с. 97].

Упродовж 1933 р. УкрТЗЕТ створює фонд допомоги колгоспам. За кошти фонду в колгоспах «Дер Штерн» і «Озет» під час посівної та збиральницької кампаній працювали бригади тзетівських робітників. Використовувало в своїй роботі товариство й преміювання передовиків виробництва.

Тільки для преміювання передових колгоспів Новозлатопільського та Сталіндорфського районів було виділено 5 тис. крб. [17, арк. 32].

Товариство укладало договори з дирекціями великих підприємств, де існували відділення товариства, на відправлення за кошти підприємств бригад робітників до переселенських колгоспів для участі в посівних і збиральницьких кампаніях. Так, Харківський ТЗЕТ уклав договори із заводами «Серп і молот», «Молотарка» про допомогу переселенським колгоспам «Червоний незаможник», «Червоний переселенець». За договором у колгоспи спрямовувалися бригади робітників і виділялося по 300 та 500 крб. для преміювання передовиків виробництва. Кременчуцький ТЗЕТ розповсюдив серед робітничих бригад Крюковського вагоноремонтного заводу білети займу другої п'ятирічки на суму 112 тис. крб. та організував дві бригади робітників для роботи в єврейських колгоспах [16, арк. 49].

Одночасно з організацією посівної кампанії 1933 р. компартійні органи проводили роботу з маскування жахливих наслідків Голодомору. У грудні 1933 р. ініціативна група ТЗЕТу Сталіндорфського району звернулася до колгоспників національних районів республіки із закликом провести в Сталіндорфі з'їзд «колгоспної заможності» з метою визначення шляхів подальшого втілення в життя цинічного гасла Сталіна «про більшовицькі колгоспи й заможних колгоспників». На тлі потворного геноциду, який забрав життя мільйонів сільських мешканців різних національностей, відвертим блюзнірством були слова звернення про те, що в 1933 р. «закладено міцний фундамент заможного й культурного життя», а селяни стали «заможними трудівниками колгоспних ланів» [11, с. 85].

Колективізація та Голодомор 1932–1933 рр. призвели до початку затяжної економічної кризи в єврейських переселенських районах. Остаточного руйнування зазнало єврейське одноосібне сільське господарство. Тепер усі євреї, які працювали в аграрному секторі, стали членами колгоспів, кількість яких збільшилася. Криза посилила відтік колоністів, які побачили безперспективність і малодохідність для них сільськогосподарського виробництва. Інформація про бідування переселенців набула поширення серед жителів містечок Правобережної України, що спричинило відмову від переселення нових груп євреїв. Ситуацію ускладнювала відмова компартійних органів допустити до переселенських колгоспів допомогу від закордонних благодійних організацій.

У серпні 1933 р. бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У прийняло постанову по Новозлатопільському району, де наголошувалося на низькому рівні самосвідомості та дисципліни в колгоспах. Серед колгоспників набуло поширення безвідповідальне ставлення до колгоспного майна та самоусунення від життя колгоспу [10, с. 137].

Доповідна записка про стан партійної роботи в Новозлатопільському районі Дніпропетровської області за 1933–1934 рр. повідомляла про сильне поширення серед переселенців, особливо серед молоді, прагнення залишити колгоспи та переїхати до великих міст. Упродовж 1934 р. переселенські колгоспи залишили 194 єврейські сім'ї. Багато колгоспів для заміни від'їжджаючих залучали до роботи українців і німців із навколишніх сіл. Тільки в колгоспі ім. 8 березня протягом 1935 р. було прийнято на роботу 30 українців [20, арк. 8].

Прагнення полишити колгоспи виявило й дослідження, здійснене Дніпропетровською філією товариства. Серед 200 дітей старших класів однієї з місцевих єврейських шкіл було проведене анкетування. Воно показало, що з 220 опитаних дітей тільки один прагне залишитися працювати в колгоспі [20, арк. 10].

Про прагнення покинути колгоспи свідчило й проведення впродовж 1934–1935 рр. ТЗЕТОм агітаційної кампанії з обговорення проекту радянської конституції. Так, у колгоспі ім. Фабріціуса Сталіндорфського району єврейські колгоспники ставили працівникам товариства такі запитання: «Чому, якщо немає кардинальних відмінностей між робітником і селянином, робітники користуються пільгами та відпустками, а колгоспники – ні? Чому в робітника робочий день – 7 годин, а в колгоспника – майже дванадцять? Чому робітники не голодують, а в колгоспників – постійний голод?» [20, арк. 11].

Висновки. Отже, колективізація та голод 1932–1933 рр. зумовили процес поступового припинення єврейського переселенського руху, розпочатого в 1920-х рр. Скорочувалося фінансування переселенських районів, зменшувалася кількість бажаючих переїхати в нові райони для занять сільським господарством. Переселенські господарства в другій половині 1930-х рр. поступово деградували, а сам проект єврейського землеоблаштування згортається разом із політикою коренізації. Переселення євреїв у межах Радянського Союзу здійснюватиметься лише до далекого Біробіджану.

Список літератури:

1. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. К.: Наукова думка, 2003.
2. Гриневич Е. Голодомор 1932–1933 гг. и еврейское население Николаевщины. Збірник наукових праць за матеріалами XI міжнародної наукової конференції «Доля єврейських громад Центральної та Східної Європи в першій половині ХХ століття». К., 2004. С. 55–62.
3. Жолоб М. Терор голодом: етноспільноти України у 1932–1933 роки. Вісник аграрної історії. 2015. Вип. 13–14. С. 91–99.
4. Корогодський Ю. Колективізація та голод 1932–1933 років у спогадах єврейських колоністів Півдня України. Сторінки історії: збірник наукових праць. 2014. Вип. 38. С. 82–87.
5. Котляр Ю. Етнічні меншини Півдня України під час Голодомору 1932–1933 рр. Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. 2009. Вип. 15. С. 71–78.
6. Котляр Ю., Міронова І. Трагедія єврейського етносу під час голодомору-геноциду. Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–1933 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти. С. 90–98. URL: lib.chdu.edu.ua/pdf/istgolod/17/9.pdf.
7. Кульчицкий С. Некоторые проблемы сплошной коллективизации в Украине. История СССР. 1989. № 5. С. 20–34.
8. Мицель М. «Последняя глава»: Агро-Джойнт в годы Большого террора. К.: Дух і літера, 2012. 464 с.
9. Найман О. Історія євреїв України. К., 2002. 496 с.
10. Орлянский В. Из истории Новозлатопольского еврейского национального района (1929–1939 гг.). Єврейське краєзнавство та колекціонування. Збірник наукових праць. Матеріали конференції 24–26 серпня 2004 р. К.: Дух і літера, 2005. С. 135–139.
11. Рабинович Я. На зламі віків (До 1000-річчя проживання євреїв в Україні). К., 1998.
12. Російський державний архів соціально-політичної історії. Ф. 74. Оп. 1. Од.зб. 159. Арк. 103.
13. Хонігсман Я. Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні. УІЖ. 1994. № 2–3. С. 66–74.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України).Ф. 1. Оп. 8. Спр. 311.
15. ЦДАВО України. Ф. 571. Оп. 2. Спр. 108.
16. ЦДАВО України. Ф. 571. Оп. 2. Спр. 119.
17. ЦДАВО України. Ф. 571. Оп. 2. Спр. 9.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5282.
19. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6006.
20. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6838.
21. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Од. зб. 4171.

ЕВРЕЙСКИЕ НАЦИОНАЛЬНЫЕ РАЙОНЫ ЮГА УКРАИНЫ ВО ВРЕМЯ ГОЛОДОМОРА 1932–1933 ГГ.

В статье на основе анализа монографической, периодической литературы и архивных источников делается попытка отследить особенности жизни в еврейских национальных районах Юга Украины во время Голодомора 1932–1933 гг., а также проанализировать влияние коллективизации и Голодомора 1932–1933 гг. на экономику еврейских переселенческих колхозов.

Ключевые слова: Голодомор, еврейские колхозы, коллективизация, переселение.

JEWISH NATIONAL DISTRICTS OF SOUTH UKRAINE DURING HOLODOMOR IN 1932–1933

An attempt to find out the features of life organization in the Jewish national districts of South Ukraine during Holodomor (famine) in 1932–1933 is done in the article. It is based on analysis of monographic, periodic literature and archived sources. In addition, it's aim is to analyze influences of collectivization and Holodomor in 1932–1933 on the economy of the Jewish migrant collective farms.

Key words: Holodomor, Jewish collective farms, collectivization, migration.

УДК 94(477.46)«1919»(=411.16)

Дудник О.В.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ЄВРЕЙСЬКІ ПОГРОМИ НА УМАНЩИНІ (1919 Р.)

У статті висвітлюються події 1919 р. на Уманщині, які пов'язані з єврейськими погромами. На матеріалах регіональної історії розглядається проблема єврейських погромів як суттєвої ланки загальної картини трагічних подій Української революції 1917–1921 рр. Серед основних сил, причетних до антисемітських погромів на Уманщині, були війська Директорії, більшовики, розрізнені збройні формування. Погроми зруйнували життя уманського єврейства.

Ключові слова: євреї, погроми, Уманщина, більшовики, 1919 р.

Постановка проблеми. 1919 р. увійшов у вітчизняну історію як час наймасштабніших найкривавіших ексцесів за національною ознакою. Найбільш трагічним цей рік був для єврейства. «Краткая еврейская энциклопедия» визначає погроми як напади оточуючого населення на євреїв із метою вбивств, насильства над особистістю, грабунку, знищення майна, підпалів [1].

Документи трагічної історії України 1917–1921 рр. свідчать, що погроми спричиняли денікінці, маючи на озброєнні великодержавну ідеологію, проявом якої був відвертий антисемітизм. Суспільна думка визнає факти погромів, породжених надто радикальним революціонізмом тих червоних частин, які тимчасово опинялися в полоні настроїв партизанщини. Відомості про загальну кількість єврейських погромів в Україні дають підстави стверджувати, що вони відбувалися й на територіях, де офіційною владою була проголошена Директорія. За підрахунками дослідника О. Будницького, у 1919 р. в Україні військами Директорії було здійснено 40% від загальної кількості єврейських погромів, загонами під командуванням отаманів, які не корилися С. Петлюрі, – 25%, 17% антисемітських акцій здійснили білі частини, 9% – червоні, 4% – григор'євці, 3% – поляки [2, с. 172]. Найкривавіші погроми відбулися в Бердичеві, Житомирі, Проскуріві, Черкасах, Рівному, Фастові.

Надзвичайно трагічні події відбулися і в Уманському повіті тогочасної Київської губернії. У досліджуваній період Умань – повітове місто Київської губернії з 60–65-тисячним населенням. У місті проживало 35–40 тис. євреїв, 20 тис. українців і росіян, 3 тис. поляків. «Євреї составляли

подавляющее большинство в городе, занимая центральные улицы и весь охватывающий их район» [3, с. 83]. Єврейське населення Уманщини зосереджувалося переважно в повітовому центрі та містечках повіту (Буки, Тальне, Дубова, Покотилове, Антонівка, Ладижинка, Іваньки, Торговиця).

Євреї повіту займалися головним чином дрібними ремеслами й торгівлею. Серед міських і містечкових євреїв було багато представників інтелігенції (лікарі, юристи, акушери, фельдшери), робітничих професій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як зазначає відомий історик В. Солдатенко, «політичні діячі 1917–1921 рр., що невдовзі стали першими істориками Української революції, очевидно, не встигли ще повною мірою відчутти особливе звучання проблеми, якою вона набула пізніше в контексті ідейно-політичної боротьби двох суспільних систем. Для них не існувало питання про те, чи мали місце єврейські погроми на території, контрольованій українською владою, і про загрозливі масштаби цього явища» [4, с. 330].

Ґрунтовними дослідженнями з історії українсько-єврейських відносин, де об'єктивно висвітлюються передумови, причини, динаміка погромницького руху, є роботи істориків еміграції О. Брика [5], Т. Гунчака [6].

Створено численну наукову літературу, що прямо чи опосередковано стосується єврейських погромів. Виокремимо роботи О. Козерода й С. Брімана [7], С. Єкельчика [8] та ін. Єврейські погроми в Україні стали основою монографічного дослідження В. Сергійчука [9]. У монографії науковець наводить статистичні відомості

погромницького руху на Київщині, зокрема в Умані, Ладижинці, Дубовій, Тальному. Однак автор фрагментарно подає картину погромництва в низці міст регіону, усебічно не аналізує причин єврейських погромів. Масив раніше не опублікованих документів про погроми в Україні, у Білорусі й Росії представлений у збірниках документів під редакцією Л. Мілякової [10] і П. Бачинського [11].

Цінним джерелом інформації про єврейські погроми на Уманщині є спогади Рахіль Фейгенберг, свідка тих подій. Вона підготувала книгу «Летопись мертвого города», яка вийшла за кордоном єврейською мовою [12]. Ця книга вийшла російською мовою в 1928 р. в Ленінграді. У книзі викладені спогади про єврейські погроми в квітні-травні 1919 р. у містечках Дубова та в Умані. Автор згадує прізвища євреїв та їхніх сімей, які стали жертвами цих трагічних подій. Книга насичена багатьма фактами, однак автор не аналізує причин єврейських погромів, не робить спробу абстрагуватися від тих подій і подивитися на них із політичних і соціальних позицій.

Постановка завдання. Мета статті – аналіз погромного руху на Уманщині та визначення його негативного впливу на єврейську громаду міста й повіту в найбільш трагічний рік для єврейства – 1919.

Виклад основного матеріалу дослідження. Погромна хвиля, що почалася наприкінці 1917 р., набула масового характеру з грудня 1918 р. Важкі часи довелося пережити єврейським громадам протягом 1919–1920 рр. Провінція була майже повністю відірвана від центру й у найбільш відповідальних, найважливіших моментах не могла встановити зв'язок із Києвом. Повідомлення, які час від часу надходили до національного Секретаріату, мають випадковий характер і не дають повної картини того, що відбувалося на місцях.

Найкривавішим на Уманщині був травень 1919 р. Протягом місяця в Умані відбулося три погроми (400 людей убито) [10, с. 222]. Погроми відбулися в таких містечках і селах повіту: Христинівка, Ладижинка, Дубова, Тальне, Маньківка, Буки, Гереженівка. Число жертв – більше 100 осіб [12, с. 258].

У добу національно-визвольних змагань, особливо в 1919–1921 рр., давня ворожість до євреїв із боку антибільшовицьких сил підігрівалася поширеною думкою про те, нібито євреї стояли на пробільшовицьких позиціях. І це підтверджується тогочасними свідченнями з місць. Свідок єврейських погромів в Умані 12–14 травня

1919 р. студент Б. Рабінович згадує: «Советская власть была установлена в Умани 11 марта. Уманская еврейская молодежь принимала деятельное участие в коммунистическом движении вообще и в организации органов Советской власти в частности. Еврейский элемент был в значительной мере представлен во всевозможных учреждениях и канцеляриях. С самого начала утверждения Советской власти в Умани бросалось в глаза это преобладание евреев повсюду, и стали раздаваться с разных сторон нарекания и выражения крайнего недовольства по поводу «еврейского засилия» [9, с. 134]. Як зазначає О. Субтельний, «...фактом є те, що непропорційно багато євреїв було серед більшовиків, зокрема серед їхнього керівництва, командирів продзагонів, збирачів податків і особливо в Чека – таємній поліції, яка викликала ненависть і жах. Тому в цьому хаосі євреї знову стали об'єктом невдоволення» [13, с. 317]. Так, військовим комісаром Умані радянською владою було призначено єврея Вуля, командиром окремого червоноармійського загону – Фіша (єврей), з 12 членів Тальнівського ревкому 4 були євреями, до складу виконавчого комітету села Дубова обрано 5 євреїв, ревком містечка Звенигородка складався виключно з євреїв на чолі з Кацом [9, с. 166].

На захист євреїв ставала центральна й місцева українська влада, яка вживала рішучих заходів для припинення антиєврейських ексцесів, розслідувала їх, надавала матеріальну допомогу погромленим. Проте різні ватажки й владні структури неоднозначно ставилися до погромів. Так, у березні 1919 р. перебування більшовиків на Уманщині супроводжувалося єврейськими погромами. Прийомами погромництва, якими широко користувалися більшовики в місті та повіті для узурпації влади, зміцнення своєї фінансової системи, були контрибуції, повинності, реквізиції (більша частина була неоплачена), арешти заможного єврейського населення, примусові роботи. Так, у містечку Тальному Уманського повіту за невнесення контрибуції були арештовані «буржуї», серед яких 90% були євреями [9, с. 132]. Більшовицька влада зобов'язала населення Умані сплатити 15 млн. крб. контрибуції.

Одним із найганебніших видів антиєврейських ексцесів були грабежі й убивства. Погромниками були підрозділи регулярних армій. Як свідчать документи, в Умані з приходом 8-го Радянського полку «...начались нескончаемые массовые грабежи населения, главным образом еврейского... Вооруженные люди с красными бантами,

красними шарфами и перевязями, с нагайками, револьверами, шашками, ружьями и во многих случаях даже пулеметами, врываются в квартиры и, начав с какого-нибудь предлога или без предлога, производили разгром и расхищение всего имущества, требуя денег и забирая ценности» [9, с. 125]. Грабежі супроводжувалися вбивствами. На підтвердження наведемо приклад із доповіді уповноваженого по Уманському району Головної місії Російського товариства Червоного Хреста Х. Проскурівського на засіданні представників громадськості міста Умані 5 липня 1919 р.: «Из случаев убийств особенно кошмарным является убийство жены часового мастера Лирмана при налете на его квартиру. Когда его жена подняла крик о помощи, она была тут же расстреляна красногвардейцами» [9, с. 130]. Погроми були спрямовані на знищення всієї єврейської громади містечка та заволодіння майном погромленого єврея. Так, наприклад, у містечку Юстинград було спалено 140 магазинів, паровий млин, 400 єврейських будинків, 3 заводи сельтерських вод, 6 синагог, 6 шкіряних виробництв, ощадно-позичкове товариство та 2 лазні [10, с. 7]. Невід'ємною рисою погромництва стало масове згвалтування жінок.

Уманці, сучасники подій, у своїх спогадах стверджують, що серед нападників були злочинці. Колишні злодії й убивці записувалися добровольцями до червоних частин і під час погромів чинили звірства.

Зусиллям гласних Уманської міської думи вдалося відмовити начальника гайдамацького загону Д'яченка від наміру вчинити погром. Напередодні сотник був керівником різни єврейського населення Теплика і, увійшовши в Умань, цинічно заявляв, що не дасть порятунку й уманським євреям. Учасники селянського з'їзду Уманщини, який відбувся в травні 1919 р., прийнявши й заслухавши єврейську делегацію, засудили погроми [9, с. 124].

Із погляду історичної справедливості слід визнати, що частина українців вдавалася до антиєврейських погромів. Зокрема, начальник військового гарнізону Умані в добу Директорії УНР, колишній австрійський військовополонений родом із Галичини полковник Добрянський організував облави на місцевих євреїв. Військовий комісар Умані, місцевий українець, полковник Дерещук наклав на єврейське населення тримільйонну контрибуцію. За невиконання наказу гнівно погрожував розправою [9, с. 128]. Коли більшовицька влада зміцнилася й набула усталених організаційних форм, вона розпочала непримиренну боротьбу проти погромів і жорстоко карала погромників.

Окремо зупинимось на погромах, учинених селянами. Для містечка, де спостерігався симбіоз жителів-євреїв і українських селян, цей тип погромів особливо актуальний. У ході боротьби за незалежність українці, яких в основному підтримувало село, пересвідчилися, що більшість міського й містечкового населення вороже ставилася до їхньої національної справи. Тому село, скориставшись із загальної анархії й хаосу, спробувало взяти реванш. Воно легко знайшло традиційного «винуватця» всіх бід – єврея. Існував стереотип, згідно з яким євреї були насамперед експлуататорами й спекулянтами.

Найбільш резонансними збройними виступами проти радянської влади на Уманщині були повстання під керівництвом О. Штогріна й М. Клименка. Як свідчать окремі джерела, О. Штогрін був родом з Уманщини, за політичними переконаннями був прихильником українських соціал-революціонерів, із часом приєднався до більшовиків. Коли червоноармійці захопили Умань, служив на посаді інструктора військкомату, часто роз'їжджав селами повіту. Спостерігаючи за життям селян, він розчаровувався в політиці більшовиків. Свої поїздки став використовувати для підготовки селянського повстання проти більшовиків.

Навесні 1919 р. О. Штогрін зійшовся з М. Клименком, який займав посаду начальника одного з військових більшовицьких загонів, що перебував в Умані. Вони домовилися про збройний виступ проти радянської влади. Уманському військовому коменданту В. Вулю було заявлено по телефону: «Я, Клименко, підняв весь загін проти радянської влади, яка душить нашу Україну. Ми виженемо всіх більшовиків і самі будемо управляти, нам чужих не потрібно». Загін у кількості 150 чоловік оточив приміщення уманського військового коменданта й скандував антирадянські й антисемітські гасла: «Геть радянську владу», «Хай живе народна влада!», «Бий жидів – спасай Росію!». Повсталі вимагали видати єврея-більшовика – уманського військового коменданта, якого повсталі називали «гідрою революції» [14, арк. 2, 3].

У червні 1919 р. повстанці перекрили рух потягів лінією Умань – Христинівка, перервали телеграфний зв'язок із Києвом. Повстанці розігнали виконавчий комітет Ладиженської волості, захопили й утримували у своїх руках сім днів місто Умань [15, арк. 21]. Проти них були направлені значні червоноармійські сили. Для придушення виступу прибув озброєний комуністичний батальйон. Червоні після перестрілки вступили

в місто Умань. Близько 70 повсталих було вбито. Тоді ж стало відомо, що червоноармійський загін розстріляв О. Штогріна. М. Клименко з п'ятьма десятками вершників утік із міста, щоб набрати свіжих сил для боротьби з радянською владою. У липні загони М. Клименка з'єдналися з повсталими, яких очолював Волинець. У містечку Тальне Уманського повіту на зборах єврейського населення Клименко вимагав 400 пар білизни, кілька десятків чобіт, щоденно 15 тис. цигарок. Євреї віддавали останнє.

Погроми супроводжувалися надзвичайною жорстокістю. Зокрема, у містечку Дубова за одну погромницьку ніч повстанцями було вбито 34 євреї. Через вісім днів у Тальне прибув загін Тютюнника. Були спроби погромів, але клименковці їх зупинили, заявивши, що «жидаи нам столько дали... не стоит их убивать» [9, с. 133]. Масштаби та наміри уманського повстання викликали стурбованість у більшовицького керівництва України. Для його придушення були додатково направлені значні червоноармійські сили.

Окрему «криваву сторінку» єврейських погромів вписали повстанські отамани. Важкі часи довелося пережити єврейській громаді містечка Дубова Уманського повіту протягом червня 1919 р. 3 червня в містечко увірвалася банда Казакова. За один день бандити стягнули з населення контрибуції в розмірі 25 тис. карбованців. Через кілька днів погром учинила банда Вежелинського, затребувавши в єврейства містечка 15 тис. крб. контрибуції. 17 червня кривавий погром улаштували об'єднані сили банд отаманів-погромників Казакова, Смирнова, Шевченка й Попова. За свідченнями очевидців, «только два часа продолжалось это посещение местечка, но то были два часа пыток, истязаний... За два часа резни было убито 15 чел. и неисчислимое количество изуродованы, 8 чел. тяжело ранены. ...поповско-казацкий отряд <...> ушел из местечка, оставив новых сирот и вдов...» [9, с. 169]. Низку єврейських погромів улаштували підлеглі отамана Н. Григор'єва, колишнього командира дивізії Червоної армії, котрий на

початку травня підняв антибільшовицький заколот [10, с. 116–117].

В. Винниченко вважав отаманщину саме тією силою, яка породила масове свавілля антисемітського забарвлення [16, с. 365].

Щоб хоч якось оборонятися, євреї створювали загони самооборони. Такі загони були організовані єврейською молоддю в Умані, Христинівці. Євреї намагалися чинити опір погромникам. Проте в більшості випадків вони були безсилі перед регулярними військами й повстанськими загонами.

На окрему увагу заслуговують взаємини поляків, росіян і євреїв Умані. Польське населення міста зовні підкреслювало свій нейтралітет у погромницькому русі. Проте зафіксовані випадки, коли поляки утримувалися від надання допомоги єврейству, зокрема не давали притулку у своїх квартирах під час погромів. За словами свідків, «...средняя русская интеллигенция относилась враждебно и отказывалась в убежище. Многие были весьма довольны погромом...» [9, с. 136].

Висновки. У повоєнній революційній ситуації для євреїв України найгіршим був 1919 р. Лише цього року (відповідно до підрахунків Міністерства єврейських справ УНР) сталося близько 1300 антисемітських погромів, у яких від 50 до 60 тисяч євреїв було вбито, понад 100 тисяч дітей залишилися сиротами, близько мільйона осіб стали біженцями [17, с. 59].

Серед основних сил, причетних до антисемітських акцій на Уманщині, були як розрізнені повстанські формування, так і окремі частини української, червоної та добровольчої армій.

Унаслідок погромів містечка Уманщини являли собою повну соціальну руїну, картину морального, фізичного та матеріального знищення. Нестабільність у країні, державні перевороти, що протягом короткого періоду йшли один за одним, непевність у політичній обстановці, а головне – нескінченні погроми зруйнували єврейське життя в місті й повіті й перешкодили будь-якій громадській діяльності.

Список літератури:

1. Электронная Еврейская Энциклопедия. URL: <http://www.eleven.co.il/article/15410>.
2. Будницький О. Российские евреи между красными и белыми (1917–1920). Москва, 2005. 552 с.
3. Еврейское местечко в революции. Очерки / Под ред. В. Тан-Богораза. Москва, Ленинград, 1926. 219 с.
4. Солдатенко В. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. Київ, 2007. 621 с.
5. Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини. Вінніпег, 1961. 384 с.
6. Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. Київ, 1993. 48 с.
7. Козерод О., Бриман С. Деникинський режим и еврейское население Украины 1919–1920 гг. Харьков, 1996. 56 с.; Козерод О. Переломные годы: еврейская община в первое послевоенное десятилетие (1919–1920 гг.). Харьков, 1998. 191 с.
8. Єсельчик С. Трагічна сторінка Української революції: Симон Петлюра та єврейські погроми в Україні (1917–1920). Симон Петлюра та українська національна революція: Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України / Упоряд. та передм. В. Михальчука. Київ, 1995. С. 165–217.
9. Сергійчук В. Уся правда про єврейські погроми. Мовою невідомих документів і матеріалів. Київ, 1996. 122 с.
10. Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны 1918–1922 гг.: Сборник документов / Отв. ред. Л. Милякова. Москва, 2007. 1032 с.
11. Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.) / Редактор-упорядник П. Бачинський. Київ, 1999. 640 с.
12. Фейгенберг Р. Летопись мертвого города / Пер. с евр. С. Гинзбурга. Ленинград, 1928. 215 с.
13. Субтельний О. Україна. Історія. Київ, 1991. 378 с.
14. Справа НДФ 72/2. Восстание Клименко-Штогриня в 1918 г. на Уманщине. 8 с.
15. ЦДАВОУ (Центральний державний архів вищих органів влади й управління України, м. Київ). Ф. 1738. Оп. I. Спр. 50. 109 с.
16. Винниченко В. Відродження нації. (Історія української революції [марець 1917 р.–грудень 1919 р.] Частина III. Київ – Відень, 1920. Київ, 1990. 542 с.
17. Магочій П.-Р. Євреї та українці: тисячоліття співіснування. Ужгород, 2016. 316 с.

ЕВРЕЙСКИЕ ПОГРОМЫ НА УМАНЩИНЕ (1919)

В статье отображаются события 1919 года на Уманщине, которые связаны с еврейскими погромами. На материалах региональной истории рассматривается проблема еврейских погромов как существенное звено общей картины трагических событий Украинской революции 1917–1921 гг. Среди основных сил, причастных к антисемитским погромам на Уманщине, были войска Директории, большевики, разные вооруженные формирования. Погромы разрушили жизнь уманского еврейства.

Ключевые слова: евреи, погромы, Уманщина, большевики, 1919.

JEWISH POGROMS IN UMAN (1919)

The article covers the events of 1919 in the Uman region, which are connected with Jewish pogroms. The materials of regional history consider the problem of Jewish pogroms as an essential part of the general picture of the tragic events of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. Among the main forces, involved in the anti-Semitic pogroms, were troops of the Directory, the Bolsheviks, and isolated armed formations in Uman. The pogroms destroyed the life of Uman's Jewry.

Key words: Jews, pogroms, Uman region, Bolsheviks, 1919.

Корнієнко О.В.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

СТРУКТУРА Й ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНДУСТРІЇ МОДИ В УРСР У II ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

У статті розглядається структура, особливості організації та функціонування інституцій, які впливали на формування зовнішнього вигляду радянських громадян. Визначено, що ключовими інституціями радянської індустрії моди були Будинки моделей, науково-дослідні та контролюючі організації (ЦНДІШП, ВІАЛегпром, СХКБ). Авторка приходиться до висновку, що УРСР мала досить розгалужену систему моделювання одягу й була одним із головних центрів розвитку моди в Радянському Союзі. Попри це існували проблеми, які потребували вирішення. Вони не обмежувалися відсутністю належної кількості кваліфікованих працівників чи затягуванням строків виготовлення технічної документації для швейних підприємств.

Ключові слова: радянська мода, Будинки моделей, ВІАЛегпром, СХКБ, ЦНДІШП, УРСР.

Постановка проблеми. Радянська мода є важливим складником у вивченні СРСР і зокрема УРСР. Мода впливала не лише на зовнішній вигляд людини, вона слугувала інструментом формування суспільної свідомості «*homo soveticus*», створення чітко визначеної моделі сприйняття держави й зокрема сприйняття західних «капіталістичних» країн. Особливості структури індустрії моди загалом і моди в СРСР та УРСР зокрема сьогодні не були достатньо вивчені в середовищі професійних істориків, хоча мода як феномен досліджується культурологами, соціологами, філософами. Будинки моделей, СХКБ, ВІАЛегпром як ключові інституції, що формували радянську моду, у своїх розробках моделей і рекомендаціях для фабрик мали не лише враховувати особливості виробничих потужностей, а й ідеологічно правильну лінію партії. Тому дослідження їх структури й особливостей організації є надзвичайно важливим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід наголосити, що дослідження радянської індустрії моди не знайшли належного висвітлення ні в публікаціях радянського періоду, які обмежувалися теоретичним підґрунтям існування моди чи наявністю окремих статей у періодиці, що були присвячені, наприклад, вивченню досвіду роботи відділу одягу СХКБ [4, с. 16–19], ні в сучасних історичних працях. Історії взаємин влади й моди присвячені дослідження С. Журавльова та Ю. Гронова [5, с.133–147; с. 100–113; с. 106–116]. Автори монографії розглядають історію розвитку індустрії моди в СРСР й аналізують

зміну в ставленні влади та суспільства до моди [6, с. 31]. Історії моди в Україні в ХХ ст. присвячена робота мистецтвознавця З. Тканко [23], але в праці висвітлюються переважно найбільш характерні та прикметні ознаки костюма, стилі й тенденції, які вплинули на розвиток української моди. Дотичними до теми є дослідження мистецтвознавця М. Костельної, присвячені етнонапрямку у творчості дизайнерів українських Будинків моделей середини ХХ – початку ХХІ ст. [12]. У дослідженні робиться спроба реконструкції етапів розвитку українських Будинків моделей одягу, акцентується увага на еволюції етнопарадигм київської, львівської, одеської, харківської та донецької шкіл дизайну одягу. Праці Н. Лебіної присвячені дослідженню радянської повсякденності й образу радянської людини, а саме аспектам її зовнішності, одягу, поведінки [14].

Постановка завдання. Метою статті є аналіз структури, особливостей організації та функціонування інституцій в УРСР, що були ключовими для формування модного образу радянської людини та значно впливали на світосприйняття громадян. Дослідження структури індустрії моди дозволяє показати досягнення та прорахунки в галузі легкої промисловості, специфіку її розвитку та становлення в СРСР і УРСР.

Виклад основного матеріалу дослідження. Із відновленням у 1944 р. Московського Будинку моделей (далі – МДМ) [6, с. 95] починається відбудова швейних і взуттєвих фабрик [25, од. обл. 199; 26, од. обл. 232; 27, од. обл. 298; 28, од. обл. 303] по всій країні. Уже в 1949 р. МДМ було реоргані-

зовано в Загальносоюзний Будинок моделей одягу (далі – ЗБМО), і він перетворюється на своєрідний інститут моди з безліччю служб і підрозділів, які займалися її основними теоретичними, практичними й методологічними аспектами [21, с. 1]. У період 1944–1948 рр. почали створювати регіональні Будинки моделей (у Києві, Ленінграді, Мінську та Ризі), відбулося об'єднання всіх Будинків моделей у єдину систему на чолі із Загальносоюзним Будинком моделей одягу в Москві. Станом на початок 1949 р. було організовано 12 республіканських і обласних Будинків моделей [30, р. 79]. У другій половині 1950-х рр. їх було вже 16 [5, с. 109]. У 1977 р. у Радянському Союзі функціонувало 38 Будинків моделей одягу, із них 18 – в РРФСР і 7 – в УРСР, а в інших республіках – лише по одному [20, с. 3]. Тому, виходячи із загальної кількості Будинків моделей у Радянській Росії й Україні, можна стверджувати, що саме ці дві республіки були центрами розвитку та пропагування моди в СРСР.

Окрім таких великих інституцій моделювання, як Будинки моделей на чолі зі ЗБМО, існували науково-дослідні організації, які були також наділені функціями науково-методичного керівництва й координації роботи інших моделюючих структур: Центральний науково-дослідний інститут швейної промисловості (далі – ЦНДШП), Спеціальне художньо-конструкторське бюро (далі – СХКБ), Всесоюзний інститут асортименту виробів легкої промисловості та культури (ВІАЛегпром), на розкритті роботи яких доцільно зупинитися детальніше.

Центральний науково-дослідний інститут швейної промисловості був головною науковою установою СРСР, яка фактично займалася всіма питаннями науково-технологічного забезпечення роботи швейної галузі, зокрема вдосконаленням технологій моделювання, конструювання й пошиття одягу, аналізом матеріалів для його виготовлення, вивченням експлуатаційних властивостей одягу, нормуванням, раціоналізацією й підвищенням ефективності швейного виробництва [6, с. 134].

Спеціальне художньо-конструкторське бюро під керівництвом А. Левашової було організоване на початку 1960-х рр. Основними завданнями бюро були такі: розроблення проектів раціонально сконструйованих і художньо оброблених виробів машинобудування та товарів культурно-побутового призначення; узагальнення та пропаганда передового досвіду в галузі художнього конструювання промислової продукції; під-

готовка пропозицій про зняття з виробництва застарілої й незадовільної в аспекті художнього оформлення продукції та постановку на виробництво нових видів продукції, що відповідають сучасним вимогам [1, с. 6]. Саме тут був розроблений метод, що давав можливість створювати різні моделі, тобто варіанти одягу на одній базовій формі і єдиній конструктивній основі. Постійне оновлення характеру колекцій за рахунок тканин, декору й образу моделей без запровадження принципово нового крою дозволяло промисловості легко перебудовуватися й забезпечувати велике різноманіття моделей у магазинах [17, с. 128–129].

Всесоюзний інститут асортименту виробів легкої промисловості та культури одягу був організований у другій половині 1960-х рр. Він займався вивченням асортименту виробів, які випускалися підприємствами легкої промисловості, відбором найкращих зразків і складанням рекомендацій для їх запровадження в масове виробництво, контролем за своєчасним запровадженням нового асортименту тканин і виробів легкої промисловості в масове виробництво, пропагуванням напрямку моди в одязі, а також у художньому й колористичному оформленні тканин, взуття й інших виробів легкої промисловості [18, арк. 16].

Український інститут асортименту виробів легкої промисловості й культури одягу було засновано в 1977 р. Перед УІАЛегпромом було поставлене завдання скоординувати роботу та здійснювати методичне керівництво творчим колективом, який займався питаннями створення нового модного асортименту. Серед обов'язків інституту було вивчення попиту покупців на вироби легкої промисловості; організація реклами та пропаганди виробів через телебачення, радіо, пресу; організація проведення художньо-технічних нарад; розроблення в кооперації з науково-дослідними інститутами та моделюючими організаціями пропозицій щодо впровадження у виробництво нового асортименту тканин, полотен, виробів та інших матеріалів для виготовлення одягу та взуття [15, с. 36]. Зазначимо, що серед усіх радянських республік Інститут асортименту виробів легкої промисловості й культури одягу існував тільки в УРСР і РРФСР. Окрім цього, станом на початок 1960-х рр. у Львові існувала унікальна організація – Інститут хорошого смаку, художньо-технічна рада якого проводила різноманітні консультації, пов'язані з побутом, відбувалися покази мод із метою прищеплення «хорошого смаку» радянському населенню [29, од. обл. 2534].

Необхідно окремо зупинитися на українських Будинках моделей одягу. В УРСР було шість великих Будинків моделей одягу (швейних), які були розташовані в найбільших містах, а саме в Києві, Львові, Одесі, Донецьку, Харкові та Дніпропетровську. Першим Будинком моделей одягу став Київський (далі – КБМО), створений у листопаді 1944 р. [11, с. 40]. У травні 1954 р. організовується Львівський будинок моделей одягу (далі – ЛБМО) [7, с. 40]. У 1958–1960 рр. відкриваються Харківський, Одеський, Донецький і Дніпропетровський будинки моделей одягу [24, арк. 54]. Будинки моделей мали на меті забезпечити нормальне функціонування швейної промисловості, відповідали за своєчасне оновлення асортименту та поліпшення якості швейних виробів, розроблення моделей із характерними мотивами, упродовження у виробництво одягу нових видів і конструкцій і підвищення культури носіння одягу населенням республіки.

Кожен Будинок моделей мав свою спеціалізацію за асортиментом продукції. Наприклад, Одеський будинок моделей одягу працював над створенням одягу для відпочинку, Харківський – над легкою жіночою сукнею, Дніпропетровський – над дитячим і підлітковим одягом, Донецький будинок створював зразки ділового одягу, Київський і Львівський розробляли весь асортимент і були провідними моделюючими центрами в Радянській Україні [15, с. 36; 9, с. 5; 22, с. 25–26]. На думку директорки Львівського будинку моделей Надії Никифороук, ЛБМО в Радянській Україні вважався передовим у сфері моделювання одягу [9, с. 5]. Зокрема, на це впливали близькість до Польщі, з якої можна було першими отримати «інформацію з усього світу», і покоління старих львівських майстрів, які мали дуже хорошу підготовку в моделюванні одягу [9, с. 4; 10, с. 4–5, 9]. Однак за офіційними документами ЛБМО вважався другим у республіці за потужністю (після столичного) [24, арк. 59–60].

Розглядаючи загальну кількість працівників Будинків моделей станом на 1962 р., зазначимо, що найбільше працівників було у Львівському (370 чол.) і Київському БМО (298 чол.), найменше – у Дніпропетровському (100 чол.) [24, арк. 46]. Таким чином, кількість працівників у Львівському та Київському будинках моделей удвічі або втричі перевищувала кількість працівників в інших Будинках моделей республіки. Цей факт ще раз підтверджує виведення на перший план зазначених Будинків моделей.

Оскільки основним принципом створення модних колекцій було стиліове поєднання всіх

елементів (одягу, взуття, головних уборів, шкіргалантереї), виникла потреба в організації профільних Будинків моделей. Упродовж 1960–1980-х рр. в УРСР були організовані Республіканський будинок моделей взуття, Республіканський будинок шкіргалантерейних виробів, Республіканський будинок моделей трикотажних виробів, Республіканський будинок моделей спецодягу [15, с. 36; 8, с. 3].

Будинки моделей слугували центрами моделювання одягу та водночас були пропагандистами моди серед населення. У Будинках моделей проходила регулярна демонстрація моделей одягу нового напрямку, були постійно діючі колекції нових моделей одягу, які демонструвались у виставочних залах Будинків моделей, організовувались колективні поїздки працівників Будинків моделей на підприємства, фабрики, заводи, у колгоспи й радгоспи з показом моделей одягу й доповідями про те, як красиво одягатися тощо [24, арк. 57]. За 1961 р. новоствореними Харківським, Дніпропетровським, Одеським і Донецьким будинками моделей було зроблено 148 виїздів на різноманітні підприємства: фабрики, заводи, у колгоспи й радгоспи з доповідями й показом нових моделей одягу [24, арк. 58]. У 1962 р. таких виїздів було зроблено 105. Київський і Львівський будинки моделей видавали спеціалізовані альбоми та журнали мод. Майже всі Будинки моделей виготовляли викройки та картинки нових моделей одягу, які продавались населенню. Існувала практика інформування населення через періодичні видання щодо придбання викроек одягу в певному Будинку моделей [3, с. 31].

Праця художників-модельєрів у напрямку створення радянської моди розглядалася як важливий засіб пропаганди й виховання в радянських громадян гарного смаку. Подібні роботи постійно публікувались в періодиці, і не тільки в спеціалізованих журналах мод, але й у журналах суспільно-політичного спрямування («Радянська жінка», «Работница», «Огонек» тощо). Зазвичай у публікаціях моделей одягу зазначалося їх призначення (на роботу, на свято, на навчання тощо), а також для якого віку та фігури більше пасує певний виріб. Окрім цього, художники-модельєри представляли країну на загальносоюзних і міжнародних конкурсах і виставках [16, с. 30–31; 2]. Таким чином, художники-модельєри працювали над створенням як виставкових (перспективних), так і промислових колекцій для населення.

Однією з важливих функцій Будинків моделей була допомога швейним фабрикам та співпраця

з ними, переважно щодо розроблення технічної документації та її впровадження на промислових підприємствах. Під технічною документацією малися на увазі лекала та технологія пошиття певного виробу [9, с. 8]. Щорічно в Будинках моделей виготовляли понад 70% усієї промислової колекції (технічної документації) [15, с. 36]. Варто наголосити, що така документація не була безкоштовною, укладалися договори й установлювалася фіксована плата за розроблення виробу. Таким чином, для Будинків моделей це був один зі способів заробітку. Примітно, що українські Будинки моделей співпрацювали не лише з фабриками зі своєї області [10, с. 15]. Вони мали змогу укласти договори зі швейними підприємствами не тільки по всій території УРСР, але й в інших республіках Радянського Союзу та країнах соціалістичного табору [24, арк. 50]. Але це стосується переважно Київського та Львівського будинків моделей.

Слід зазначити, що в більшості швейних і трикотажних фабрик республіки були власні експериментальні цехи, лабораторії й дільниці, які також займалися розробленням і впровадженням нових видів моделей і фасонів одягу [24, арк. 46]. Наприклад, у результаті перевірки 1962 р. було встановлено, що в швейному об'єднанні ім. Воровського Одеського раднаргоспу був власний експериментальний цех, де працювало 52 особи, серед яких – 13 конструкторів і модельєрів. У Харківському раднаргоспі були експериментальні швейні лабораторії на 14 із 15 швейних підприємств, у яких налічувалося близько 53 модельєрів і конструкторів [24, арк. 47]. Аналогічною була ситуація в Дніпропетровському, Донецькому, Київському, Львівському й інших раднаргоспах.

Попри активний розвиток індустрії моди в УРСР, яка насамперед була представлена Будинками моделей, і досить чітку організацію роботи інституцій, на початкових етапах їх функціонування мала місце й ціла низка проблем. Станом на 1962 р., на думку заступника Голови Держконтролю П. Дудника, найголовнішим недоліком була низька якість розроблених моделей і затягування строків виготовлення технічної документації для швейних підприємств, унаслідок чого впровадження моделей у виробництво було незадовільним, а підприємства швейної та трикотажної промисловості були вимушені самостійно здійснювати розроблення нових конструкцій, фасонів і моделей виробів [24, арк. 49]. У деяких випадках розроблялися моделі одягу з тканин, які не надходили на швейні фабрики, було мало нових видів і конструкцій одягу з наявних груп тка-

нин, які слід було б упроваджувати для пошиття одягу. Наприклад, Дніпропетровським будинком моделей у 1961 р. було виготовлено 94 моделі жіночих капелюхів, але через те, що їх виготовив малокваліфікований працівник, жодна фабрика не закупила цих моделей. Ці зразки було продано торговельним організаціям зі збитками близько 2,6 тис. крб. Художників-модельєрів Донецького будинку моделей підозрювали в запозиченні моделей із московських журналів мод («Журнал мод», «Моделі сезону») замість розроблення власних моделей [24, арк. 49]. У Львівському будинку моделей із 924 розроблених моделей швейних виробів у 1961 р. виготовлено технічної документації та зразків за замовленням швейних підприємств тільки на 672 моделі, а впроваджено з них на підприємствах раднаргоспу лише 331 модель [24, арк. 50]. Зі створених Харківським будинком моделей у 1961 р. 762 конструкцій швейних виробів художньою радою було затверджено 718, відібрано промисловими підприємствами 440, а продано їм технічної документації лише на 242 моделі [24, арк. 51].

Низька якість виробів частково пояснюється тим, що на початку 1960-х рр. у швейній промисловості було недостатньо фахівців із таких спеціальностей, як художник-модельєр і конструктор одягу, оскільки спеціального учбового закладу в УРСР із підготовки цих спеціалістів не було. І хоча в березні 1961 р. відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР при Київському технікумі легкої промисловості були створені дворічні курси з підготовки конструкторів і модельєрів [24, арк. 59], вони не могли підготувати достатню кількість спеціалістів для УРСР.

Висновки. Отже, для розвитку індустрії моди та її пропагування в радянському суспільстві створювалася низка державних інституцій (Будинки моделей, науково-дослідні та контролюючі організації). Будинкам моделей одягу відводилася надзвичайно важлива роль, адже вони були головними трансляторами радянської моди. В УРСР сформувалася досить розгалужена система моделювання одягу, яка включала Український інститут асортименту виробів легкої промисловості й культури одягу, шість швейних і чотири профільних Будинки моделей. Цей факт свідчить про те, що УРСР була одним із головних центрів моделювання одягу в Радянському Союзі. Поряд із розробленням нових моделей одягу для впровадження в масове виробництво Будинками моделей виготовлялися виставочні моделі одягу для експонування на міжнародних

ярмарках і виставках, а також моделі одягу, що входили в колекцію для показу населенню як перспективного напрямку в моделюванні. Попри це мала місце ціла низка проблем, які потребували вирішення. Вони не обмежувалися відсутністю належної кількості кваліфікованих працівників

чи затягуванням строків виготовлення технічної документації для швейних підприємств, що значно ускладнювало впровадження нових моделей одягу. Тому структура, функції й організація індустрії моди в країні потребують подальшого дослідження.

Список літератури:

1. Волович М. Специальное художественно-конструкторское бюро. Декоративное искусство СССР. 1963. № 11. С. 6.
2. Державний архів міста Києва (ДАК). Ф. Р-1219. Оп. 1. Спр. 110. 17 арк.
3. Дитячі моди. Радянська жінка. 1959. № 12. С. 31.
4. Ефремова Л. Модельер работает для промышленности. Декоративное искусство СССР. 1965. № 4. С. 16–19.
5. Журавлев С., Гронов Ю. Власть моды и Советская власть: история противостояния. Историк и художник. 2000. № 1. С. 133–147; № 3. С. 100–113; № 4. С. 106–116.
6. Журавлев С., Гронов Ю. Мода по плану: история моды и моделирования одежды в СССР, 1917–1991. М.: ИРИ РАН, 2013. 496 с.
7. Залесская Е. История Львовского Дома моделей одежды. Міський медіаархів Центру міської історії Центрально-Східної Європи. Львів, 1980. 16 с.
8. Інтерв'ю з Галиною Уваркіною. Особиста колекція автора. Київ, 2017. 7 с.
9. Інтерв'ю з Надією Никифоруk. Міський медіаархів Центру міської історії Центрально-Східної Європи. Львів, 2015. 28 с.
10. Інтерв'ю з Надією Никифоруk. Особиста колекція автора. Львів, 2018. 17 с.
11. Костельна М. Діяльність українських будинків моделей одягу в 60–80-х рр. ХХ ст.: концепції розвитку модних тенденцій. Вісник Львівської національної академії мистецтв. 2013. Вип. 24. С. 37–48.
12. Костельна М. Творчість дизайнерів українських будинків моделей середини ХХ – початку ХХІ ст.: етнічний напрям: автореф. дис....канд. мистецтвознавства: 17.00.07. Київ, 2016. 19 с.
13. Крамаренко Л. Об искусстве одежды. Декоративное искусство СССР. 1964. № 5. С. 21.
14. Лебина Н. Мужчина и женщина: тело, мода, культура. СССР – оттепель. М.: Новое литературное обозрение, 2014. 208 с.
15. Мода і виробництво. Краса і мода. 1979. Літо. С. 36.
16. Патюліна Н. Львівський будинок моделей. Радянська жінка. 1959. № 5. С. 30–31.
17. Пармон Ф. Композиция костюма. М., 1985. 264 с.
18. Российский государственный архив экономики (РГАЭ). Ф. 198. Оп. 1. Д. 147. Л. 16.
19. РСФСР. Журнал мод. 1977. № 3 (129). С. 23.
20. Советское моделирование и промышленность – для народа. Журнал мод. 1977. № 3 (129). С. 3.
21. Стриженова Т., Темерин С. Советский костюм за 50 лет. Часть II. Журнал мод. 1967/1968. № 4 (90). С. 1–4 (приложение).
22. Украина. Журнал мод. 1977. № 3 (129). С. 25–26.
23. Тканко З. Мода в Україні ХХ століття. Львів: АРТОС, 2015. 236 с.
24. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО). Ф. 2. Оп. 10. Спр. 959. 171 арк.
25. Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного (ЦДКФФА.). Од. обл. 199, кіножурнал «Радянська Україна», січень 1945 р.
26. ЦДКФФА. Од. обл. 232, кіножурнал «Радянська Україна», травень 1945 р.
27. ЦДКФФА. Од. обл. 298, кіножурнал «Радянська Україна», березень 1946 р.
28. ЦДКФФА. Од. обл. 303, кіножурнал «Радянська Україна», березень 1946 р.
29. ЦДКФФА. Од. обл. 2534, кіножурнал «Радянська Україна», вересень 1962.
30. Gronov J., Zhuravlev S. Fashion meets socialism: Fashion industry in the Soviet Union after the Second World War. Helsinki, 2016. 306 p.

СТРУКТУРА И ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ИНДУСТРИИ МОДЫ В УССР ВО II ПОЛОВИНЕ XX СТ.

В статье рассматривается структура, особенности организации и функционирования институтов, которые влияли на формирование внешнего вида советских граждан. Определено, что ключевыми институциями советской индустрии моды были Дома моделей, научно-исследовательские и контролирующие организации (ЦНИИШП, ВИАЛегпром, СХКБ). Автор приходит к выводу, что УССР имела достаточно разветвленную систему моделирования одежды и была одним из главных центров развития моды в Советском Союзе. Несмотря на это, существовали проблемы, которые требовали решения. Они не ограничивались отсутствием должного количества квалифицированных работников или затягиванием сроков изготовления технической документации для швейных предприятий.

Ключевые слова: советская мода, дома моделей, ВИАЛегпром, СХКБ, ЦНИИШП, УССР.

STRUCTURE AND PECULIARITIES OF THE FASHION INDUSTRY FUNCTIONING IN THE UKRAINIAN SSR IN THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY

The article deals with the structure, organization, and functioning of institutions that influenced the formation of Soviet citizens' appearance. It is determined that the key institutions of the Soviet fashion industry were houses of fashion design of clothes, research and regulatory organizations (the Central Scientific Research Institute of the Garment Industry, the Special Art and Design Bureau, the All-Union Institute of Product Assortment and Culture of Dress). The author comes to the conclusion that the USSR had a fairly extensive system of modeling clothes and was one of the key centers of fashion development in the Soviet Union. Despite this, there were a number of problems that needed to be addressed. They were not limited to the lack of a proper number of skilled workers or the delay in the production of technical documentation for clothing factories.

Key words: Soviet fashion, houses of fashion design of clothes, All-Union Institute of Product Assortment and Culture of Dress, Special Art and Design Bureau, Central Scientific Research Institute of the Garment Industry, Ukrainian SSR.

Левенець О.М.

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНІ ТА СОЦІАЛЬНІ УМОВИ, ПОБУТ І ДОЗВІЛЛЯ СІЛЬСЬКИХ УЧИТЕЛІВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ В СЕРЕДИНІ 60-х рр. ХХ ст.

У статті здійснено спробу відобразити житлово-комунальні та соціальні умови вчителів сільської місцевості Волинської області в середині 60-х рр. ХХ ст. Охарактеризовано ситуацію щодо забезпечення житлом і комунальними послугами, надання соціальних пільг сільським педагогам. Автор, спираючись на архівні джерела, регіональну (волинську), республіканську та всесоюзну періодику, свідчення тогочасних учителів, намагається об'єктивно висвітлити побут і дозвілля сільських учителів у той час.

Ключові слова: сільський учитель, школа, село, помешкання, побут, дозвілля, відпочинок, Волинська область.

Постановка проблеми. Освіта завжди була важливою сферою суспільно-гуманітарної діяльності. Для належного функціонування освітня галузь потребує чималих капіталовкладень і розв'язання важливих і складних проблем щодо матеріально-технічного забезпечення освіти та її працівників. Не виключенням є й радянський етап вітчизняної історії, який характеризується постійним контролем влади над освітою, її забезпеченням і функціонуванням. Середина 60-х рр. ХХ ст. – це час, коли в СРСР відбулася зміна партійно-державного керівництва, що певною мірою відобразилося на розвитку тогочасної освіти. Радянським керівництвом були допущені певні помилки й прорахунки, проте було й чимало різних нововведень, які покращили функціонування тогочасної сільської освіти, зробили її доступною та відкритою для широкого загалу. Слід детально вивчати й аналізувати цю складну проблему, переймати та впроваджувати позитивний досвід щодо забезпечення сучасної сільської освіти педагогічно-кадровим потенціалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спеціальних науково-історичних досліджень цієї теми не проводилося, хоча певні аспекти цієї проблематики частково відображені в науково-історичних публікаціях деяких сучасних волинських істориків, зокрема Г. Романчук, М. Ветрової [2] та Г. Артесюк [1].

Постановка завдання. Основне завдання цієї публікації полягає в тому, щоб відобразити побут і дозвілля сільських учителів Волинської області

в середині 60-х рр. ХХ ст., продемонструвати декілька найбільш гострих проблем тогочасної сільської освіти (житлове та матеріально-технічне забезпечення педагогічних працівників).

Виклад основного матеріалу дослідження. Станом на 1964–1965 навчальний рік у Волинській області працювало 10 915 учителів, із них 7778 учителів працювали в загальноосвітніх навчальних закладах сільської місцевості [5, арк. 80]. Із метою контролю та моніторингу працівниками Волинського обласного відділу народної освіти неодноразово проводилися перевірки в селах області житлово-побутових умов учителів та їх матеріального забезпечення [5, арк. 80]. У серпні 1964 р. під час перевірки готовності шкіл Волинської області до 1964–1965 навчального року особлива увага приділялася створенню вчителям відповідних житлово-побутових умов. Згідно з результатами цієї перевірки, у більшості сільських шкіл учителям були створені відповідні умови для праці [5, арк. 80]. Проте все ще залишалася не вирішеною головна проблема – забезпечення житлом сільських учителів. Особливо гостро ця проблема була відчутна в Камінь-Каширському, Ратнівському, Любомльському та Ківерцівському р-нах, де приблизно 60% учителів проживали в приміщеннях, які змушені були орендувати [3, арк. 24]. Невирішеність цієї складної проблеми тягла за собою низку інших проблем. Зокрема, незадовільне забезпечення житлом учителів було однією з основних причини плінності педагогічних кадрів. Так, у 1964–1965 навчаль-

ному році вчителями Камінь-Каширського р-ну було подано 136 заяв про відкріплення з району та переведення, а Ківерцівський районний відділ народної освіти отримав 84 таких заяви [3, арк. 24]. Для того, щоб педагоги залишалися працювати в сільській місцевості, необхідно було вирішити житлову проблему та забезпечити молодих учителів житлом. На той час у селах області будинків (хат) не вистачало, і їх потрібно було швидко будувати. На місцях (у селах і районах), намагалися різними способами ліквідувати цю проблему: житла для вчителів будувалися за кошти колгоспів, радгоспів, за державні кошти (обласного відділу народної освіти), за кошти вчительських сімей (індивідуальне, самостійне будівництво), за кошти сільських рад депутатів трудящих та інших організацій і установ.

1 вересня 1964 р. в школах області приступили до роботи на посадах учителів різних спеціальностей 177 випускників вищих навчальних закладів, 238 випускників педагогічних училищ і 65 студентів-практикантів. Усі вони були розподілені по районах і направлені працювати у відповідні навчально-виховні заклади. Молодих спеціалістів намагалися за можливості забезпечити житлом на місцях, але його вистачало не всім [5, арк. 80]. У період підготовки до 1964–1965 навчального року по області для вчителів колгоспами було побудовано 2 будинки, за рахунок інших джерел – 19, надано 85 будинків місцевими сільськими радами, індивідуально (самостійно вчительськими сім'ями) побудовано 149 будинків (усього 253 будинки) [6, арк. 81].

У 1965 р. в с. Маяки Луцького р-ну в експлуатацію був зданий 16-кімнатний будинок для вчителів місцевої школи-інтернату. Такі будинки були типовими для сільської місцевості 60-х рр. ХХ ст. і більше нагадували гуртожиток, в якому зазвичай проживали ті працівники, які отримали направлення на роботу в те чи інше село. Звичайно проживали в таких будинках учителі, агрономи, зоотехніки, фельдшери і т. д. Наступного 1966 р. було закінчене будівництво 8-кімнатного будинку для вчителів Полицької середньої школи тодішнього Камінь-Каширського р-ну та Чорницької восьмирічної школи Маневицького р-ну [7, арк. 82].

Досить складна ситуація з проживанням педагогічних кадрів була в Любомльському р-ні. Унаслідок цього вчителі в селах цього району не затримувалися надовго, а молоді спеціалісти, які отримували направлення в школи цього району, не дуже хотіли приїздити сюди на роботу. Тому в районі спостерігався високий рівень плинності

педагогічних кадрів. Для того, щоб виправити цю ситуацію й щоб учителі залишалися працювати в місцевих школах, у середині 60-х рр. ХХ ст. тут активно проводилося будівництво будинків для вчителів. Так, станом на 1965 р. тривало будівництво Ровенської восьмирічної школи й невеликого будинку для вчителів цієї ж школи. За рахунок бюджету Любомльського районного виконавчого комітету споруджувалися житлові будинки для вчителів у с. Запілля й у с. Бережці. За можливості задля розв'язання житлової проблеми вчителів до справи долучалися колгоспи цього району. Здебільшого вони частково постачали деякі (дефіцитні на той час) будівельні матеріали, забезпечували транспорт, доставку будівельних матеріалів, надавали робітників (колгоспників) на час будівництва [7, арк. 82]. Відомо, що станом на початок 1964–1965 навчального року в Любомльському р-ні проводилось індивідуальне будівництво: 85 учительських сімей побудували власні хати й 25 будували [9, арк. 84].

У Володимир-Волинському р-ні також була складна ситуація із забезпеченням учителів житлом. Тут станом на початок 1964–1965 навчального року в сільській місцевості працювали 628 учителів, із них 165 винаймали житло. Для того, щоб вирішити цю проблему, сесія Володимир-Волинської районної ради депутатів трудящих у вересні 1965 р. ухвалила рішення, згідно з яким колгоспам району було дозволено продавати вчителям будинки в кредит. Унаслідок цього рішення колгосп «Комсомолец» побудував і продав учителям Березовичівської восьмирічної школи будинок на дві сім'ї. Такий же будинок для вчителів Зимнівської восьмирічної школи спорудив і продав колгосп імені М. Ватутіна [7, арк. 82]. За кошти Володимир-Волинського районного виконавчого комітету в 1965 р. будувався житловий будинок для вчителів у с. Красностав [7, арк. 82].

23 вересня 1964 р. під час сесії Рожищенського районного виконавчого комітету на порядку денному стояло питання про забезпечення житлом учителів сіл району. На сесії було ухвалено рішення № 384, яке частково сприяло поліпшенню житлово-побутових умов учителів району. Згідно із цим рішенням у Рожищенському р-ні (як і у Володимир-Волинському) колгоспам дозволялося продавати житло вчителям у кредит. Учителі охоче користувалися такою можливістю, тому лише за 1965 р. було видано кредит на житло в сумі 8 тис. крб. Окрім цього, під кінець 1964 р. у районі 8 учительських сімей закінчували будівництво власного житла, а в 19 вчительських

сім'ях району тривало самостійне будівництво власного житла. У с. Топільно цього ж району колгосп будував 8-кімнатний будинок для інтелігенції села, в якому декілька кімнат було виділено для місцевих педагогів [8, арк. 83].

Певні заходи щодо покращення житлово-комунальної ситуації педагогічних працівників уживались і в Ківерцівському р-ні, де близько 60% учителів орендували житло [3, арк. 24]. Упродовж 1962–1964 рр. місцевими сільськими радами депутатів трудящих було виділено загалом по району 40 кімнат у сільських комунальних будинках. У 1964 р. 11 сімей сільських учителів розпочали будівництво власних будинків, а п'ятдесятьом сім'ям учителів для закінчення будівництва власних хат було виділено необхідні будівельні матеріали (цегла, дошки, шифер, вапно, пісок тощо) [8, арк. 83]. У с. Тростянець цього ж району йшло будівництво двоповерхової школи, а неподалік – будинку для вчителів. Фінансування здійснювалося спільно за кошти обласного відділу народної освіти й місцевого колгоспу «Радянська Україна». Будівельні роботи були закінчені в 1965 р., і школа та вчительський будинок були введені в експлуатацію [14, арк. 82].

Не краща ситуація з учительським помешканням була й в інших районах області. Зокрема, в Локачинському р-ні з 820 вчителів району 450 проживали в орендованому помешканні [10, арк. 85]. Велика потреба в житлі для вчителів була в Любешівському й Ковельському р-нах. У цих районах хоч і повільно, але тривало будівництво в багатьох селах. Так, у 1967 р. були побудовані 8-кімнатні будинки для вчителів у с. Велика Глуша Любешівського р-ну та в с. Тойкут Ковельського р-ну [15, арк. 121]. У Маневицькому р-ні впродовж 1964–1965 навчального року з 782 учителів району 490 все ще проживали в орендованих приміщеннях, зокрема 363 мешкало разом із власниками будинків [10, арк. 85]. У Камінь-Каширському р-ні забезпечення вчителів житлом було у вкрай незадовільному стані. Цей район був одним із перших в області за складністю житлово-комунальної ситуації вчителів. Проте шляхом індивідуального будівництва тільки за 1964–1965 навчальний рік 32 сім'ї вчителів побудували собі власні будинки [9, арк. 84].

Якщо вчительська сім'я самостійно будувала власне житло, вона могла претендувати на допомогу з боку держави. Зазвичай така допомога полягала в частковому забезпеченні будівельними матеріалами, які не так легко можна було придбати на той час, або в отриманні кредиту. Так,

у 1965 р. по області надано кредит у загальній сумі на 55 тис. крб. для індивідуального (власного) будівництва житла вчительських сімей. Станом на 1 липня 1965 р. із загальної суми кредиту по області вже було використано 32 тис. крб. [9, арк. 84].

Незважаючи на допомогу сільським учителям з боку держави, місцевих колгоспів, радгоспів, житлова проблема у Волинській області в середині 60-х рр. ХХ ст. не була вирішена. Житла все ще не вистачало, особливо гостро це відчувалося у північних районах області.

Дуже повільними темпами здійснювалося будівництво житла для вчителів сільської місцевості за рахунок місцевих колгоспів. У Турійському та Камінь-Каширському р-нах таке будівництво ледве продовжувалося, та й то з тривалими перервами, перебоями в постачанні будівельних матеріалів і з незадовільним фінансуванням.

Також одна з причин незабезпечення вчителів житлом полягала в непрозорій тогочасній сільській бюрократії. Відомі випадки, коли за наполяганням голів колгоспів, голів сільських рад депутатів трудящих помешкання, яке спочатку призначалося для вчителів, заселяли працівники того чи іншого колгоспу, радгоспу чи підприємства, яке розташовувалося в цьому населеному пункті. Наприклад, у с. Великий Обзир Камінь-Каширського р-ну шкільне приміщення зайняв голова місцевого колгоспу, тоді як четверо вчителів змушені були винаймати житло. Схожий випадок трапився в Ратнівському р-ні. У квітні 1965 р. у вчительський будинок Ратнівської школи-інтернату керівництвом комунгоспу було поселено начальника місцевого відділення банку, тоді як 6 учительських сімей проживали в орендованих оселях. Такі випадки мали місце майже в кожному районі області [10, арк. 85].

Питання підготовки до 1965–1966 навчального року, а разом із тим і створення вчителям належних житлово-побутових умов неодноразово піднімалося в районах й обговорювалося на нарадах завідуючих районними відділами народної освіти. Упродовж травня 1965 р. це питання обговорювалося на сесіях районних рад депутатів трудящих Ратнівського, Рожищенського, Ковельського, Луцького та Горохівського р-нів. Питання підготовки до нового навчального року й створення вчителям відповідних умов праці в Ратнівському р-ні додатково обговорювалося на нараді обласного відділу народної освіти 17 червня 1965 р. [11, арк. 86].

25 червня 1965 р. на засіданні обласного виконавчого комітету розглядалося питання про виконання рішення обласного виконавчого комітету № 411 від 13 липня 1964 р. «Про поліпшення житлово-побутових умов учителів сільської місцевості області». Окрім цього, за розпорядженнями Волинського ОК компартії УРСР і Волинського обласного відділу народної освіти, у червні–липні 1965 р. в усіх районах області перевірявся хід підготовки до 1965–1966 навчального року та створення вчителям належних житлово-побутових умов [11, арк. 86]. Керівництво Волинського обласного відділу народної освіти намагалося за можливості вжити всіх заходів, щоб учителям сільської місцевості були створені нормальні умови праці [12, арк. 87]. Зокрема, керівництво Волинського обласного відділу народної освіти надсилало службове клопотання Волинському обласному виконавчому комітету про виділення на 1966–1967 навчальний рік по області не менше ніж 150 фінських будиночків для вчителів сільської місцевості [16, арк. 122].

Для сільських учителів було встановлено низку комунальних пільг і переваг, а з 1964 р. їхня заробітна плата була зрівняна із заробітною платою вчителів міських шкіл. Окрім того, педагоги, що працювали в селах, мали право користуватися безкоштовним житлом (у разі надання), опаленням, освітленням, водопостачанням і водовідведенням [24, с. 18], першочергово забезпечувалися земельними ділянками, які були придатні для вирощування городніх культур [13, арк. 99]. Учителі частково забезпечувалися паливом у холодну пору року (дровами, вугіллям або торфобрикетками). Була визначена кількість твердого палива на одного вчителя – 2,5 т на рік [22]. У Ратнівському, Любомльському, Турійському та Рожищенському р-нах, якщо сім'ї сільських учителів утримували домашню худобу (зазвичай корів або кіз), то могли за бажанням претендувати на безкоштовне користування сінокосом [11, арк. 86].

Цікавим був і річний розпорядок сільських учителів, який до певної міри відрізнявся від річного розпорядку міських учителів. У двадцятих–тридцятих числах травня в школах відбувались останні дзвоники – свято закінчення шкільного навчального року. Майже весь червень – це час, коли проходили шкільні екзамени та консультації до них. Також червень – це той місяць, коли в сільських учнів відбувалася так звана «практика» (діти відпрацьовували певну кількість днів на шкільній присадибній ділянці, де зазвичай викоплювали бур'яни, вирощували городні куль-

тури). Подекуди шкільна «практика» полягала в допомозі місцевим колгоспам обробляти площі буряків [20], стинати колоски жита на пшеничних полях, збирати огірки на плантаціях тощо [22]. Роль учителя (здебільшого класного керівника) полягала в тому, щоб зібрати учнів, організувати й контролювати проходження «практики». Тому весь червень у більшості сільських учителів був зайнятий. У двадцятих числах червня у випускних класах відбувалися випускні бали, після чого вчителі йшли у відпустку, яка тривала в більшості шкіл приблизно до середини серпня [20; 21; 22].

Певні заходи у Волинській області в середині 60-х рр. ХХ ст. здійснювалися щодо організації дозвілля вчителів сільської місцевості, їх відпочинку й оздоровлення. Тільки за літо 1964 р. у санаторіях оздоровилися 299 учителів, у будинках відпочинку – 645, на території екскурсійних баз – 142, а також 57 педагогів виявили бажання отримати путівки в санаторії за власний рахунок. Так, у Любомльському р-ні впродовж 1964 р. було організовано 6 екскурсій за такими напрямками: Львів, Брест, Канів, Біловезька пуца, Ленінград. Усього в цих екскурсіях узяли участь 244 вчителі району [9, арк. 84].

Улітку 1965 р. в санаторіях, будинках відпочинку, на туристично-екскурсійних базах оздоровилося 1750 сільських учителів. Так, із 9 до 20 липня 1965 р. оздоровлювальний курс пройшли 130 учителів у будинку відпочинку на озері Світязь на базі піонерського табору «Супутник», 360 учителів із 1 до 14 липня 1965 р. відвідали екскурсії за туристичним маршрутом Луцьк–Брест–Рига–Ленінград–Москва–Київ–Луцьк [6, арк. 81]. Упродовж 1965 р. у санаторіях, будинках відпочинку, на туристичних базах було оздоровлено 64 вчителі Володимир-Волинського р-ну. За кошти районної профспілки вчителів улітку були організовані та здійснені туристичні поїздки в Київ, Канів, на Закарпаття та в Прибалтику, в яких узяли участь 150 учителів району [7, арк. 82].

Однак подекуди траплялись і такі випадки, коли окремі голови сільських рад депутатів трудящих і голови колгоспів порушували чинне законодавство щодо вчителів, грубо й нетактовно поводити себе з працівниками педагогічних спеціальностей. Так, наприклад, голова сільської ради депутатів трудящих с. Привітне Локачинського р-ну О. Завадський називав учителів «неробами, що даром отримують державні кошти», а також посилав учителів подивитися, чи в колгоспі вже отелилися корови. Були випадки, коли голови

сільських рад депутатів трудящих не виплачували вчителям відпускні кошти за канікулярний період (літні місяці), поки вчителі не виконують бур'ян на колгоспних бурякових полях. Відомо, що така практика існувала в с. Лемешів Горохівського р-ну, а в с. Гораймівка Маневицького р-ну було навіть визначено розмір площі лану буряків, яку мав обробити кожен учитель упродовж літа, – 0.05 га [4, арк. 25].

Зазвичай друга та третя декади серпня – це час, коли сільські вчителі, які займали посаду класного керівника, виходили з відпустки, повертались із відпочинку та спільно з технічними працівниками школи, учнями чи батьками учнів приступали до ремонту в класах і підготовки до нового навчального року [23, с. 3]. Із настанням осені 1 вересня (у День знань) розпочинався новий навчальний рік. Це одне з найбільших шкільних свят. У 1965 р. указом президії Верховної Ради СРСР було запроваджене найбільше професійне свято працівників освіти – День учителя, яке й донині відзначається в першу неділю жовтня [24, с. 19].

Станом на вересень 1964 р. в області діяло понад 900 різноманітних гуртків художньої самодіяльності, в яких брало участь близько 4000 педагогів. За кращу роботу Горохівському місцевому хору освітян, яким керував учитель Горохівської середньої школи Х. Грушковський, було присвоєне звання «Народного самодіяльного хору УРСР» [9, арк. 84; 20]. У с. Вільхівка Горохівського р-ну, де діяв аматорський хор «Хлібодар», вчителі місцевої школи брали активну участь у художній самодіяльності (Н. Кривенька, учитель російської мови й літератури; М. Ярема, учитель початкових класів), а також часто гастролювали в обласному й районних центрах Волині [20].

Належна увага приділялася відзначенню та нагородженню вчителів, які досягли високих педагогічних результатів. Так, за 1964 р. 144 сільські педагоги були нагороджені орденами й медалями, 18-ом присвоєне почесне звання «Заслужений учитель школи УРСР», 483 вчителі були нагороджені знаком «Відмінник народної освіти», а також велику кількість працівників освіти було нагороджено Почесними грамотами Міністерства освіти УРСР [10, арк. 85; 17, с. 40].

На той час багато сільських учителів брали участь у громадському житті району, області й республіки, працювали агітаторами тощо. 6488 учителів були членами всесоюзного товариства «Знання» [10, арк. 85]. Часто під час виборів вчителі входили до складу комісій сільських виборчих дільниць. Учителі були активними засі-

дателями так званого «товариського суду» – судового органу, що скликався й засідав при організаціях, підприємствах, установах, сільських радах. Цей орган, відповідно до радянського законодавства, мав право вирішувати внутрішньоорганізаційні справи між членами організації. Такі судові засідання інколи відбувались у волинських селах у радянську епоху й зазвичай розглядали дрібні адміністративні правопорушення (хуліганство, порушення морального обличчя громадянина), виносили догани й попередження недбалим працівникам колгоспу, радгоспу, установ, односельчанам-дебоширам тощо [22]. Оскільки вчителі були сільською інтелігенцією, досить освіченим прошарком села (більшість мали вищу й середню педагогічну освіту), то вони брали участь у політичному житті села. Вони часто обиралися депутатами сільських рад депутатів трудящих [20; 22].

Висновки. Отже, як стає зрозуміло з наукової публікації, радянська влада в середині 60-х рр. XX ст. намагалася за можливості забезпечити сільських учителів житлом. Для цього залучалися як державні кошти, так і кошти місцевих колгоспів, радгоспів, обласного та районних виконавчих комітетів тощо. Також тогочасні вчителі сільської місцевості отримували низку соціальних переваг (забезпечення безкоштовним твердим паливом, електроенергією, земельними ділянками, сінокосами, а в разі будівництва власного житла – ще й частково будівельними матеріалами). У літній (канікулярний) період учителям влаштовувались екскурсійні поїздки, оздоровлювальні курси в санаторіях і на базах відпочинку. Усе це проводилося задля того, щоб забезпечити сільські школи молодими спеціалістами та зменшити рівень плинності педагогічних кадрів у районах області. Однак на той час жодна із цих проблем не була вирішена.

Щодо побуту та дозвілля, то були свої особливості, які частково відрізняли тогочасного сільського вчителя від міського. Зокрема, сільські учні мали відпрацьовувати певну кількість днів так званої «практики» – праці в колгоспі (своєрідна відплата колгоспам за допомогу в матеріально-технічному забезпеченні сільських шкіл і вчителів), а з учнями працювали вчителі як організатори. Хоча це й створювало низку додаткових незручностей для сільських педагогів, але було однією з умов договору «шефства» між колгоспом і сільською школою. Окрім цього, тогочасні сільські вчителі ще й активно брали участь у хорах художньої самодіяльності, у політичному та громадському житті села.

Список літератури:

1. Артесюк Г., Дем'янюк О. Нариси історії освіти Ківерцівського району: монографія / за ред. Г. Артесюк. Луцьк: ПВД Твердиня, 2011. 172 с.
2. Ветрова М. Розвиток освіти на Волині у 50–60-х рр. XX століття Науковий вісник ВДУ імені Лесі Українки. 2005. № 6. С. 69–74.
3. Державний архів Волинської області. Ф. Р-59. Оп. 11. Спр. 672. Арк. 24.
4. Державний архів Волинської області. Ф. Р-59. Оп. 11. Спр. 672. Арк. 25.
5. Державний архів Волинської області. Ф. Р-59. Оп. 11. Спр. 767. Арк. 80.
6. Державний архів Волинської області. Ф. Р-59. Оп. 11. Спр. 767. Арк. 81.
7. Державний архів Волинської області. Ф. Р-59. Оп. 11. Спр. 767. Арк. 82.
8. Державний архів Волинської області. Ф. Р-59. Оп. 11. Спр. 767. Арк. 83.
9. Державний архів Волинської області. Ф. Р-59. Оп. 11. Спр. 767. Арк. 84.
10. Державний архів Волинської області. Ф. Р-59. Оп. 11. Спр. 767. Арк. 85.
11. Державний архів Волинської області. Ф. Р-59. Оп. 11. Спр. 767. Арк. 86.
12. Державний архів Волинської області. Ф. Р-59. Оп. 11. Спр. 767. Арк. 87.
13. Державний архів Волинської області. Ф. Р-59. Оп. 11. Спр. 767. Арк. 99.
14. Державний архів Волинської області. Ф. Р-59. Оп. 11. Спр. 768. Арк. 82.
15. Державний архів Волинської області. Ф. Р-59. Оп. 11. Спр. 768. Арк. 121.
16. Державний архів Волинської області. Ф. Р-59. Оп. 11. Спр. 768. Арк. 122.
17. Ілляшенко Я. Волинь за 25 років (Історико-економічний огляд області). Львів, 1964. 45 с.
18. Історія Волині з найдавніших часів до наших днів: монографія / за ред. О. Михайлюк, Р. Арцишевський, Н. Бурчак та інші. Львів: Вища школа, 1988. 235 с.
19. Недайборщ Т. Народному хору «Освіт'янка», що на Волині – 65. Земля Бердичівська. URL: <https://www.zb.zt.ua/народному-хору-освіт'янка-що-на-Волині> (дата звернення: 23.07.2018).
20. Свідчення Гришук Ангеліни Іванівни, 1949 р. н., прож. с. Вільхівка Горохівського р-ну Волинської обл., запис від 08.07.2018 р.
21. Свідчення Ковальчук Олесі Григорівни, 1942 р. н., прож. с. Жидичин Ківерцівського р-ну Волинської обл., запис від 21.02.2018 р.
22. Свідчення Троць Ніни Тимофіївни, 1935 р. н., прож. с. Буяни Луцького р-ну Волинської обл., запис від 05.07.2018 р.
23. Семенченко А. Зі шкільного життя. Ремонт закінчено. Зоря комунізму. 1968. 25 липня. С. 3.
24. Струбицький В. Ленінська турбота партії та уряду про вчителя. Радянська школа. 1979. № 10. С. 15–20.
25. Сымонович Ч. Советская деревня в 50–80-е годы (взаимосвязь экономического и политического развития). Вопросы истории. 1988. № 2. С. 11–25.
26. Яремчук Д., Баїк Л., Санівець В. та ін. Розвиток народної освіти в Західних областях України: монографія / за ред. Б. Тихоміна. Київ: Радянська школа, 1979. 192 с.

ЖИЛИЩНО-КОММУНАЛЬНЫЕ И СОЦИАЛЬНЫЕ УСЛОВИЯ, БЫТ И ДОСУГ СЕЛЬСКИХ УЧИТЕЛЕЙ ВОЛЫНСКОЙ ОБЛАСТИ В СРЕДИНЕ 60-Х ГГ. XX в.

В статье предпринята попытка описать жилищно-коммунальные и социальные условия учителей сельской местности Волынской области в середине 60-х гг. XX в. Охарактеризована ситуация с обеспечением жильем и коммунальными услугами, предоставлением социальных льгот сельским педагогам. Автор, опираясь на архивные источники, региональную (волынскую), республиканскую и всесоюзную периодику, свидетельства тогдашних учителей, пытается объективно описать быт и досуг сельских учителей в то время.

Ключевые слова: сельский учитель, школа, деревня, жилище, быт, досуг, отдых, Волынская область.

HOUSING-COMMUNAL AND SOCIAL CONDITIONS, EVERYDAY LIFE AND LEISURE OF RURAL TEACHERS VOLYN REGION IN THE MID-60'S OF THE XX CENTURY

The article attempts to reflect the housing and communal and social conditions of rural teachers Volyn region in the mid-1960's. The situation regarding provision of housing and communal services, granting of social privileges to rural teachers is characterized. The author, based on archival sources, regional (Volyn), republican and all-Union periodicals, evidence teachers of that time, tries to objectively highlight the everyday life and leisure of rural teachers at that time.

Key words: rural teacher, school, dwelling, everyday life, leisure, rest, Volyn region.

Міненко Л.М.

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕРАЛЬДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ СИМВОЛІКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ УКРАЇНИ)

У статті висвітлено нормативний стан геральдичної діяльності в Україні, виявлено правові проблеми процесу розроблення й реєстрації символіки, визначені можливі шляхи їх вирішення. Крім того, проаналізовано поняття символіки «герб» і «емблема», розкрито зміст етапів процедури їх реєстрації, подано вимоги до їх опису. Уперше висвітлюється історія створення символіки Національного військово-історичного музею України (далі – НВІМУ). Під час описання символіки до наукового обігу введено інформацію про місію, цілі та функціональні напрями діяльності музею. Викладений фаховий шлях авторського колективу символіки НВІМУ. Визначені подальші кроки щодо нормативного регулювання процесу розроблення й затвердження символіки.

Ключові слова: Національний військово-історичний музей України, військовий музей, гербова емблема, герб, емблема, пропам'ятна медаль, екслібрис, В. Карпов, Л. Матяш, О. Муравйов.

Постановка проблеми. Геральдика як наука з'явилася одночасно з появою самих гербів, що передавалися у спадок. Виникли вони в Середні віки, коли лицарі, одягнуті з ніг до голови в однакові лати, мали наносити певні знаки, щоб уникнути плутанини. Особлива необхідність у цьому виникла під час хрестових походів, в яких брали участь безліч лицарів. На теренах України гербові символи трапляються вже в останні століття до нашої ери. Пізніше на основі родових знаків сформувалися геральдичні символи Київської держави [9].

Такі дослідники, як І. Калмакан і М. Ємельянов, стверджують, що геральдична наука містить у собі чотири галузі: дворянська (родова) геральдика; територіальна (міська, обласна); корпоративна (цехова); державна геральдика. Дворянські (родові) герби виникли, як уже зазначалося, для розпізнавання лицарів у латах. Територіальні (міські, обласні) герби виникли внаслідок процесу успадкування родових гербів разом із землями й містами. Поступово такі герби стали ознаками відповідних міст і земель, навіть після зміни власника. Корпоративні (цехові) герби склалися в середньовічних виробничих чи політичних об'єднаннях і використовувалися працівниками (майстрами) як знак приналежності до цього об'єднання чи цеху. Наступниками цих

середньовічних гербів сьогодні можна вважати товарні знаки чи виробничі емблеми, які виконуються нині без дотримання правил геральдики. Державні герби країн Західної Європи виникали й формувалися за рахунок родового герба свого власника-суверена. Потім цей символ передавався у спадок, навіть після зміни правлячої династії. Нині державні герби мають усі країни світу. Проте деякі з них складені не за правилами геральдики й вважаються державними емблемами [16]. У цьому дослідженні ми розглянемо питання формування корпоративної (цехової) геральдики на прикладі символіки Національного військово-історичного музею України (НВІМУ) і запропонуємо своє бачення правового регулювання процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема української символіки, зокрема й державної, досить докладно вивчена й викладена в роботах відомого дослідника геральдики А. Гречило [5], знавця української символіки М. Битинського [2], В. Карпова, сучасного вченого, який займається вивченням військової символіки України [17]. Проблема розвитку української військової символіки значну увагу приділяло засноване у 2000 р. Національним військово-історичним музеєм України наукове видання «Військово-історичний альманах». У кожному номері журналу редакцією визначалися для публікації матеріали

з проблем геральдики, фалеристики, вексилології, емблематики чи уніформістики. Матеріали, розміщені в альманасі, присвячені як історичним аспектам української символіки, так і символіці Збройних Сил України й інших військових формувань новітнього періоду. Історичні аспекти української символіки розглядаються у статтях О. Сокирка [26], М. Чмира [34], А. Руккаса [21], В. Манзуренка [18], Ж. Денисюк [7], І. Чичканя [33], Л. Баяти [33], В. Горелова [33], О. Муравйова [33], О. Скрябіна [24] та інших.

Висвітленню процесу розвитку символіки, зокрема й військової, у цілому приділялося достатньо уваги. Проте ще є недосліджені та невисвітлені символи військових установ культурно-освітнього спрямування.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення нормативного стану геральдичної діяльності в Україні, виявлення правових проблем процесу розроблення й реєстрації символіки, визначення можливих шляхів їх вирішення.

З огляду на визначену мету завданнями дослідження є такі:

- проаналізувати поняття символіки «герб» і «емблема»;
- розкрити зміст етапів процедури реєстрації символіки в Україні й вимоги до її опису;
- висвітлити історію створення символіки Національного військово-історичного музею України й відповідні аспекти, що вплинули на її оформлення;
- ввести до наукового обігу в описанні символіки місію, цілі та функціональні напрями діяльності музейної установи;
- провести ознайомлення з авторським колективом, який розробив гербову емблему НВІМУ, і безпосередньо з процесом її створення та дизайном, а також із авторами-розробниками пропам'ятної медалі та ескібрису музейної установи;
- визначити подальші кроки щодо нормативного регулювання процесу розроблення й затвердження символіки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для системного аналізу визначеної проблеми розглянемо змістовність таких понять символіки, як «герб» і «емблема». Варто зазначити, що науковці І. Калмакан та М. Смельянов, підсумувавши всі напрацювання, дали досить узагальнене й доступне для сприйняття тлумачення терміна «герб». На думку авторів, «гербом називається стійке характерне зображення, яке відбиває історичні традиції володіючого ним суб'єкта, є

символом цього суб'єкта й передається його правонаступникам (якщо такі існують). Головними відмінностями герба є наявність щита, відповідність правилам геральдики, затвердження верховною державною владою» [16].

Привертає увагу той факт, що нині нормативно-правових актів, що регламентують процес розроблення й реєстрації гербів, в Україні не існує. Відсутній державний орган, що мав би здійснювати реєстрацію. На практиці зареєструвати герб можна в Українському геральдичному товаристві (далі – УГТ). Відповідно до ухвали Восьмої конференції товариства, з 1999 р. ведеться Реєстр гербів. Реєстрації передують проведення фахової експертизи герба на відповідність основним геральдичним принципам і нормам (за змістом, колористикою та композицією). Потім герб розміщують на сайті УГТ, фіксують у черговому випуску «Реєстру особових гербів Українського геральдичного товариства», після чого замовник отримує підтверджувальний лист (грамоту) про реєстрацію [35; 36].

Водночас діє чинний Указ Президента України «Про впорядкування геральдичної справи в Україні» від 18 травня 2000 р. № 694/2000 за підписом Л. Кучми, яким Кабінету Міністрів України доручено внести на розгляд Верховної Ради України проект закону про державні символи України; вирішити питання щодо створення Державного геральдичного реєстру України, зокрема визначити орган, на який покладається створення та ведення Державного геральдичного реєстру України; затвердити Положення про Державний геральдичний реєстр України; розробити та подати погоджений із Комісією державних нагород і геральдики проект Концепції розвитку символіки, прапорництва й емблематики Збройних Сил України й інших військових формувань, передбачених законодавством України; у двомісячний строк узгодити свої рішення із цим Указом [31]. Цей Указ не мав важливого значення та виявився декларативним. Така ситуація зумовлює неможливість правочинного створення гербів, що відображають історичні, культурні, соціально-економічні й інші особливості й традиції організацій, місцевих громад тощо, а також узаконену процедуру їх реєстрації.

Проте якщо проаналізувати питання державної реєстрації гербів, необхідно акцентувати увагу на недоліках і перевагах цього процесу, а саме:

- 1) перевагами державної реєстрації особистих, родових, корпоративних, місцевих, регіональних геральдичних символів (гербів) усіх охочих їх мати є такі:

– соціальна перевага – є мотиваційним складником і зумовлює наявність певних життєвих цінностей, адже дійти до бажання мати герб може лише людина (господарюючий суб'єкт, регіон) із певними суспільними орієнтирами й уявленнями;

– політична – являє собою ступінь задоволення від співпраці з носієм символу або погодженості з його системою цінностей;

– економічна – зумовлюється додатковими надходженнями до бюджету від реєстрації;

– культурна – є можливість реалізувати напрацьовані національно-державні та історико-культурні ідеї людини (господарюючого суб'єкта, регіону);

– юридична можливість захистити власний геральдичний символ як об'єкт цивільних прав;

2) недоліками державної реєстрації особистих, родових, корпоративних, місцевих, регіональних геральдичних символів (гербів) усіх охочих їх мати є такі:

– здорожчання виготовлення символів через суворе дотримання правил геральдики та звернення лише до визначених установ;

– можливе різке соціально-статусне розшарування суспільства.

Нині в Україні, згідно зі ст. 20 Конституції, є лише один Державний Герб. Решта символів, розроблених відповідно до класичних правил геральдики, є лише гербовими емблемами [16], які соціально відповідальні зацікавлені особи за наявності певних фінансових можливостей можуть зареєструвати в Українському геральдичному товаристві. Саме тому найбільш уживаним у цьому сенсі є термін «емблема».

Визначення терміна «емблема» подане в первинних джерелах досить широко. Цей термін позначає предмет або зображення, що умовно чи символічно виражає певне поняття, ідею [25]. Беручи до уваги актуальність цього питання, не буде зайвим познайомитися з правилами реєстрації таких символів громадськими об'єднаннями й іншими господарюючими суб'єктами. Процедура реєстрації символіки об'єднання чітко визначена й регламентується ст. 18 Закону України «Про громадські об'єднання» [10], ст. 23 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців і громадських формувань» [11], ч. 2 розділу 2 Наказу Міністерства юстиції України «Про затвердження Порядку державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців і громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи» [19].

Спочатку визначається вид символіки (емблема чи прапор), готується її зображення й опис. Далі об'єднання має провести збори вповноваженого органу й затвердити символіку. Після цього відповідальні особи готують пакет документів для державної реєстрації символіки й подають його до Центру надання адміністративних послуг міста. На завершення замовник протягом 20 робочих днів отримує рішення про державну реєстрацію символіки Міністерством юстиції України.

До опису символіки мають місце певні вимоги. Опис має містити інформацію про кольори, масштаби й пропорції елементів символіки, а також повне чи скорочене найменування, крім того, він має відповідати зображенню символіки. Згідно із ч. 6 ст. 18 Закону України «Про громадські об'єднання» забороняється використання зареєстрованої символіки об'єднання іншими фізичними та юридичними особами без згоди об'єднання й для цілей, не пов'язаних із діяльністю об'єднання. Однак цим же Законом не передбачено ні адміністративної, ні кримінальної відповідальності за такі діяння. Тому для захисту своєї символіки і її використання рекомендують зареєструвати символіку як об'єкт права інтелектуальної власності – товарний знак (відповідно до Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг») [8; 10; 12].

Для інших господарюючих суб'єктів обмежень щодо реєстрації власної символіки немає. Питання розроблення й реєстрації залежить від особистої ініціативи керівництва та наявності певних ресурсів. З огляду на вищевикладене, очевидно є процедура реєстрації наявної символіки як об'єкта права інтелектуальної власності – товарного знака.

Установити факти правової неузгодженості цього процесу пропонуємо на прикладі дослідження історичних кроків формування символіки Національного військово-історичного музею України (НВІМУ). За роки його діяльності були розроблені дві емблеми й гербова емблема. Із зображенням першої емблеми було виготовлено значок (1999 р.). Також вона розміщувалася на друкованих виданнях НВІМУ. Пізніше була розроблена ще одна емблема для оновленого журналу НВІМУ «Військовий музей», що з 2009 р. став називатися «Український військовий музей». Гербова емблема знайшла своє відображення на пропам'ятній медалі (2008 р.), екслібрисі музею (2011 р.) та в інформаційних виданнях [28; 14].

Перед тим, як детально розглянути історію створення символіки НВІМУ, для ґрунтов-

ного розуміння змісту корпоративної символіки доцільно розпочинати дослідження з основ адміністрування етапів побудови будь-якого суб'єкта. Як відомо, одним з основних завдань, що постає перед керівником, є проектування й створення організації. Це означає, що керівник має визначити послідовність і встановити баланс між основними етапами цього процесу. Такий підхід даватиме можливість покроково й у повному обсязі представити особливості майбутнього суб'єкта. Одним із початкових етапів організаційного проектування є визначення місії, цілей і головних функцій господарюючого суб'єкта [6]. Варто зауважити, що цей етап є дуже важливим для створення символіки, адже місія, цілі й функції формують образ установи, який через символ має висвітлитися чи відобразитися у свідомості споглядача. Цей образ має буквально викликати бажання дізнатися про суб'єкт господарювання, відвідати його, а вже потім споглядач зможе зрозуміти, чи збігаються його очікування з реальністю.

Отже, місія – це мета, задля якої існує організація. Метою НВІМУ, згідно зі Статутом, є збирання, збереження, вивчення й використання пам'яток військової історії з метою залучення громадян до надбань національної військової історико-культурної спадщини. Музей є скарбницею військових реліквій України, провідним науково-дослідним, культурно-освітнім і науково-методичним центром. Він сприяє розвитку музейної справи в Збройних Силах України. Як бачимо, місія музею відображає його стратегічну перспективу, що реалізувалася за допомогою постановки й досягнення певних цілей. Цілі господарюючого суб'єкта – це конкретний стан окремих характеристик організації, досягнення яких є бажаним і на досягнення яких спрямована її діяльність. Саме тому головним у роботі керівника є цілепокладання, що характеризує процес визначення цілей і їх взаємозв'язок. Варто звернути увагу на той факт, що неправильно поставлені цілі знижують ефективність господарюючого суб'єкта й досить часто є причиною його банкрутства. Цілі музею визначалися відповідно до напрямів і завдань музею, що виникали в ході діяльності, згідно зі Статутом. Крім місії й цілей керівник повинен уміти фахово визначити основні функції організації, що являють собою головні напрями діяльності та мають соціально-економічне спрямування, виконання яких забезпечує досягнення визначених цілей організації. Зокрема, НВІМУ згідно зі Статутом здійснює такі напрями діяльності: науково-дослідна діяльність, культурно-

освітня діяльність, комплектування музейного видання, експозиційна робота, фондова робота, методична робота, робота наукової військово-історичної бібліотеки, робота наукового архіву, видавнича діяльність, міжнародні зв'язки музею [6; 20].

Ознайомившись із теоретичною основою, пропонуємо прослідкувати використання місії, цілей і функцій НВІМУ у ході розроблення його символіки. Дослідження військової символіки та збирання матеріалів за цією темою було одним із завдань музею й особистим захопленням начальника. Із 1996 р. начальник музею Віктор Васильович Карпов досліджував військові відзнаки армії УНР. Це дослідження під назвою «Військові відзнаки армії УНР» було опубліковане в журналі «Військо України» за 1996 р. (№ 5) [13]. Із цього часу В. Карпов почав опрацьовувати ідею створення емблеми музею. Реалізувалася вона в 1997 р. у ході реформування Музею Збройних Сил України в Центральний музей Збройних Сил України (рис. 1). Пізніше були створені музейні виставки та постійні експозиції за цією тематикою, а також було видано низку наукових і науково-популярних монографій. Зокрема, видано одноосібні й у співавторстві монографії В. Карпова «Українська військова символіка» (2006 р.) [16], «Військова символіка України. Нарукавні знаки (1992–1999)» (2007 р.) [15], «Військова символіка держави» (2007 р.) [18], «Військові прапори України» (2007 р.) [14], «Становлення та розвиток військової символіки України. 1991–2012» (2014 р.) [17].

Рис. 1. Емблема Національного військово-історичного музею України

В основі емблеми на синьому тлі розміщено чорного кольору Залізний Хрест Армії УНР (першу українську військову нагороду). Поверх

нього – два перехрещені мечі золотого кольору вістрям угору, покладені Андріївським хрестом. Поверх хреста й шабель зображено Малий Державний герб України в державній синьо-жовтій колористиці. Комплекс обрамлений дубовими (символ неодноразового прояву сили, мужності та моці) і лавровими (символ слави) гілками золотого кольору. Центральна композиція обрамлена написом «Центральний музей Збройних Сил України», у якому слова розділені круглими маркерами. На підніжжі емблеми вказаний рік заснування музею «1995». Розміщення в основі емблеми символічного комплексу хреста, перехрещених шабель і Малуго Державного герба України разом є знаком історичних витоків українського війська, символізує славу й доблесть боротьби українського воїнства з ворогами рідної землі, що висвітлено в музейній експозиції. Емблема символізує військово-історичну пам'ять, і завдання музею спрямовані на дослідження української воєнної історії [28].

Зображення емблеми використовувалося на внутрішніх документах і в оздобленні приміщення НВІМУ, зокрема розміщувалося на стіні напроти входу в музей як декоративний елемент інтер'єру. Крім того, зображення емблеми містилося на значку музею. Відвідувачі мали можливість придбати його як сувенір у музейному кіоску.

Як уже зазначалося, у 2009 р. була розроблена ще одна емблема для оновленого журналу НВІМУ «Військовий музей», який із 2009 р. став називатися «Український військовий музей» (рис. 2). Складається вона з білого детально промальованого схематичного зображення будівлі музею на тлі тематичного кольору журналу. Перед будівлею розміщені дві схематично зображені гармати світло-зеленого (відтінку «хакі») забарвлення. Гармати стоять на символічній дорозі, що зображена подвійною лінією, під якою бачимо напис «Національний військово-історичний музей України». На обкладинці першого номера журналу «Український військовий музей» (2009 р.) є напис «Центральний музей Збройних Сил України». За цим можна простежити розвиток самого музею. Так, 15 січня 2010 р. відбулося отримання статусу національного й перейменування установи в Національний військово-історичний музей України [15]. Зі слів начальника музею В. Карпова (1995–2013 рр. роботи), розроблення такої емблеми було задумане начальником лабораторії науково-дослідних робіт із дослідження інформаційно-музейних технологій музею Іриною Мороз як «маркетингова стратегія просування ідеї вій-

ськового музеєзнавства, і тому ми відійшли від символіки тільки нашого музею» [28]. Обговорення й затвердження обох емблем проходило через науково-методичну раду музею.

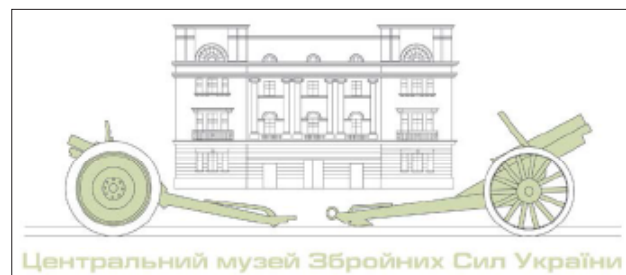

Рис. 2. Емблема Національного військово-історичного музею України для періодичних видань

Не менш цікавою є історія створення герба (гербової емблеми) Національного військово-історичного музею України (рис. 3). Така емблема є особливим знаком, в якому відображається суть діяльності музею – надання доступу до знань і ведення літопису воєнної історії. Цей символ був апробований у ході діяльності музею та його міжнародних зв'язків і підтвердив тезу, що наголошує на підвищенні впізнаваності й популярності установи в Україні та світі, посиленні її престижу. За свідченнями В. Карпова щодо необхідності створення такого знака, «символіка музею отримала розвиток у процесі розвитку самого музею та його суспільної ролі, що призвело до осмислення його символічного означення. Герб був прийнятий до використання за згодою науково-методичної ради. Положення про нього не розроблялося і його використання не регламентувалося, хоча очевидно відповідало загальній практиці

Рис. 3. Гербова емблема Національного військово-історичного музею України

щодо таких символів – представництва установи на офіційних заходах і документах. Проте існувала офіційна печатка музею як юридичної установи, і в тій частині, де вона вимагалася, герб не використовувався» [28]. Авторами гербової емблеми музею виступили начальник музею полковник Карпов Віктор Васильович (фото 1), геральдист полковник Муравйов Олександр Борисович (фото 2) і художник-дизайнер, архітектор, геральдист Матяш Луїс Іванович (фото 3) [28]. Для посилення відчуття щодо рівня відповідальності цієї роботи вважаємо за необхідне дати короткий опис фахового шляху цих людей.

Карпов Віктор Васильович народився 24 липня 1960 р. у м. Володимир-Волинський Волинської області. Закінчив із відзнакою Львівське вище військово-політичне училище в серпні 1984 р. У 2005 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Полонення та репатріація японської Квантунської армії (1945–1956 рр.)», здобув науковий ступінь кандидата історичних наук. У 2015 р. захистив докторську дисертацію на тему «Історичні витoki української військової символіки та її розвиток у незалежній Україні» й отримав звання доктора історичних наук. Із 1984 по 1991 рр. служив у Далекосхідному військовому окрузі спочатку начальником клубу військової частини, а згодом начальником Музею Далекосхідного військового округу. Із 1991 по 1994 рр. – слухач Гуманітарної академії Збройних Сил (м. Москва). Протягом 1994–1995 р. проходив службу в Головному

Фото 1. Полковник Карпов Віктор Васильович [32]

управлінні виховної роботи Міністерства оборони України. Із жовтня 1995 р. по квітень 2013 р. очолював музейну установу Збройних Сил України, яка з 2010 р. отримала назву «Національний військово-історичний музей України». Із вересня 2013 р. до вересня 2017 р. займається науково-педагогічною роботою в Національній академії керівних кадрів культури й мистецтв на посаді доцента кафедри соціальних наук. Із 2015 по 2017 рр. очолював відділ аспірантури й докторантури академії. Із 2017 р. – завідувач кафедри мистецтвознавчої експертизи академії. Є автором понад 100 наукових статей і монографій з історії українського війська і його символіки, військового музеєзнавства й інтернування японської армії. Полковник В. Карпов активно займається громадською діяльністю. Із 2002 р. він є членом Правління, а з квітня 2011 р. – Головою Правління Всеукраїнської громадської організації «Український інститут воєнної історії» [23; 22]. Співпрацює з Товариством воєнних істориків та іншими організаціями історичного й музейного профілю.

Муравйов Олександр Борисович народився 10 серпня 1954 р. у м. Москва (Росія). У 1977 р. закінчив Київське вище військово-інженерне двічі Червонопрапорне училище зв'язку ім. М. Калініна. Полковник запасу. Член Ради Українського геральдичного товариства з 2001 р., Член Спільки дизайнерів України. У 2001 р. ініціював створення Воєнно-геральдичної служби (із лютого 2006 р. – відділ військової символіки та геральдики) Генерального штабу Збройних Сил України. Із квітня 2001 по грудень 2005 р. – начальник Воєнно-геральдичної служби. Із лютого 2006 по листопад 2012 р. – начальник відділу військової символіки та геральдики Генерального штабу Збройних Сил України. Із листопада 2012 р. по травень 2013 р. – начальник групи військової символіки та геральдики Тилу Збройних Сил України. Із 30 травня 2013 р. – заступник начальника відділу з розро-

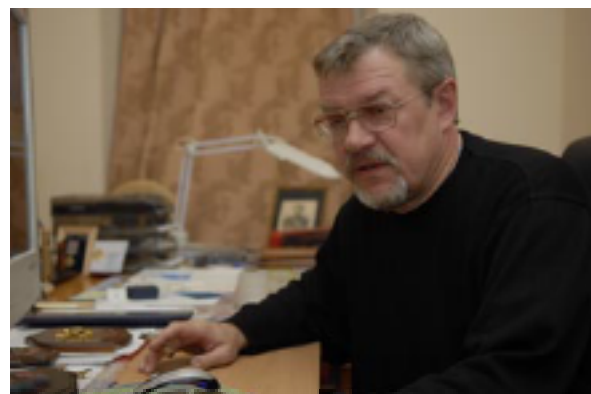

Фото 2. Муравйов Олександр Борисович [4]

блення військової форми одягу управління речового забезпечення Центрального управління речового забезпечення Збройних Сил України Тилу Збройних Сил України. За його безпосередньої участі розроблено символіку Збройних Сил України, заохочувальні відзнаки Міністерства оборони України, пам'ятний нагрудний знак «Воїн-миротворець», почесні нагрудні знаки начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України, нагрудні знаки військової доблесті військовослужбовців Збройних Сил України, велику кількість наруканних емблем і нагрудних знаків військових частин Збройних Сил України. Має почесне звання «Заслужений діяч мистецтв України» [4].

Матяш Луїс Іванович народився 28 липня 1937 р. у Брянській області (нині Російська Федерація). За освітою він військовий штурман наддалекого бомбардувальника Ту-124, озброєного атомною бомбою. У 50–60-х рр. ХХ століття потрапив під скорочення армії, яке провів М. Хрущов у ході військової реформи. Після цього його доля змінилася, і він став одним із найвідоміших українських архітекторів і геральдистів. Розробив перший варіант «Ордена Честі» (так спочатку називалася відзнака «Закон і честь»), медалі «За військову службу Україні», «За бездоганну службу», «Ветеран військової служби». У його доробки входять подяки в металі «За сприяння органам внутрішніх справ України», «За розвиток науки, техніки й освіти», пам'ятний знак «5 років Збройними Силами України», ювілейна відзнака у вигляді медалі «10 років МВС України», «Почесна від-

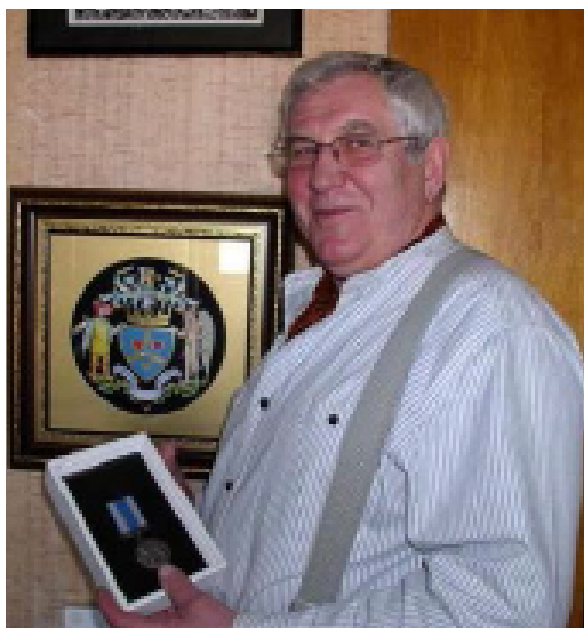

Фото 3. Луїс Іванович Матяш [3]

знака «Державний науково-дослідний інститут МВС України». Крім того, брав участь у розробленні нагрудного знака «За відзнаку в службі», почесної грамоти Міністерства внутрішніх справ. Є творцем гербів і прапорів міст, зокрема Асоціації міст України, міста Мелітополя, двох районів Києва. Він є автором вантового мосту через річку Даугава в Латвії, залу Перемоги в Меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Входить до Національної спілки архітекторів України. Нині керує питаннями, пов'язаними з геральдикою, архітектурою й макетуванням («СТУДИЯ O2DESIGN») [1; 27; 30; 3; 29].

Перед створенням гербової емблеми НВІМУ автори провели багато часу в спілкуванні та в архівах. В. Карпов як начальник музею виклав розробникам історію музею, місію, цілі та функціональні завдання. Майстри оглянули значну кількість уже наявних корпоративних емблем і гербів, щоб виключити дубляж. Тож гербова емблема НВІМУ була створена з урахуванням історичних, державних і національних традицій військової символіки України, загальнонаціональних законів і правил геральдики, фалеристики, вексиллогії, емблематики (рис. 3). У верхній золотій частині щита варязького типу бачимо три символи родів військ України: військово-морських, повітряних і сухопутних. Це визначає наукове спрямування музею. У нижній пурпуровій частині щита – золотий ключ зі срібною борідкою, срібний сувій паперу та срібне гусяче перо. Така центральна композиція символізує музей як установу, що дає доступ до знань та є літописцем воєнної історії. Щит увінчаний срібним шоломом часів Київської Русі з клейнодом (емблемою) – символом Збройних Сил України. По обидва боки шолома – пурпуровий намет із золотим підбоєм. Унизу на стрічці герба розміщений девіз «*Vestigia semper adora*» («Пам'ятай сліди минулого»). Кінці стрічки мають синьо-жовте забарвлення, що є кольорами державного прапора України. Червона колористика герба є символом хоробрості, мужності й безстрашності. Жовта – позначає золото, що є ознакою багатства, сили, вірності, чистоти, постійності, справедливості й великодушності [28; 16, с. 21].

Для повноти результатів дослідження слід навести ще два знаки із зображеннями гербової емблеми музею: пропам'ятну медаль (фото 4) та екслібрис (фото 5) [28]. Пропам'ятна медаль є символічною нагородою, що була розроблена з метою збереження пам'яті про початок роботи

експозиції музею й безпосередньо музею. Медаль виготовлена у 2008 р. за ініціативи та за участі начальника музею В. Карпова у двох екземплярах. Один зберігається у В. Карпова, інший був вручений на знак вдячності за роботу в період з 2003 по 2009 рр. заступнику начальника музею з наукової роботи підполковнику Скрыбіну Олександрю Леонідовичу. Після завершення роботи в музеї О. Скрыбін з 2009 по 2012 р. проходив службу в Головному управлінні виховної роботи Збройних Сил України. У 2012 р. вступив в ад'юнктуру Національного університету оборони України ім. Івана Черняхівського, яку достроково закінчив у 2014 р., отримавши науковий ступінь кандидата історичних наук. Після цього полковник О. Скрыбін був призначений начальником науково-дослідного відділу проблем історії війн і воєнного мистецтва науково-дослідного центру воєнної історії Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. Завдяки організаційному таланту В. Карпова й за безпосередньої участі О. Скрыбіна розпочали свою роботу дві філії НВІМУ: у 2003 р. відбулося розгортання експозиції Військово-морського музейного комплексу «Балаклава» (м. Севастополь, АР Крим); у 2009 р. залучено до структури музею як окрему філію Військово-морський музей України, що також дислокувався в м. Севастополі. Водночас не залишалися поза увагою й інші дві філії: Волинський регіональний музей українського війська та військової техніки й Музей Ракетних військ стратегічного призначення.

Крім того, за активної діяльності О. Скрыбіна впродовж 5 з половиною років, був здійснений величезний обсяг робіт, що забезпечували належне функціонування музею в м. Києві та його філіях, а саме участь в організації ремонтних робіт приміщень і фасадів будівель музеїв; оформленні експозиції київського музею та філій; оформленні 7 тематичних експозиційних комплексів (4 – у київському музеї, 3 – у філіях (Військово-морському комплексі «Балаклава» (2), музеї Ракетних військ стратегічного призначення (1)).

О. Скрыбін під керівництвом В. Карпова разом із музейними працівниками в період з 2003 по 2009 рр. брав участь в організації 36 виставок, зокрема й однієї міжнародної (Німеччина), і 2 виставок, що набули широкого розголосу в суспільстві («Трофеї Червоної Армії» (2005 р.) і «Золоті скарби України» у співпраці з Інститутом археології НАН України (2006 р.)).

Крім того, за його наполегливої участі було впроваджено систему професійної підготовки

**Фото 4. Пропам'ятна медаль Національного військово-історичного музею України.
Фото О.Л. Скрыбіна**

Фото 5. Відтиск еклібрису Національного військово-історичного музею України

співробітників київського музею та філій за військово-музейною спеціалізацією. Це було викликано необхідністю підвищення кваліфікації кадрів через те, що на роботу до музеїв приходили молоді люди, зокрема жінки, які не володіли знаннями специфіки воєнної служби. Тому по понеділках раз на місяць проходили практичні заняття з освоєння базових воєнних знань і основ музейної роботи. Перевірка закріплених знань проходила шляхом здачі заліків. У філіях за це відповідали їхні керівники. Таким чином проходили навчання всі співробітники.

В умовах високого темпу розвитку музею навантаження й відповідальність заступника начальника музею з наукової роботи були величезними. Саме тому нагородження О. Скрябіна пропам'ятною медаллю за такі заслуги стало логічним кроком і цілком заслуженим знаком уваги, поваги й вдячності сумлінному співробітнику за плідну роботу. Юридичних документів із реєстрації медалі не виявлено; як стверджує В. Карпов, це була його особиста подяка за внесок у розбудову музею [28].

Змістовність оформлення самої винагороди підкреслює її громадську цінність для номінанта. Так, на аверсі медалі зображено рік початку роботи в якості Центрального військово-історичного музею України («1996» (на стрічці)) і лаврові гілки (символ слави музею). На реверсі – зображення гербової емблеми й напис навколо «Центральний музей Збройних Сил України», доповнений у верхній частині назвою міста дислокації «Київ».

Екслібрис із зображенням герба був виготовлений у 2011 р. за ініціативою членів науково-мето-

дичної ради музею й використовувався як музейний знак на внутрішніх документах (протоколах, листах, подарункових виданнях музею).

Висновки. Підсумовуючи, варто констатувати, що символіка в цілому й гербова зокрема в усьому цивілізованому світі свідчить про рівень політичної культури суспільства, історичну спадковість, наявність потреби в збереженні певних цінностей. Особлива необхідність у наявності таких символів виникає під час заходів патріотичного виховання, що впливає на формування сучасної нації. Як видно з нашого дослідження, символіка НВІМУ дійсно підвищила престиж і репутацію музею, його статус в Україні та світі. Водночас правова невирішеність узаконення реєстрації герба музейної установи потребує захисту символу як об'єкта цивільних прав.

Вважаємо, що впорядкування геральдичної діяльності в Україні потребує цілеспрямованих подальших кроків. На нашу думку, до правового регулювання процесу розроблення й затвердження гербової символіки в Україні потрібно залучити державні та громадські інституції. Наприклад, у Німеччині є законодавчо врегульована практика державної реєстрації гербів (особистих, родових, корпоративних (цехових), місцевих, земельних) спеціалізованими геральдичними інституціями (асоціаціями, клубами й ін.), що входять до складу державних установ історичного чи музейного напрямку. Логічним кроком українських законодавців, на наш погляд, було б введення подібних вітчизняних геральдичних інституцій до складу державних установ відповідного спрямування.

Список літератури:

1. Автори дизайну діючих знаків державних нагород України станом на 01.01.2016 р. URL: <http://www.vto-orden.com.ua/catalog/award/avtori-dizajnu-diyuchih-znakiv-derzhavnih-nagorod> (дата звернення: 24.03.2018).
2. Битинський М. Українські військові прапори та корогви: історичний нарис. Вісті: український військовий журнал. 1963. Ч. 109; Ч. 111.
3. Біографія і фото Л. Матяша. URL: <https://www.segodaya.ua/ukraine/lev-i-kazak-c-kalinoj-mytarctva-herba-ukrainy.html> (дата звернення: 24.03.2018).
4. Біографія і фото О. Муравйова. URL: <http://uht.org.ua/ua/members/muravyov/> (дата звернення: 26.03.2018).
5. Гречило А. Прапори та герби українського козацтва. Вісті комбатанта. 1993. Ч. 1.
6. Гриньова В., Салун М. Організація виробництва: навч. посіб. Харків: ІНЖЕК, 2005. 552 с.
7. Денисюк Ж. Нові нагороди Міністерства оборони України. Військово-історичний альманах. 2003. Ч. 2(7).
8. Довідник громадського активіста. URL: http://dovidnyk.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=475 (дата звернення: 28.03.2018).
9. 3 історії геральдики України. URL: <http://www.heraldry.com.ua/index.php3?lang=U&context=info&id=1346> (дата звернення: 28.03.2018).
10. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 р. № 4572-VI.
11. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань: Закон України від 15.05.2003 р. № 755-IV.

12. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг: Закон України від 15.12.1993 р. № 3689-ХІІ.
13. Звіт про діяльність Музею Збройних Сил України за 1996 р. Архів НВІМУ. Док. фонд. 5 арк.
14. Звіт про діяльність Центрального музею Збройних Сил України за 1999 р. Архів НВІМУ. Док. фонд. 4 арк.
15. Звіт про діяльність Центрального музею Збройних Сил України за 2010 р. Архів НВІМУ. Док. фонд. 85 арк.
16. Калмакан І., Смельянов М. Основи геральдики: навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів ВНЗ. Науков. ред. докт. істор. наук, професор, акад. В. Станко. Одеса, 1996. 160 с.
17. Карпов В. Українська державність у символічному означенні. Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2017. № 2. С. 4–12; Карпов В. Бойовий прапор сучасної Української армії. Військово-історичний альманах. 2001. Ч. 1(2); Карпов В. Військово-морська символіка України в нарукавних знаках. Військово-історичний альманах. 2003. Ч. 1(6); Карпов В. Розроблення арматурі до одностроїв військово-виків Збройних Сил України. Військово-історичний альманах. 2005. Ч. 1(10); Карпов В. Заохочувальні відзнаки Головного управління розвідки Міністерства оборони України. Військово-історичний альманах. 2007. Ч. 2(15); Карпов В. Пропам'ятний нагрудний знак «10 років повітряній розвідці». Військово-історичний альманах. 2004. Ч. 2 (9).
18. Манзуренко В. Загадка української фалеристики: невідомі українські відзнаки. Військово-історичний альманах. 2004. Ч. 2(9); Манзуренко В. Невідомі проекти січових відзнак Олекси Новаківського. Військово-історичний альманах. 2005. Ч. 2(11); Манзуренко В. Остання лицарська війна в Європі й відзнаки її учасникам. Військово-історичний альманах. 2007. Ч. 1(14).
19. Про затвердження Порядку державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи: наказ Міністерства юстиції України від 09.02.2016 р. № 359/5.
20. Про перейменування Центрального музею Збройних Сил України у Національний військово-історичний музей України та затвердження його Статуту: наказ Міністра оборони України від 16.07.2010 р. № 374. Архів НВІМУ. Док. фонд. 16 арк.
21. Невідомий проект ордена Залізного Хреста св. Андрія (Вступне слово, публікація документа і примітки Андрія Руккаса). Військово-історичний альманах. 2008. Ч. 1(16).
22. Особистий архів Карпова В.В. Біографія. Упор. Л. Міненко. 10.02.2018.
23. Протокол № 2 Загальних зборів Всеукраїнської громадської організації «Український інститут воєнної історії» від 18 лютого 2002 р. Архів ВГО «УІВІ». Док. фонд. 4 арк.
24. Скрябін О. Перехідні вимпели Міністра оборони України. Військово-історичний альманах. 2006. Ч. 1(12).
25. Словник літературознавчих термінів. URL: <http://www.ukrlit.net/info/dict/o1shv.html> (дата звернення: 28.03.2018).
26. Сокирко О. Наймане військо лівобережних гетьманів кінця XVII – XVIII ст.: «барва», прапори, зброя. Військово-історичний альманах. 2002. Ч. 2(5).
27. Сопов О., Торгоненко А. Нагороди МВС України. 2016. URL: http://www.vto-orden.com.ua/static/media/files/book_mvs.pdf (дата звернення: 24.03.2018).
28. Спогади начальника НВІМУ Карпова В.В. щодо розробки його символіки. Записала Л. Міненко 20.03.2018 р.
29. СТУДИЯ O2DESIGN. URL: <http://o2design.com.ua/about/> (дата звернення: 24.03.2018).
30. У Мелітополя з'явилися герб і прапор. URL: <http://www.kreschatic.kiev.ua/ua/2338/art/14164.html> (дата звернення: 24.03.2018).
31. Про впорядкування геральдичної справи в Україні: Указ Президента України від 18.05.2000 № 694/2000.
32. Фото Карпова В.В. URL: <http://undersea-union.com/members/> (дата звернення: 26.03.2018).
33. Чичкань І., Баята Л. Нова державна нагорода. Відзнака Президента України – Хрест Івана Мазепи. Військово-історичний альманах. 2009. Ч. 1(18); Чичкань І., Горєлов В., Муравйов О. Нові нагрудні знаки у Збройних Силах України. Військово-історичний альманах. 2008. Ч. 2(17); Чичкань І. Горєлов В. Нагрудний знак «Служба шифрувального зв'язку і режиму секретності Збройних Сил України». Військово-історичний альманах. 2009. Ч. 1(18).
34. Чмир М. Відзнаки військових звань українських збройних формувань 1917–1921 рр. Військово-історичний альманах. 2001. Ч. 2(3).
35. Як зареєструвати власний герб. URL: https://skald.io.ua/s1680935/yak_zarestruvati_vlasniy_gerb (дата звернення: 28.03.2018).
36. Як отримати персональний герб? Розмова з Андрієм Гречилом, геральдистом. URL: <http://gazeta.lviv.ua/2013/10/03/jak-otrimati-personalniy-gerb/> (дата звернення: 28.03.2018).

37. Карпов В. Військові прапори України. Київ: ЦМЗСУ, 2007. 56 с.
38. Карпов В. Військова символіка України. Науковні знаки (1992–1999 рр.) [каталог науковних знаків з фондів Центрального музею Збройних сил України]. Київ. ЦМЗСУ, 1999. 86 с.
39. Карпов В., Табачник Д. Українська військова символіка. Київ: Либідь, 2006. 264 с.
40. Карпов В. Становлення та розвиток військової символіки України. 1991–2012: монографія. Київ: НАКККіМ, 2014. 232 с.
41. Карпов В., Табачник Д. Військова символіка держави. Київ: Либідь, 2007. 298 с.

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ГЕРАЛЬДИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УКРАИНЕ (НА ПРИМЕРЕ СИМВОЛИКИ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКОГО МУЗЕЯ УКРАИНЫ)

В статье освещено нормативное состояние геральдической деятельности в Украине, выявлены правовые проблемы процесса разработки и регистрации символики, определены возможные пути их решения. Кроме того, проанализированы понятия символики «герб» и «эмблема», раскрыто содержание этапов процедуры их регистрации, представлены требования к их описанию. Впервые освещается история создания символики Национального военно-исторического музея Украины. При описании символики в научный оборот вводится информация о миссии, целях и функциональных направлениях деятельности музея. Изложен профессиональный путь авторского коллектива символики НВИМУ. Определены дальнейшие шаги по нормативному регулированию процесса разработки и утверждения символики.

Ключевые слова: Национальный военно-исторический музей Украины, военный музей, гербовая эмблема, герб, эмблема, пропамятная медаль, экслибрис, В. Карпов, А. Скрыбин, Л. Матяш, А. Муравьев.

INSTITUTIONAL PROVISION OF HERALDIC ACTIVITY IN UKRAINE (IN THE EXAMPLE OF SYMBOLS OF THE NATIONAL MUSEUM OF MILITARY HISTORY OF UKRAINE)

The article highlights the regulatory status of heraldic activities in Ukraine, revealed the legal problems of the process of development and registration symbols, determined possible ways solutions of it. In addition, the concept of symbols “emblem” and “emblem” are analyzed. The content of the stages of the procedure for their registration is disclosed. Requirements for the description of the symbols are given. For the first time the history of the creation of the symbols of the National museum of military history of Ukraine is highlighted. When describing the symbols for scientific circulation information about the mission, goals and functional directions of the museum activity was introduced. The professional way of the author’s collective of symbols of the museum is presented. Further steps for regulatory regulation of the process of development and approval of symbols are identified.

Key words: National museum of military history of Ukraine, military museum, emblem, coat of arms, commemorative medal, exlibris, V. Karpov, L. Matyash, O. Murav'ev.

Свистович С.М.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

ВИКОРИСТАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЕСПЕРАНТИСТІВ У МІЖНАРОДНИХ АКЦІЯХ КОМПАРТІЙНИХ ОРГАНІВ У 1920-Х РР.

У статті проаналізовано особливості реалізації більшовицької політики «світової революції» та використання міжнародних зв'язків громадськості підрадянської України на прикладі республіканської секції Спілки есперантистів радянських республік (далі – СЕРР). Визначено основні ідеологічні засади, які обґрунтовували для правлячої партії та її лідерів необхідність продовження процесу поширення пролетарської революції на інші країни Європи та місце в цьому процесі міжнародних громадських організацій. Окремо встановлені основні напрями та способи залучення до підривної революційної роботи за кордоном учасників українського руху есперантистів.

Ключові слова: Українська секція спілки есперантистів, громадська організація, есперантисти, більшовицька ідея.

Постановка проблеми. Здобуття Україною незалежності та зростання усвідомленої необхідності розвитку громадських організацій як інституційного вияву громадянського суспільства об'єктивно зумовлює зацікавлення попереднім досвідом функціонування подібних об'єднань у минулому нашої країни. Досвід утилітарного використання громадських організацій із метою реалізації вузькопартійних завдань більшовицьким режимом цінний із погляду унеможливлення подібних дій у майбутньому, вироблення в суспільстві своєрідного імунітету.

Постановка завдання. З огляду на актуальність питання взаємин держави й інститутів громадянського суспільства важливим на сучасному етапі є дослідження взаємин компартійних органів і української секції Спілки есперантистів радянських республік (далі – СЕРР) на початку 1920-х рр., а також використання владою потенціалу українського есперантського руху для поширення в країнах Європи ідей «світової пролетарської революції» та підтримки ліворадикальних партій і рухів. Варто зазначити, що окреслене питання висвітлене вкрай побіжно, тенденційно (у зв'язку із панівною в радянській історіографії ідеєю пролетарського інтернаціоналізму та компартійно-радянського месіанства).

Виклад основного матеріалу дослідження. За умови протистояння із західним капіталістичним світом більшовицький режим прагнув

до використання в контексті реалізації власних як стратегічних, так і тактичних завдань усіх можливих засобів. Серед них важливе місце відводилося зовнішнім контактам громадських об'єднань, використання яких давало змогу камуфлювати комуністичну ідеологічну експансію, створюючи водночас міф про громадську ініціативу як основу міжнародної діяльності організацій. Діяльність жорстко регламентувалася, контролювалася й координувалася Комінтерном, ВКП(б) й КП(б)У, українськими секціями міжнародних організацій і місцевими організаціями, побудованими за аналогією до всесоюзних. Загальною метою всіх організацій був потужний ідеологічний пресинг і участь у кампаніях солідарності із закордонним лівим рухом. Кожна організація мала й свої специфічні завдання. Так, на представництва українських профспілок у міжнародному робітничому русі покладалося завдання проведення систематичної роботи, спрямованої на підриив авторитету європейських соціал-демократів, реалізації стратегії завоювання профспілкових галузевих виробничих інтернаціоналів і створення загального об'єднання. Окремим напрямом міжнародних зв'язків профспілок була участь у галузевих Інтернаціоналах. Деструктивна позиція комуністів, у контексті якої мусили діяти й представники України, урешті-решт завдала значної шкоди, сприяючи приходу до влади правоталітарних і авторитарних режимів.

Використання громадських організацій із метою вирішення комплексу зовнішньополітичних завдань і передусім підготовки до світової революції вважалось більшовицьким керівництвом стратегічним пріоритетом, оскільки безпосередня участь державних органів була небажаною й менш ефективною. Потрібно було діяти так, щоб принаймні формально радянську державу не можна було звинуватити у втручанні у внутрішні справи інших країн. Тому такі завдання вирішувалися за допомогою Комуністичного інтернаціоналу, створеного 1919 р. у Москві, і низки сателітних громадських організацій. Сам Комінтерн розглядався як своєрідний штаб, а радянська держава – як база для поширення революційного руху на решту світу, передусім на країни Європи.

Із метою здійснення насильницького переходу до комунізму у світовому масштабі більшовицькі лідери залучали до реалізації власних завдань, здавалося б, зовсім непридатні для цього об'єднання, керуючись при цьому ленінськими настановами щодо необхідності завоювання робітничого руху (а отже, усіх його організаційних відгалужень) зсередини, шляхом невпинної пропаганди ліво-радикальних ідей і відсторонення поміркованого керівництва, у такий спосіб розколюючи їх, завдаючи цим організаціям значної шкоди. Це стосувалося, зокрема, руху прихильників вивчення та поширення штучної мови есперанто, який виник наприкінці XIX ст. з ініціативи варшавського лікаря А. Земенгофа. У розпал громадянської війни, мріючи про те, щоб вона перекинулася на решту світу, один із комуністів-есперантистів П. Керженцев в опублікованій у «Вістях ВЦВК» статті наполягав, що перша у світі Соціалістична Республіка має всі підстави для підтримки процесу поширення міжнародної мови й не лише може, але й зобов'язана в ім'я проповідуваних нею ідеалів узяти на себе ініціативу її впровадження до всіх галузей життя, «звернувшись до решти народів із закликem іти за нею» [1, с. 16–17].

Сподіваючись на швидку появу «Міжнародної радянської республіки», базованої на ідеалах пролетарського інтернаціоналізму та керованої «світовою комуністичною партією» (Комінтерном), більшовики значну увагу приділили й пошуку інтернаціональної мови. Для цього, здавалося б, ідеально підходила есперанто. Поєднуючи її із завданнями світової революції, А. Іодко, один із ідеологів руху, пояснював це таким чином. Оскільки економічні зв'язки народів світу вже давно виявили потребу в міжнародній мові, то тепер, на його думку, потрібна була лише «світова

комуністична революція, яка повністю реалізує цю потребу». Узгоджуючи питання розвитку мови з марксистською концепцією історії, він твердив, що оскільки вона у своїй основі має працю, то залежно від зміни виробничих і соціально-трудових відносин у суспільстві відповідним чином має змінюватися й мова. А оскільки вона відіграє не лише роль звичайного засобу зв'язку, а водночас відображає ще й ідеологію певного суспільства, то й зміни мови відстають від соціально-економічних змін (як і надбудова від базису). Отже, на думку А. Іодка, як і зміни політичної системи, зміна мови, наражаючись на спротив консервативної частини суспільства, може відбутися лише шляхом насильницьких реформ чи революцій [5, с. 6].

Завдяки наявності можливостей використання руху у власних цілях на II конгресі Комінтерну (1920 р.) була організована окрема комісія для вивчення питання щодо можливості використання в революційній боротьбі міжнародної мови. Втручання ідеологічно заангажованих структур цілком закономірно призвело до розпаду раніше єдиного есперанто – руху, об'єднаного в Універсальну есперанто-асоціацію (далі – УЕА), очолювану Інтернаціональним центральним комітетом (далі – ІЦК) і Постійною Радою представників національних товариств у Женеві. На противагу цій організації 1920 р. створюється Міжнародна наднаціональна асоціація (Sennaciesca Asocio Tutmonde або просто SAT). Остання мала три центральних органи: адміністрацію в Лейпцигу, Виконавчий комітет у Парижі та редакцію журналу асоціації «Sennaciesca Reveo» в Москві. Обидві організації вели між собою боротьбу. На початку 1927 р. «буржуазна» УЕА мала значно більше своїх представників в усьому світі (1593 міста в 69 країнах, тоді як SAT – лише 758 в 35 країнах). Серед 35 національних есперанто-організацій лише 10 входили до складу SAT, решта залишалася в УЕА. Єдиним органом, де зберігалось (хоч і суперечливе) співробітництво обох організацій, був Есперантський лінгвістичний комітет, який спостерігав за розвитком мови й руху. Він налічував 110 осіб, що репрезентували 24 країни (зокрема три представники від СРСР) [3, с. 22–23; 7, с. 21]. Намагаючись зміцнити свій вплив в есперантистському русі, більшовицькі лідери Комінтерну провели низку резолюцій у підконтрольних міжнародних організаціях. На третьому з'їзді Спортінтерну в Москві (1924 р.) було прийняте рішення про застосування есперанто, у грудні того самого року аналогічне рішення було при-

йняте Виконкомом МОДРу [7, с. 8]. Варто зазначити, що під тиском Комінтерну до середини 1927 р. за офіційну мову есперанто визнавали МОДР, Червоний Селінтерн, Міжробдоп, Міжнародне бюро виховання, Міжнародна спілка транспортників, Фінський робітничий спортсоюз, Червоний Хрест, Інтернаціонал учителів, Міжнародне товариство вивчення полярних країн і низка інших [3, с. 22–23; 7, с. 21].

Розвивався рух есперантистів і в підрадянській Україні. Уже 1920 р. при Головному управлінні політичної освіти УСРР було організовано секцію есперанто, що мала на меті «всебічно сприяти поширенню серед трудящих України знання есперанто та його застосуванню». На III з'їзді есперантистів у Петрограді вона увійшла до утвореної Спілки есперантистів радянських країн, пізніше перейменовану на Спілку есперантистів радянських республік (СЕРР) [1, с. 16–17].

Радикалізм і тотальна ідеологізація більшовицького есперанто-руху вилася в низку перешкод для здійснення закордонних контактів українських есперантистів, особливо під час безпосередньої участі радянських делегацій у міжнародних з'їздах і конференціях. І якщо спочатку такі заходи бойкотувалися СЕРР, то пізніше на заваді ставала влада країн, де проводилися заходи. У 1924 р., вважаючи, що відсутність делегації СЕРР означатиме характеристику XVII Всесоюзного конгресу есперантистів як «не міжнародного, а виключно буржуазних і капіталістичних країн», ЦК радянської Спілки есперантистів вирішив протестувати проти проведення з'їзду в Швейцарії, намагаючись використати такий хід із метою тиску на уряд останньої [7, с. 8]. Улітку 1925 р. Міністерство закордонних справ Австрії відмовило у візах радянській делегації на відвідування у Відні V з'їзду SAT. Згодом відмова у візах використовувалася й під час наступних з'їздів товариства [10, с. 42]. Стикнувшись із такими перешкодами, більшовицьке керівництво вирішило провести VI з'їзд SAT на підконтрольній йому території відразу ж після III Всесоюзного з'їзду СЕРР у серпні 1926 р. [13, с. 12].

Слід зазначити, що українська секція СЕРР розвивалася досить нерівномірно. Це було пов'язано зі ставленням місцевих партійних і державних органів. Поширення міжнародної мови часто здійснювалося адміністративними заходами. Іноді траплялися й випадки протидії з боку посадовців. У с. Опішня Полтавського округу гурток есперантистів чисельністю 25 осіб був змушений припинити свої заняття, «оскільки вивчення есперанто

не було передбачено робочим планом школи», при якій він функціонував. Тому інспектор окружного відділу освіти не дав згоди на продовження його діяльності. Натомість в Умані, де мова була підтримана місцевим керівництвом, справи йшли значно успішніше, а есперантисти навіть почали видання власної газети «Unua paso». Українським складним було й матеріальне становище есперантистів в Україні; про це, зокрема, свідчить замітка в «Радянському есперантисті» за 1925 р. У ній ідеться про те, що навіть центральні органи республіканської організації в Харкові не мали «приміщення, де можна зібратися, у зв'язку з чим велася виключно організаційна робота та пошук джерел фінансування». З огляду на такий стан справ у багатьох містах республіки діяльність спілок була прив'язана до державних установ. Так, в Одесі, наприклад, курси проводилися при фінвідділі губернії [8, с. 14–15]. Лише із середини 1925 р. ситуація стала змінюватися. Це було пов'язано з тим, що місцеві відділи Народного комісаріату освіти почали надавати рухові фінансову підтримку, що супроводжувалася організаційною перебудовою есперантистських товариств.

Важливим імпульсом у справі використання есперантистів України для досягнення міжнародних завдань компартійного режиму стали рішення II з'їзду СЕРР, що відбувся в липні 1925 р. в Москві. Виступаючи на ньому, представник Всеукраїнського комітету С. Канцелярський відзначив, що питання підпорядкування есперанто стратегічним завданням комуністів набуває нового значення в контексті підготовки до світової революції, яка неодмінно відбудеться, хоч і «не завтра». За його твердженням, до того часу необхідно було подумати про підготовку свідомості західноєвропейських робітників, «оточених брехнею буржуазних газет», і задовольнити їхню «колосальну жагу дізнатися про все, що відбувається в СРСР». У цьому контексті ідеальним посередником він вважав мову есперанто, тому будь-який комуніст має прийти до висновку про необхідність підтримки її поширення, адже вона могла й мала стати незамінною допомогою в здійсненні листування із зарубіжними робітниками. Тому С. Канцелярський пропонував особливу увагу звернути на залучених до організації членів МОДРу, редколегії стінгазет, піонерів, робкорів і «всіх, хто хоче й може безпосередньо переписуватися на мові есперанто з робітниками на Заході» [10, с. 8–9].

У контексті гострої ідеологічної боротьби резолюція з'їзду з агітаційно-пропагандистської

роботи загострювала увагу на тому, що «не слід замовчувати буржуазний, т. зв. нейтральний, есперантський рух»; навпаки, його слід було висвітлювати згідно з ідеологічними постулатами партії, роз'яснюючи його класово-ворожу суть і виховуючи в молодих есперантистах негативне ставлення до буржуазного есперантизму, насамперед до тієї його частини, яка, «прикриваючись нейтралітетом, намагається створити пацифістські ілюзії серед робітників-есперантистів». Вістря непримирності згідно з ідеєю войовничого інтернаціоналізму мало бути спрямоване проти структур Універсальної есперанто-асоціації (УЕА). Не менш радикальною була резолюція «Про зв'язки з міжнародними есперантськими організаціями». Вона відзначала, що останнім часом навіть у Наднаціональній асоціації (SAT) спостерігається «виявлення реформістських елементів і течій, що намагаються організаційно переоблаштувати SAT із метою завоювання в ній керівних посад, які все ще залишаються в руках революційних елементів». Щоб зберегти контроль над цією міжнародною організацією, слід було підтримувати її ліве крило, яке «хоче зберегти SAT як таку, що революціонізує есперантські робітничі маси й звільняє їх від шкідливого впливу нейтрального есперантського руху» [10, с. 30–35].

Остаточно перетворившись на зняряддя більшовиків, есперантистський рух почав швидко розростатися. На Харківській радіостанції розпочалися радіопередачі мовою есперанто, а до 1927 р. кількість дійсних членів сягнула 463 особи, які були об'єднані в 135 гуртків (в СРСР у цілому – 2674 та 527 відповідно), «друзів есперанто» (які не володіли мовою) було 253 (714), «слухачів» – 14 364 (48 804). Окрім Всеукраїнського комітету, діяли 6 окружкомів: Дніпропетровський, Кам'янець-Подільський, Київський, Одеський, Шевченківський (Черкаський), Волинський [17, с. 104–106]. Зростання впливу руху в Україні знайшло своє відображення й у зверненні Центрального бюро СЕРР у Харкові, яке очолював С. Канцелярський, до Наркомосу щодо необхідності введення есперанто в школах і на курсах соцвиху [11, с. 16].

Міжнародні зв'язки есперантистів України, за задумом більшовиків, мали полягати в отриманні безпосередньої інформації про стан справ у капіталістичних країнах, де «панувала експлуатація буржуазії», кореспондентами та громадськістю в цілому. Водночас місцеві кореспонденти мали забезпечити адекватне офіційній пропаганді ознайомлення населення західних

держав з «успіхами» соціалістичного будівництва в СРСР. Отже, руху відводилася функція зняряддя інформаційного ідеологічного оброблення громадської думки як серед власних громадян, так і серед населення решти світу. У цілому завдання виконувалося досить успішно. Масштаби есперанто-листування були значними. Лише Бюро міжнародного зв'язку Кам'яньська в останньому кварталі 1926 р. – першому кварталі 1927 р. відіслало за кордон 225 листів і отримало звіди 109, чверть із яких для максимального ефекту була передрукована у вигляді стінгазет [17, с. 88]. Кременчуцькою організацією за 1926 р. було отримано 400 листів із 26 країн світу, та частина з них, що відповідала меті листування, розмішувалася в газетах «Пролетарий», «Комуніст», «Дер Штерн», «Кременчугский рабочий» та ін. Натомість пропагандистські листи, надіслані місцевими есперантистами, друкувалися в зарубіжних газетах «Крі дю пепль» (Ліон), «Новини» (Болгарія), «Нейер Цейтунг» і «Бергарбейтер Штамме» (Німеччина), «Форцерд» (Великобританія) та ін. [16, с. 41]. Бюро зв'язку при міському комітеті СЕРР Дніпропетровська за неповний 1927 р. отримало 80 листів із 17 країн світу. Значна частина з них була зачитана в клубах і «червоних кутках» із метою виявити страшні умови існування робітників Європи, унаслідок чого при окремих кутках виникли осередки міжнародного зв'язку. У Луганську один місцевий есперантист навіть грав у шахи зі своїм німецьким товаришем за допомогою листування [16, с. 47]. Намагаючись упорядкувати оброблення та популяризацію кореспонденції, член українського Центрального бюро СЕРР Є. Спирidonович звернувся до всіх, хто вів листування, із пропозицією надсилати йому отримані листи для розміщення в харківських газетах і журналах (після відповідного оброблення), гарантуючи, що листи, фото й інші матеріали обов'язково повернуть [11, с. 18–19].

Щораз більшу увагу есперанто стали приділяти громадські організації республіки. Про це, зокрема, свідчить прийнята в жовтні 1927 р. постанова Всеукраїнської ради профспілок «Про сприяння розвитку міжнародного робітничого зв'язку есперанто». Чисельність пропагандистської кореспонденції, надісланої есперанто-організаціями, швидко зростала. Лише міська організація Кременчука, очолювана І. Ізгуром, протягом одного 1932 р. надіслала за кордон 13 700 листів. Представники руху, кількість яких упродовж 1930–1933 рр. зросла з 8 до 16 тис., організували Виставки інтернаціонального зв'язку, перша

з яких була проведена в квітні 1927 р. в Києві. У червні 1930 р. відбулася виставка в Харкові, а в жовтні 1932 р. там само пройшла перша Всеукраїнська виставка, на якій було репрезентовано прискіпливо відібрані листи, газети, журнали, фото й інший пропагандистський матеріал, отриманий під час листування [4, с. 55–57].

Для посилення впливу в Наднаціональній асоціації (SAT) було вирішено скористатися загальним вступом до її складу всіх членів радянських есперантистських організацій, що згідно з рішеннями II з'їзду СЕРР ставав обов'язковим. Окрім того, усі радянські есперантисти мали якомога активніше співпрацювати в друкованих органах міжнародного об'єднання, які знаходилися в Москві, використовуючи їх із метою поширення більшовицьких ідей у середовищі зарубіжних членів. У зв'язку із цим в інформаційних бюлетенях СЕРР постійно наголошувалося, що, ставши членом SAT, радянські есперантисти сприятимуть «поширенню ідей радянського та комунізму в середовищі зарубіжного пролетаріату, <...> зміцненню міжнародної революційної солідарності» [15, с. 27]. За словами генерального секретаря ЦК СЕРР Е. Дрезена, усе це мало супроводжуватися «ростом і ущільненням <...> міцного революційного ядра», яке відтіснило б від активного керівництва роботою «есперантистів старий гарт, просякнутий дрібнобуржуазною ідеологією» у самих радянських спілках [6, с. 194]. Головним завданням радянського есперантистського руху відверто була оголошена «всіляка підтримка за допомогою радянського уряду й допомога останньому в реалізації його міжнародних завдань» [6, с. 194].

Хоча керівництво радянської спілки есперантистів і не брало участі в нейтралістському об'єднанні, оскільки воліло проводити з'їзди, присвячені не питанням мови, а її використанню в інтересах революційної боротьби й об'єднання трудящих усього світу, але заради тактичних завдань – руйнування Універсальної есперанто-асоціації (УЕА) – намагалось в той чи інший спосіб зруйнувати її. Коли в липні-серпні 1927 р. у Гданську проходив XIX Міжнародний Конгрес есперантистів, що зібрав 1050 делегатів із 36 країн світу, СЕРР, що традиційно не брав у ньому участі, був репрезентований своїм генеральним секретарем – Е. Дрезеном. Щоправда, формально там він був лише офіційним представником ВТКЗ. Проте це не завадило йому в підсумковій промові закликати «найбільш думаючих нейтральних есперантистів» поставитися спокійно до неминучості розпаду їхнього руху та підтримати своїм

досвідом і знанням робітничий есперантистський рух як «єдиний, що здатен утвердити міжнародну мову в усьому світі». На конгресі він переконував делегатів, що боротьба за міжнародну мову, не пов'язана з якою-небудь класовою ідеєю, втрачає сенс і підґрунтя. Саме таким Е. Дрезен бачив рух буржуазних есперантистів, адже він залишається, по суті, безідейним і вже не здатен надихнути своїх adeptів. Від імені ВТКЗ генеральному секретарю ЦК СЕРР вдалося укласти низку угод з УЕА. По-перше, остання прийняла Всесоюзне товариство культурних зв'язків своїм колективним членом, надавши право користуватися для отримання будь-яких економічних, культурних та інших відомостей послугами своїх представників в обмін на згоду ВТКЗ надавати інформацію із СРСР, достовірність якої було неможливо перевірити. За посередництва ВТКЗ представник СЕРР увійшов до Інтернаціонального центрального комітету (керівного органу асоціації), отримавши в такий спосіб можливість спостерігати за його діяльністю та перешкоджати заходам, спрямованим проти посилення SAT [12, с. 115–116].

В умовах утвердження сталінізму відбуваються зміни у ставленні до SAT, яку починають розглядати як ворожу реформістську організацію. За цих умов українські есперантисти, що активно брали участь у міжнародній діяльності, популяризували її в УСРР, виконуючи рішення з'їздів Спілки есперантистів радянських республік, зазнали переслідувань і репресій. Свідченням стали гасла, якими переповнилися друковані органи руху в СРСР, на кшталт «Зосередимо вогонь на всіх видах есперантського нейтралізму». У статті «Хіба це досягнення» (1931 р.) було гостро розкритиковано «спосіб викладання» на курсах при ВУСПС есперанто відомим діячем української секції проф. Ф. Гольдфедером, його звинуватили в тому, що він займав непримиренну позицію стосовно лінії ЦК СЕРР, явно опортуністичну в питанні щодо SAT та участі у виданні Універсальної асоціації Esperanto-Servo. Через це від ВУК СЕРР вимагали перевірити доцільність доручення Ф. Гольдфедеру «такої відповідальної роботи». Тоді ж було розкритиковано книгу українського автора І. Ізгура як «рідкісну для радянських есперантистів за своєю політичною безпринципністю», його звинуватили в тому, що в книзі він викривив програму SAT, яка в його роботі «перетворюється з опортуністичної на революційну». Не могли йому пробачити й того, що він, усього лише виконуючи рішення проаналізованих вище рішень з'їзду СЕРР, закликав SAT вступити до цієї орга-

нізації [18, с. 34–35]. Українська спілка, а насамперед її активісти, опинилася в скрутній ситуації, зумовленій різким поворотом як у зовнішньо-, так і у внутрішньополітичному курсі, здійсненому сталінським керівництвом ВКП(б), що означав перехід до ще більш утилітарного підходу до громадських організацій.

Висновки. Отже, з метою залучення до реалізації власного стратегічного курсу на світову революцію більшовицьке керівництво використовувало міжнародний спортивний рух і рух прихильників запровадження та вивчення міжнародної мови есперанто. Упродовж свого існування Червоний Спортінтерн діяв як сателіт комуністів. Функціонуючи в системі Спілки есперантистів радянських країн (СЕРР), українські місцеві орга-

нізації активно залучалися до популяризації цієї мови, що визначалася як засіб спілкування майбутнього бездержавного та безкласового суспільства, яке з'явиться після світової революції, і водночас як засіб її підготовки та здійснення за допомогою налагодження безпосереднього контактування між революціонерами та робітниками різних країн. Унаслідок наростання ліворадикальних настроїв у середовищі компартійного керівництва СЕРР і поміркованого – у міжнародній робітничій організації есперантистів SAT перше спрямувало свої зусилля на розкол організації, а після провалу таких спроб – на конфронтацію з міжнародним рухом. Активісти руху в Україні, що не погоджувалися зі змінами курсу більшовиків у зазначеному напрямку, зазнали переслідувань і репресій.

Список літератури:

1. Бюлетень ВОКС. 1927. № 28–29.
2. Бюлетень ВОКС. 1927. № 28–29.
3. Бюлетень ВОКС. 1927. № 36–38.
4. Иваненко В. Интернациональные связи рабочего класса советской Украины (1921–1932 гг.). Днепропетровск, 1989.
5. Иодко А. Революция языка. Советский эсперантист. 1924. № 1. С. 6.
6. Російський державний архів соціально-політичної історії. Ф. 17. Оп. 60. Спр. 833.
7. Советский эсперантист. 1924. № 1.
8. Советский эсперантист. 1925. № 6.
9. Советский эсперантист. 1925. № 7.
10. Советский эсперантист. 1925. № 9–10.
11. Советский эсперантист. 1926–1927. № 1–4.
12. Советский эсперантист. 1927. № 11–12.
13. Советский эсперантист. 1927. № 27.
14. Советский эсперантист. 1927. № 36–38.
15. Советский эсперантист. 1927. № 4.
16. Советский эсперантист. 1927. № 5–6.
17. Советский эсперантист. 1927. № 9–10.
18. Советский эсперантист. 1931. № 5.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ УКРАИНСКИХ ЭСПЕРАНТИСТОВ В МЕЖДУНАРОДНЫХ АКЦИЯХ КОМПАРТИЙНЫХ ОРГАНОВ В 1920-Е ГОДЫ

В статье проанализированы особенности реализации большевицкой политики «всемирной революции» и использование международных связей общественности подсоветской Украины на примере республиканской секции Союза эсперантистов советских республик. Определены основные идеологические основы, которые объясняли для правящей партии и ее лидеров необходимость продолжения процесса распространения пролетарской революции на другие страны Европы, место в этом процессе международных общественных организаций. Отдельно установлены основные направления и способы использования в подрывной революционной работе за границей участников украинского движения эсперантистов.

Ключевые слова: Украинская секция союза эсперантистов, общественная организация, эсперантисты, большевицкая идея.

THE USE OF UKRAINIAN ESPERANTISTS IN INTERNATIONAL ACTIONS OF COMMUNIST PARTY BODIES IN THE 1920S.

The article analyses the features of the implementation of the Bolshevik policy of the “world revolution” and the use of international public relations in Soviet Ukraine on the example of the Republican Section of the Soviet Esperantist Union (SEU). The main ideological principles are determined, which substantiated the necessity for the ruling party and its leaders to continue the process of spreading the proletarian revolution to other European countries and the place in this process of international civil society organizations. Separately, the main directions and methods of involving participants of the Ukrainian Esperanto movement into subversive revolutionary work abroad are identified.

Key words: *Ukrainian section of the Union of esperantists, public organization, esperantists, Bolshevik idea.*

Токаленко П.О.

Херсонський національний технічний університет

РЕПРЕСИВНА ПРАВОВА МОДЕЛЬ ЗАКОНОДАВЧОЇ БАЗИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У статті автор розглядає правову основу репресивної політики Російської імперії в роки Першої російської революції 1905–1907 років. Наголошується на основних статтях Кримінального зводу Російської імперії, згідно з якими притягувалися до відповідальності активні учасники революції 1905 року. Акцентується увага на регламентації правового життя на Півдні України в умовах глибокої політичної кризи в державі. Крім цього, у роботі наводяться фрагменти статей Кримінального зводу відносно покарання революціонерів на каторзі на початку ХХ століття. Автор відстоює думку про те, що Перша російська революція дала поштовх до розвитку системи воєнно-польових судів у загальнодержавному масштабі, що стало основою для організації потужної державної репресивної політики в Російській імперії.

Ключові слова: Перша російська революція, політична реакція, Південь України, воєнно-польові суди, законодавство.

Постановка проблеми. Легітимізація репресивної урядової політики в роки Першої російської революції 1905–1907 років, безперечно, пов'язана із самою політичною системою монархізму. Активізація революційних процесів у суспільстві в 1905 році призвела до масової реалізації репресивних імперських законів. Якщо в ХІХ столітті політичні арештанти були пов'язані з революційними партіями чи пропагували ліберальні ідеї в суспільстві, то починаючи з 1905 року всі учасники масових заворушень почали розглядатися як небезпечні в майбутньому вороги російської монархії – політичні злочинці. Унаслідок цього пенітенціарні установи в містах Росії були переповнені. Це вимагало від уряду не тільки розширення імперської структури виконання покарань, а й пришвидшення досудових і судових процесів над політичними арештантами шляхом широкого застосування воєнно-польових судів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед українських дослідників, які займалися вивченням питання генези законодавчої бази в Російській імперії та приділяли увагу репресивному вектору питання, слід відмітити В.А. Лізогуба, який дослідив закони Російської імперії стосовно політичних і громадських прав і свобод підданих наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Важливим у цьому контексті є дослідження Г.П. Курабцевої, яка вивчала правові основи організації військових і військово-морських судів

Російської імперії на території України на початку ХХ століття.

Серед російських дослідників необхідно відмітити Т.Ю. Борисову, яка переймалася питанням політичної боротьби навколо кодифікації законів Російської імперії в 1905–1917 роках. На основних законодавчих актах періоду Першої російської революції акцентувала увагу А.П. Яцкова. Поліцейське законодавство Російської імперії у сфері внутрішньої безпеки вивчав І.Ю. Поляков.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати репресивну модель російської правової системи на початку ХХ століття та в роки Першої російської революції. Автор не претендує на повне розкриття репресивної проблематики подій Першої російської революції на Півдні України, а лише намагається доповнити наявний інформаційний пласт власною науковою розвідкою.

Виклад основного матеріалу дослідження. Репресивна модель російської правової системи на початку ХХ століття не була чимось новим і неочікуваним. Заслання до Сибіру чи на Далекий Схід, заборона листування й інші обмеження були досить поширеними формами покарання ще в ХІХ столітті, однак необхідно відмітити, що подібна методика застосовувалася однаково як до кримінальних, так і до політичних арештантів.

З огляду на гуманістичні ідеали, російська правова система на початку ХХ століття залишалася станом, тобто такою, що захищала не всі вер-

стви населення однаково. Важливим питанням у вивченні імперської правової системи в роки Першої російської революції є питання правової гнучкості подібної системи в умовах ліберального суспільного тиску в революційний період 1905–1907 років. Питання, що саме може змінити революція в умовах тотального імперського контролю в правовій сфері, є актуальним для дослідника революційних подій у Росії й сьогодні. Беззаперечно й те, що царська реакція початку ХХ століття базувалася на законодавчій сфері Російської імперії. Іншими словами, репресивна політика царизму, незважаючи на насильницький характер, не виходила за межі правової системи. Навіть масові вбивства, здійснені владою, були легалізовані інституцією воєнно-польових судів.

В умовах розбудови сучасної незалежної держави подібний досвід може стати в нагоді для суспільних організацій демократичного спрямування, щоб не допустити схожих явищ у майбутньому. Питання громадської думки та її вплив на законодавчі процеси в країні актуальне в усі часи, і в незалежній Україні також.

Питання правомочності репресивної діяльності Російської імперії на початку ХХ століття базувалося на чотирьох законодавчих актах: «Положення про покарання» від 1845 року, «Нове кримінальне положення» від 1903 року, «Устав кримінального судочинства» у редакції від 1864 року та зміни до ведення справ про злочинні діяння Ради міністрів Російської імперії, затверджені імператором, які корегувалися залежно від революційної ситуації в державі протягом 1905–1910 років [14, с. 9].

Крім цих законодавчих актів, існувало Положення про особливий стан у Російській імперії, яке було тимчасово легалізоване після вбивства імператора Олександра II у 1881 році строком на 3 роки. Згодом це положення постійно подовжувалося спеціальними імператорськими наказами у 1884, 1887, 1890, 1893, 1896, 1899, 1902 та 1906 роках. Дія цього положення домінувала над основними законами Російської імперії. Таким чином, ціле покоління російських підданих кінця ХІХ – початку ХХ століття прожило в умовах особливого стану, а про основні закони Російської імперії знало лише з книжок [14, с. 16].

Губернська влада брала на себе зобов'язання оголошувати особливий стан на місцях зазвичай після відповідного наказу з Петербургу. Так, унаслідок загострення революційної атмосфери в Херсонській губернії в 1905 році губернатор Херсонської губернії В.О. Левашов 5 серпня 1905 року звернувся до населення Єлисаветграду

з нагадуванням про введення особливого політичного режиму в місті – режиму посиленої охорони. У зверненні йшлося про заборону мати при собі чи зберігати вогнепальну зброю [10, арк. 36].

Правовий статус міст мав особливе значення для місцевої влади та мав відповідати політичному становищу в регіоні. Відомо, що Микола II наказав посилити режим управління Миколаївського градоначальства 16 червня 1905 року. У наказі зазначалося, що місто Миколаїв з околицями оголошувалося таким, що перебуває у воєнному стані [4, арк. 2].

У доповіді градоначальника Міністерству внутрішніх справ від 8 грудня 1907 року відзначається зниження соціального напруження в місті, зменшення кількості робітників, готових йти на ризик заради соціалістичних ідей. Однак відзначається, що єврейське населення не змінило свої радикальні переконання й надалі готове йти на відкрите протистояння з владою [5, арк. 31].

У грудні 1907 року воєнний стан за наказом градоначальника замінювався режимом посиленої охорони [8, арк. 2]. Уже 3 березня 1908 року начальник миколаївського охоронного відділення в доповіді градоначальнику відзначає повну стабілізацію ситуації в місті [7, арк. 4]. Однак Миколаїв усе ж залишався в режимі посиленої охорони в 1908, 1909 та в 1910 році. У липні 1910 року цей режим подовжувався до вересня [9, арк. 7]. У серпні 1910 року він знову продовжується до вересня 1911 року [9, арк. 12].

Необхідність продовження режиму посиленої охорони градоначальник Миколаєва пояснював у таємному листі до миколаївського Департаменту поліції, аргументуючи таке рішення бажанням не допустити повернення до Миколаєва з місць тимчасового покарання революційно налаштованого контингенту [6, арк. 2].

Із метою стабілізації внутрішньополітичної ситуації місцева влада брала на себе певні правові зобов'язання. Рішення місцевої влади публікувалися на шпальтах місцевої періодики. Так, газета «Відомості Одеського градоначальства» в липні 1908 року опублікувала «Обов'язкові розпорядження Тимчасового Одеського генерал-губернатора І.М. Толмачова» під реєстраційним номером 101 від 3 липня 1908 року. Згідно з наказами генерал-губернатора частково реформувалася система правопорядку в прилеглий до одеського градоначальства сільській місцевості. Зокрема, кожна сільська громада мала організувати караули для охорони населеного пункту від розбоїв, грабунків і підпалів. Кількість караульних залежала

від кількості хат у селі. На 50 хат – один караульний. На 100 хат – 2 караульних. Потім додавалися в караульний штат нові особи з розрахунку одна особа на сто будинків. У примітках зверталася особлива увага на заборону призначати в сільський караул жінок і хлопців до 17 років [1, с. 1–2].

Полиційні органи мали право затримати революціонерів на різні строки залежно від ступеня провини. Ступінь провини визначався відповідно до статті 39 Кримінального уложення Російської імперії та залежав від обставин і участі революціонера в злочинних діях проти влади. Ступінь провини розрізнявся так: I ступінь (найважчий) – арешт на строк від 3 тижнів до 3 місяців; II ступінь – від 7 днів до 3 тижнів; III ступінь – від 3 днів до 7 днів; IV ступінь – від 1 до 3 днів [15, с. 12].

Розглядаючи правову систему Російської імперії, необхідно надати перелік видів покарань, які активно застосовувалися до учасників революційного процесу в 1905–1907 роках на Півдні України, від найменшого до найсуворішого. По-перше, це догана, сувора догана або найсуворіша догана, що виносилися судом для покарання службових злочинів. Найсуворіша догана виносилася судом у відкритому судовому процесі, інші види доган – у закритому (ст. 40 Зводу законів Російської імперії). Положення про виконання покарань кримінальних і виправних. Видання 1916 року на основі редакції 1885 року, зі включенням статей 1912, 1913, 1914 років; далі – Зв. Зак. Рос. ім., 1916) [15, с. 13].

Особа, засуджена до позбавлення всіх прав, залишалася без спадкових прав на власне майно, яке переходило до найближчих родичів; в окремих випадках ця постанова діяла без терміну давності, тобто не втрачала чинності й після відбування покарання засудженою особою (ст. 25 Зв. Зак. Рос. ім., 1916) [15, с. 9]. Якщо чоловік або дружина не мали наміру ділити долю із засудженою до позбавлення прав особою, то шлюб міг бути розірваний і без згоди засудженого. Батьки в цьому разі втрачали батьківські права на дітей (ст. 27 Зв. Зак. Рос. ім., 1916) [15, с. 9–10].

Розповсюдження листівок, листів, прокламацій, творів із противладними закликами або їх складання каралися однаково – від 16 місяців тюремного ув'язнення до 2 років із тимчасовим позбавленням винної особи прав і привілеїв (ст. 279 Зв. Зак. Рос. ім., 1916) [15, с. 66]. Подібна дія, учинена особою під час виконання службових обов'язків, каралася судом значно м'якше – від 2 до 4 місяців тюремного ув'язнення чи арешту

від 7 днів до 3 тижнів (ст. 280 Зв. Зак. Рос. ім., 1916) [15, с. 66–67].

За відкриту образу представника влади чи спробу завдати тілесних ушкоджень винна особа каралася тюремним ув'язненням із тимчасовим позбавленням прав на строк від 8 місяців до 2 років (ст. 285 Зв. Зак. Рос. ім., 1916) [15, с. 68].

Підбурювачі до непокори владним розпорядженням каралися тюремним ув'язненням на строк від 4 до 16 місяців із тимчасовим позбавленням прав (ст. 273 Зв. Зак. Рос. ім., 1916) [15, с. 64].

Організатори робітничих страйків на підприємствах, де було пошкоджене майно чи мали місце інші матеріальні втрати, засуджувалися на строк від 8 до 16 місяців, а учасник робітничого страйку – на строк від 4 до 8 місяців (ст. 1358. Частина 1. Зв. Зак. Рос. ім., 1916) [15, с. 298]. Підбурювачі та посібники робітничого страйку каралися на такі самі строки (ст. 1358. Частина 2. Зв. Зак. Рос. ім., 1916) [15, с. 298]. За підбурювання до страйку на стратегічних об'єктах (залізниця, пошта тощо) винні каралися на строк від 2 до 8 місяців; якщо подібні дії були вчинені співробітниками відповідних об'єктів, – на строк від 8 до 16 місяців (ст. 1359. Частина 3. Зв. Зак. Рос. ім., 1916) [15, с. 299].

У сільській місцевості підбурювачі та заколотники масових заворушень каралися тюремним строком від 2 до 8 місяців. Якщо заворушення мало мирний характер і проявлялося у формі бойкоту роботи, то це каралося на строк від 2 до 4 місяців тюремного ув'язнення. Але в разі насильницьких дій, які призвели до матеріальних втрат в аграрному господарстві, – від 8 до 16 місяців тюремного ув'язнення (ст. 1359. Частина 9. Зв. Зак. Рос. ім., 1916) [15, с. 301].

За агітацію в солдатському середовищі карали засланням на поселення на термін, визначений судом у довільному порядку. За такі ж дії, наслідки яких призвели до вчинення солдатами важких злочинів, – каторга на строк не більше 8 років (ст. 131 Зв. Зак. Рос. ім., 1909) [15, с. 503].

Покарання каторгою залежно від ступеня провини та виду злочину поділялося на 7 ступенів: I ступінь (найтяжчі злочини) – довічна каторга; II – на строк від 15 до 25 років; III – від 12 до 15 років; IV – від 10 до 12 років; V – від 8 до 10 років; VI – від 6 до 8 років; VII – від 4 до 6 років (ст. 19 Зв. Зак. Рос. ім., 1916) [15, с. 8].

Каторжників, які втекли з місць позбавлення волі, карали так: каторжників, які втекли із сибірських або далекосхідних каторг (згідно з Уставом про засланих каторжних), – на строк від

8 до 16 місяців додаткового ув'язнення, інших – на строк від 4 до 8 місяців (ст. 313 Зв. Зак. Рос. ім., 1916) [15, с. 78].

Особливо гострим для імперської юриспруденції в роки Першої російської революції було питання організації пришвидшеного покарання для революціонерів, легалізація воєнних судів в умовах воєнного стану в окремих регіонах Росії, зокрема й на Півдні України. Стосовно передачі судової влади на місцях від цивільних органів до воєнних можна стверджувати, що подібне правове рішення виправдовувалося безпековими мотивами для держави та політичної системи в цілому [12, с. 565].

У сфері компетенції воєнно-польових судів було право прискореного ведення судових справ і легалізація необмеженої кількості смертних вироків для найактивніших революціонерів. Відомо, що проект воєнно-польових судів був запропонований військовим прокурором М.М. Масловим ще в грудні 1905 року, однак був відхилений Радою Міністрів Російської імперії. Проте вже 6 січня 1906 року цією ж радою була схвалена Меморія щодо пришвидшення судових справ і слідства в революційних умовах у державі. Голова Ради Міністрів Російської імперії С.Ю. Вітте 10 січня 1906 року виступив на засіданні Ради Міністрів із пропозицією негайно пришвидшити судові розгляди та слідства за найбільш важливими кримінальними та політичними справами [16, с. 113–115].

Микола II 8 липня 1906 року підтримав ініціативу створення воєнно-польових судів, відзначивши, що вирок має бути винесений не пізніше ніж за 48 годин від початку судового розгляду [2, с. 61]. Відомо, що ідея про створення воєнно-польових судів виникла в Миколи II ще в червні 1905 року, коли у Феодосії барабанщик Могидловер стріляв у полковника Герцика за те, що він командував обстрілом панцерника «Потьомкін». Відомо, що, дізнавшись про це, Микола II написав резолюцію про необхідність судити Могидловера воєнно-польовим судом, незважаючи на те, що самого закону про воєнно-польові суди ще не існувало. Таким чином самодержець натякав на пришвидшений розгляд цієї справи [14, с. 191–192].

Положення про утворення воєнно-польових судів від 19 серпня 1906 року було опубліковане й відповідно до цього набуло чинності 25 серпня 1906 року [11, с. 399]. Згідно із цим положенням до складу воєнно-польових судів входило 5 військових офіцерів, які в стислі терміни мали роз-

глядати всі судові справи. Особливої юридичної підготовки чи наявності практики для цієї справи не вимагалось [14, с. 199].

Смертні вироки згідно із законодавством Російської імперії мали виконувати через повішення та непублічно [15, с. 466], однак після легітимізації воєнно-польових судів засуджених до смертної кари часто розстрілювали. Із цього приводу одеський генерал-губернатор О.В. Каульбарс у шифрованій телеграмі до воєнного міністра О.Ф. Редігера зазначав, що кількість страчених революціонерів була небезпечною для психологічного стану солдат – учасників розстрільних команд. Із цієї позиції було б доцільно повернутися до страти через повішення [3, с. 94].

Згідно з дослідженням М.М. Гернета, воєнно-польовими судами на Півдні України за 1906–1907 роки була страчена 101 особа (М.М. Гернет у книзі «Історія царської тюрми. Том 4», опублікованій у 1954 році, спирався на відомості по Катеринославській, Херсонській, Єлисаветградській і Таврійській губерніях). Найбільше в південній Україні воєнно-польовими судами було страчено в Катеринославській губернії – 39 осіб, а в самому Катеринославі – 28 осіб [2, с. 76–77].

Висновки. Таким чином, можна констатувати, що генеза законодавчої бази Російської імперії розвивалася за трьома основними напрямками. По-перше, це кваліфікація дій революціонерів як найбільш небезпечних і притягнення їх до відповідальності за дії, спрямовані проти політичної системи згідно з положеннями Кримінального зводу законів Російської імперії. У цьому аспекті важливо згадати Раду Міністрів Російської імперії, яка із січня 1905 до червня 1907 року була сконцентрована на змінах до російського законодавства з метою стабілізації політичної ситуації в державі.

По-друге, це поява цілої прошарку документів регіонального чи місцевого значення, легалізованих за підписом градоначальників чи губернаторів і спрямованих на врегулювання складної політичної ситуації у відповідних регіонах, тобто локально. Такі документи, як рапорти поліцмейстерів, начальників охоронних відділень і поліції, жандармських управлінь, звернення до губернської влади від різних дипломатичних місій тощо, спонукали регіональну владу до рішучих дій, що зумовило появу цілої низки регулюючих правових документів протягом 1905–1907 років.

Крім цього, важливо відзначити й появу та легалізацію воєнно-польових судів у містах і пові-

тах, охоплених революційним рухом. Діяльність воєнно-польових судів у роки Першої російської революції була найбільшою колізією правової ситуації в Росії в 1906–1908 роках, де, з одного боку, Микола II оголосив про народження вільного суспільства й амністію для всіх революціонерів згідно з Маніфестом від 17 жовтня 1905 року, а з іншого – була розпочата активна репресивна

кампанія проти революціонерів і віднесення їхніх справ до компетенції воєнно-польової юриспруденції.

Перша російська революція дала поштовх розвитку системи воєнно-польових судів у загальнодержавному масштабі, що стало основою для організації потужної державної репресивної політики в Російській імперії.

Список літератури:

1. Ведомости Одесского градоначальства. 1908. 5 июля. № 147. С. 1–2.
2. Гернет М.Н. История царской тюрьмы. Москва, 1954. Т.4. 232 с.
3. Гернет М.Н. История царской тюрьмы. Москва, 1962. 306 с.
4. Державний архів Миколаївської області, ф-р. 229. Оп. 4. Спр. 142.
5. Державний архів Миколаївської області, ф-р. 229. Оп. 4. Спр. 250.
6. Державний архів Миколаївської області, ф-р. 229. Оп. 4. Спр. 254.
7. Державний архів Миколаївської області, ф-р. 229. Оп. 4. Спр. 275.
8. Державний архів Миколаївської області, ф-р. 229. Оп. 4. Спр. 290.
9. Державний архів Миколаївської області, ф-р. 229. Оп. 4. Спр. 327.
10. Державний архів Херсонської області, ф-р. 1. Оп. 1. Спр. 60.
11. Законодательные акты переходного времени / Под ред. Н.И. Лазаревского. Санкт-Петербург, 1909. Изд. 3. 1018 с.
12. Коркунов Н.М. Русское государственное право. Санкт-Петербург, 1909. Т. 1. 623 с.
13. Обыск, тюрьма и ссылка / Под ред. Г.А. Куклина. Женева, 1903. 45 с.
14. Полянский Н.Н. Царские военные суды в борьбе с революцией 1905–1907 гг. Москва, 1958. 240 с.
15. Свод законов Российской империи. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных, с включением статей по продолжениям 1912, 1913, 1914 годов. Санкт-Петербург, 1916. Т. 15. Изд. 1. 521 с.
16. Совет Министров Российской империи 1905–1906 гг. Ленинград, 1990. 476 с.

РЕПРЕССИВНАЯ ПРАВОВАЯ МОДЕЛЬ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЙ БАЗЫ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ГОДЫ ПЕРВОЙ РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

В статье автор рассматривает правовую основу репрессивной политики Российской империи в годы Первой русской революции 1905–1907 годов. Уделяется внимание основным статьям Уголовного свода Российской империи, согласно которому привлекались к ответственности активные участники революции 1905 года. Анализируется регламентация правовой жизни на Юге Украины в условиях глубокого политического кризиса в государстве. Кроме этого, в работе приводятся фрагменты статей Уголовного свода Российской империи относительно наказания революционеров на каторге в начале XX века. Автор отстаивает мысль о том, что Первая русская революция дала толчок развитию системы военно-полевых судов в общегосударственном масштабе, что стало основой для организации мощной государственной репрессивной политики в Российской империи.

Ключевые слова: Первая русская революция, политическая реакция, Юг Украины, военно-полевые суды, законодательство.

THE REPRESSIVE LEGAL MODEL OF THE LEGISLATIVE BASE OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE YEARS OF THE FIRST RUSSIAN REVOLUTION

In the article the author considers the legal basis for the repressive policy of the Russian Empire during the First Russian Revolution of 1905–1907. Attention is paid to the main articles of the Criminal Assembly of the Russian Empire, according to which the active participants in the 1905 revolution were brought to justice. The author analyzes the regulation of legal life in the South of Ukraine in conditions of a deep political crisis in the state. In addition, the article contains fragments of articles of the Criminal Assembly of the Russian Empire regarding the punishment of revolutionaries on the penal servitude in the early twentieth century. The author defends the idea that the First Russian Revolution gave impetus to the development of the system of military courts on a nationwide scale, which in turn became the basis for the organization of a powerful state repressive policy in the Russian Empire.

Key words: First Russian revolution, Political reaction, South of Ukraine, military courts, legislation.

Хомич П.М.

Маневицький краєзнавчий музей

БОЙОВІ ДІЇ НА ВОЛИНСЬКОМУ ПОЛІССІ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ Й УЧАСТЬ У НИХ ПОЛЬСЬКОГО ЛЕГІОНУ

Проаналізовано бойові дії на Волинському Поліссі в період Першої світової війни. Досліджено участь польського Легіону в подіях на Південно-Західному фронті в 1916 р. Охарактеризовано військові дії під час Брусилівського прориву на території Волинського Полісся. Визначено населені пункти досліджуваного регіону, де відбувалися події війни. Вивчено особовий склад, озброєння протиборчих сторін і особливості ведення ними війни.

Ключові слова: Перша світова війна, Південно-Західний фронт, Волинське Полісся, польський Легіон, Брусилівський прорив.

Постановка проблеми. Територія Волинського Полісся, що простягається із заходу на схід між річками Західний Буг і Случ, стала центром важливих бойових дій під час Першої світової війни. Хронологія подій війни 1914–1916 рр. і локалізація збройних конфліктів є важливим питанням воєнної історії України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначена проблематика висвітлена в дослідженнях Г. Гуртового [1], О. Дем'янюка [2], В. Ліпінського [10], М. Вжосека [11], О. Соловійова [8]. Історія польського Легіону представлена спогадами А. Красіцького [9].

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення бойових дій на Західному Поліссі в період Першої світової війни, аналіз участі в них польського Легіону.

Виклад основного матеріалу дослідження. Із початком Першої світової війни ситуація на Волинському Поліссі була відносно спокійною. На початку серпня 1914 р. бої між російськими й австрійськими військами велися в південних волостях Володимир-Волинського та Луцького повітів. Західнополіські волості перебували в тилу російських військ. Тут відбувалася мобілізація чоловіків до діючої армії, реквізиція продовольства, залучення місцевого населення до робіт, пов'язаних із тиловим забезпеченням військ. Наприклад, у перші два місяці війни лише в одній Пульмівській волості Володимирського повіту було мобілізовано понад 170 осіб із сіл Пульмо, Пулемець, Піща, Залісся й інших [4]. У Ковелі було мобілізовано 350 новобранців [3].

У серпні–вересні 1914 р. російські війська вели активні наступальні дії на Південно-

Західному фронті. Унаслідок Галицької битви (6 серпня–13 вересня) вони зайняли переважну частину Галичини та Буковини, вийшли до Карпат.

Перегрупувавши сили, австро-німецькі війська навесні 1915 р. перейшли у контрнаступ на Південно-Західному фронті. Російські війська залишили Східну Галичину, Буковину, під ворожу окупацію потрапила частина Волинської губернії: Володимир-Волинський, Ковельський, Луцький, частково Дубнівський, Острозький, Рівненський і Кременецький повіти. Загальна площа окупованих волинських повітів становила 48 тис. кв. км., де проживало майже 2,3 млн українського населення [5, с. 187].

У серпні–вересні 1915 р. Західним Поліссям прокотилася хвиля фронту. Російські війська відступали з боями, час від часу контратакуючи й на деякий час відбиваючи у ворога окремі населені пункти. 22 і 23 вересня 1915 р. велися бої за с. Троянівку й станцію Маневичі, 2 і 3 жовтня – за села Колодії й Троянівку. 4 жовтня російські війська контратакували ворога в районі с. Галузія й на кілька днів заволоділи цим населеним пунктом [9, с. 336–344].

У складі австро-німецьких військ на Волинь наступав польський Легіон. Його підрозділи були сформовані з поляків у складі австро-угорської армії. Легіонери брали активну участь у боях із російськими військами над Стоходом і Стиром восени 1915 р. Особливо запеклий бій відбувся в 20-х числах жовтня біля с. Кукли. На ранок 22 жовтня німецька артилерія розпочала потужний артобстріл російських позицій біля села, а ввечері Кукли були зайняті польськими легіонерами. У цій битві було взято в полон одного росій-

ського офіцера й 250 солдатів. Поляки втратили вбитими одного офіцера й 27 солдатів, 60 бійців отримали поранення. 25 жовтня російські війська завдали контрудару на Кукли. Сім польських офіцерів і 162 солдати отримали поранення. Август Красицький указав у своєму щоденнику, що 28 жовтня 1915 р. під Куклами російська армія втратила 400 бійців [9, s. 355–356, 360].

Із 4 по 10 листопада 1915 р. тривали бої біля с. Костюхнівка. Російські війська майже повністю розбили 21-у австрійську бригаду й зайняли стратегічне узвишся, згодом назване «Польська гора». На допомогу австрійським і німецьким військам прибули польські легіонери. Після потужного обстрілу німецькою артилерією російських позицій розпочалася атака, і ціною великих зусиль ворогові вдалося заволодіти узвишсям. Польський легіон у цій битві поніс найбільші до цього часу втрати [10, s. 108].

11 листопада росіяни прорвали фронт біля с. Велика Ведмежа й узяли в полон близько 100 австрійських вояків, проте німці, вчасно прийшовши на підмогу, ліквідували цей прорив. 13–14 листопада відбулися запеклі бої біля с. Лісове та с. Підгаття. У середині листопада фронт відступив до р. Стир. Активні бойові дії припинились, розпочалися позиційні бої. Польські легіонери на зиму 1915–1916 рр. розквартирувалися по селах Лишнівка, Карасин, Колодії, Оптова, Костюхнівка. Так, у Карасині перебувало командування I бригади польського Легіону на чолі з Ю. Пілсудським [9, s. 373, 410].

Російське військове командування, зокрема командувач Південно-Західним фронтом генерал М. Іванов, намагалося використати всі можливі методи ведення війни, зокрема й партизанську тактику. За наказом М. Іванова від кожної кавалерійської й піхотної дивізії було сформовано по партизанському загону, які мали діяти на Поліссі. Уже восени 1915 р. партизани («козаки») з'являлися в тилу австро-німецьких військ. Наприклад, відома сутичка військового патруля з російським загonom на Маневиччині біля с. Яблунька [9, s. 354].

Із початком 1916 р. ситуація на фронті суттєво не змінилася. Ворогуючі сторони вели позиційні бої місцевого значення. Час від часу вони проводили розвідку боєм із метою вивчення оборони противника, здійснювали обстріл позицій із важкої артилерії. У січні 1916 р. російські розвідники захопили одну з ворожих застав на південному сході с. Колки, здійснили вилазку на ворожі позиції біля с. Галузія [8, с. 47]. 31 січня російські війська з важких гармат піддали інтенсивному

обстрілу с. Вовчок. 24 лютого близько 350 російських вояків, перерізавши дротяну огорожу, проникли на передову лінію ворога біля с. Чорторийська. Зав'язався бій, у ході якого противник вибив росіян із передової. Відступаючи, вони захопили в полон трьох ворогів, хоча й самі понесли втрати [9, s. 414].

Весняний період 1916 р. австро-німецькі війська використали для укріплення оборонних рубежів, побудови системи тилових комунікацій. Глибина оборони австро-німецьких військ сягала до 9 км і складалася з двох-трьох ліній суцільних окопів, з'єднаних між собою. На лініях окопів були облаштовані бійниці. Поряд з окопами було створено мережу дротяних загороджень, підступи до яких були заміновані. На окремих ділянках крізь дротяну загорожу пропускався електричний струм високої напруги [8, с. 47].

Російські війська, готуючись до контрнаступу, нарощували воєнний потенціал. У березні 1916 р. командувачем Південно-Західного фронту було призначено генерала О. Брусилова. Він зі своїм штабом підготував генеральний план наступальної операції, який був затверджений у квітні Ставкою головного командування. Після затвердження цього плану на Південно-Західному фронті почалися інтенсивні підготовчі роботи: накопичувалися боєприпаси, техніка, продовольство, підтягувалися людські резерви тощо. Російське військове командування намагалося здійснювати ці роботи непомітно для ворога.

Особливістю стратегічного задуму О. Брусилова було те, що він відмовився від тактики головного удару й прориву фронту в одному чи кількох місцях. План контрудару передбачав наступ російських військ по всьому Південно-Західному фронту. На Волині основний удар планувався силами 8-ї армії під командуванням генерала А. Каледіна.

Наступальна операція російських військ, відома в історії як Брусиловський прорив, розпочалася могутньою артпідготовкою на світанку 22 травня 1916 р. Артилерійський обстріл ворожих позицій тривав на різних ділянках від 6 до 45 годин. Після цього 8-а армія перейшла в наступ.

За три дні наступу на Волині російські війська прорвали оборону противника, просунулися на глибину до 30 км. У полон було захоплено 900 австрійських офіцерів, понад 40 тис. солдат, у ворога було відбито 77 гармат, 134 кулемети й інше військове спорядження [8, с. 48]. 25 травня 1916 р. від австро-угорських військ було звільнено Луцьк. На кінець травня російські війська

закріпили позиції на р. Стир по лінії Луцьк–Рожище–Колки.

Наступним етапом операції мав стати наступ на Ковель і Володимир-Волинський. Проте австро-німецьке командування перекинуло в район Ковеля значні сили із Західного фронту. На початку червня 1916 р. австрійські та німецькі війська зробили спробу перейти в контрнаступ і перехопити ініціативу. Проте на луцькому напрямі вони були зупинені силами 8-ї російської армії. Протягом тижня запеклі бої велися в районі населених пунктів Рожище, Годомичі, Колки. Зупиняючи ворога, російські війська часто самі переходили в контрнаступ. Не отримавши очікуваних результатів, австро-німецькі війська припинили наступ.

Тим часом російські війська перегруповували сили на Південно-Західному фронті, поповнювали особовий склад, запас боєприпасів для продовження наступу. Передбачалося активізувати північне крило фронту, яке перетинало Західне Полісся по лінії сіл Старий Чорторийськ–Костюхівка–Кухітська Воля. На цій ділянці російські війська мали намір завдати удару силами 3-ї армії генерала Л. Леша й 8-ї армії генерала А. Каледіна. Їм протистояли сили корпусу генерала Галера: I й III бригади польського Легіону, дислоковані на лінії сіл Костюхівка–Оптова; 11-а дивізія угорської кавалерії в районі с. Галузія; I дивізія кавалерії в районі с. Серхів і 9-а дивізія кавалерії, що займала багнисту ділянку від с. Озерці до с. Кухітська Воля [10, s. 116–117].

У перші дні липня 1916 р. російські війська розпочали наступ на цій ділянці фронту. Одна з найзапекліших битв відбулася в районі с. Костюхівка, де наступ російської армії стримували бійці польського Легіону. 4 липня о 6 годині позиції легіонерів були атаковані артилерією, згодом у наступ пішла російська піхота. У боях під Костюхівкою польський Легіон утратив близько 2 тис. убитими, пораненими та зниклими безвісті [11, s. 243].

За кілька днів австро-німецькі війська з боями відступили до р. Стохід. Російська армія не змогла форсувати річку, оскільки противник знищив усі переправи. В оперативному донесенні про бойові дії на Південно-Західному фронті від 11 липня 1916 р. начальник штабу армії фронту генерал М. Духонін повідомляв: «Минулої ночі батальйон 106 полку переправився через Стохід північніше с. Великий Обзир і зайняв лісок. На ділянці 78-ї дивізії п'ять рот 31-го полку переправилися через р. Стохід у районі с. Заріччя й закріплю-

ються. У 8 армії й у групі генерала С. Шейдемана бійці окопуються на зайнятих позиціях на правому березі Стоходу. У 30 корпусі частини 80-ї й 4-ї Фінляндської дивізії в районі сіл Угли й Арсеновичі закріплюються й ведуть розвідку. У районі Янівки п'ять батальйонів 71-ї дивізії залягли на лівому березі Стоходу. Прагнучи зберегти залишки цих частин, командуючий 71-ю дивізією наказав їм відступити на правий берег, що й було зроблено» [6, с. 217].

Згодом ця ділянка фронту стабілізувалася, бої набули позиційного характеру. У прифронткову смугу потрапило багато населених пунктів сучасних Любешівського, Камінь-Каширського, Маневецького, Ковельського та Рожищенського районів.

Австрійським і німецьким військам вдалося на довгий час закріпитися на рубежі р. Стохід завдяки тому, що тут була споруджена потужна оборонна лінія з добре розвиненими прифронтковими комунікаціями. По фронті тягнулося кілька укріплених смуг із окопів повного профілю. Через певні проміжки були споруджені бліндажі, сховища, бійниці, гнізда для кулеметів. Перед кожною смугою зводилася дротяна загорожа до 20 рядів. До окремих ліній був підведений електричний струм.

Найзапекліші бої на цій ділянці фронту відбувалися в районі Червищенського плацдарму, який зайняли російські війська на західному березі р. Стохід між селами Оленіно та Рудка Червищенська. У боях на р. Стохід німецькі й австрійські війська застосовували найсучасніші бойові засоби: артилерію, авіацію й навіть зброю масового ураження – отруйні гази. Потужну газову атаку із 13 хвиль німці застосували під час бою за Червищенський плацдарм 21 березня 1917 р. Кожна хвиля тривала близько 20 хв. Багато російських солдатів були отруєні газом, оскільки маска могла захистити лише від двох–трьох хвиль [1]. Під час боїв на Стоході в лютому–березні 1917 р. на російських позиціях в районі с. Угли перебував із 34-м корпусом генерал П. Скоропадський, майбутній гетьман Української держави, про що він написав у своїх спогадах [7, с. 10].

Висновки. Унаслідок позиційних боїв на р. Стохід обидві сторони понесли величезні втрати, проте жодна зі сторін не здобула переваги. Після лютневої революції в Росії 1917 р. і з розгортанням революційних подій в Україні інтенсивність бойових дій на Південно-Західному фронті зменшилася. Щодо Західного Полісся, то лінія фронту, установлена по р. Стохід, тут утрималася практично до лютого 1918 р.

Список літератури:

1. Гуртовий Г. Свідки розказують правду. Радянська Волинь. 1988. 10 січня.
2. Дем'янюк О. Локалізація бойових дій 8-ї армії на території Волинської губернії під час наступальної операції Південно-Західного фронту влітку 1916 р. Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. 2016. Ч. 16. С. 84–89.
3. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.), ф. 3, оп. 1, спр. 1284, арк. 67.
4. Держархів Волинської обл., ф. 416, оп. 1, спр. 67, арк. 56–66.
5. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 187.
6. Мировые войны XX века: в 4 кн. Кн. 2. Первая мировая война: документы и материалы / отв. ред. В. Шацлло. Москва, 2002. 580 с.
7. Скоропадський П. Спомини. Київ, 1992. 112 с.
8. Соловійов О. Бойові дії на Волині в роки Першої світової війни. Науковий вісник ВДУ. 1998. № 1. С. 47.
9. Krasicki A. Dziennik z kampanii rosyjskiej 1914–1916. Warszawa, 1988. 546 s.
10. Lipinski W. Walka zbrojna o niepodległość Polski w latach 1905–1918. Warszawa, 1990. 438 s.
11. Wrzosek M. Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny swiatowej 1914–1918. Warszawa, 1992. 550 s.

БОЕВЫЕ ДЕЙСТВИЯ НА ВОЛЫНСКОМ ПОЛЕСЬЕ ВО ВРЕМЯ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ И УЧАСТИЕ В НИХ ПОЛЬСКОГО ЛЕГИОНА

Проанализированы боевые действия на Волынском Полесье в период Первой мировой войны. Исследовано участие польского Легиона в событиях на Юго-Западном фронте в 1916 г. Охарактеризованы военные действия во время Брусиловского прорыва на территории Волынского Полесья. Определены населенные пункты изучаемого региона, где происходили события войны. Изучен личный состав, вооружение противоборствующих сторон и особенности ведения ими войны.

Ключевые слова: Первая мировая война, Юго-Западный фронт, Волынское Полесье, польский Легион, Брусиловский прорыв.

MILITARY OPERATIONS ON THE TERRITORY OF POLESIA DURING THE FIRST WORLD WAR AND PARTICIPATION OF THE POLISH LEGION IN IT

The military operations on the territory of Volyn during the First World War are analyzed. The participation of the Polish Legion in the events on the Southwest Front in 1916 is investigated. The military actions during the Brusilov Offensive on the territory of Volyn are described. The settlements of the studied region, where the War took place, are localized. The personnel, arming and warfare peculiarities against the opposing sides are considered.

Key words: First World War, Southwestern Front, Polesia, Polish Legion, Brusilov Offensive.

Чеканов В.Ю.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ КОД КРИМУ: ДАВНЬОГРЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ

У статті порушується практично не досліджене досі питання про цивілізаційний код Криму як окремого регіону, що в різні періоди історії мав відмінну економічну структуру, етнічний склад населення й існував у різних зовнішньополітичних контекстах. Нашарування чинників, сформованих під цими впливами, у статті розцінюється як джерела своєрідного випромінювання, котре здійснює вплив на подальші зміни в житті та статусі регіону. Стаття спеціально розглядає давньогрецьку колонізацію Криму як вагомий чинник формування цивілізаційного коду.

Ключові слова: Крим, Боспор, Херсонес, давньогрецька колонізація, код.

Постановка проблеми. Визначення теми статті залежить від застосування терміна «цивілізаційний код», який не є загальноприйнятим в історичній науці, оскільки він зв'язаний не стільки з вивченням історичного минулого, скільки з його освоєнням з метою подальшого використання у створенні ідеологем. В останні роки цей термін поширився після використання його президентом РФ В.В. Путіним, який, зокрема, сказав у 2013 р., що «існує єдиний цивілізаційний код, що характеризується особливим прагненням до правди й справедливості» [11]. Чіткого визначення вжитого терміна в промові В.В. Путіна немає. У сучасній західній літературі є поняття «культурний код», яким описується ефективна корпоративна етика [5, с. 4].

Російські політологи почали тлумачити вжитий президентом термін двояко: з одного боку, у контексті теорії Р. Мердока про «культурні універсали», з іншого – із метою доведення неможливості реформування Росії за західними зразками, бо в неї «інша анатомія» [11]. Однак з активізацією Росії в зовнішньополітичній сфері після 2014 р. вона опинилася в ситуації, коли цивілізаційні коди інших країн і регіонів, зтягнутих в орбіту російської політики, можуть спрацювати в протилежний бік. Якщо для російських політологів «цивілізаційний код Росії» був запорукою збереження статус-кво у стосунках із Заходом (Захід неспроможний вплинути на Росію, бо в неї «інший код»), то тепер сама Росія може опинитися в ситуації, коли такі самі незмінні коди працюватимуть уже проти неї. Після анексії Криму в 2014 р. до складу РФ було включено регіон, який ще в Російській імперії виділявся своєю особливістю, а 64 роки

перебування в складі УРСР й України справили вплив, який досі залишається непроаналізованим.

Отже, у статті порушується питання про цивілізаційний код Криму, тобто йтиметься про регіональний аспект використання цивілізаційних кодів.

Постановка завдання. Завданням статті є визначити ті складники, які є незмінними конститuentами цивілізаційного коду Криму. У своїй промові від 12 грудня 2012 р. В.В. Путін уперше сказав про «духовні скріпи». Пізніше, у промові від 18 березня 2014 р., виголошеній із нагоди приєднання півострова до Російської Федерації, він запровадив визначення Криму як регіону, де сформувалися «духовні скріпи» російського суспільства, оскільки саме звідти наприкінці X ст. почалася історія російського православ'я: «у Криму буквально все пронизане нашою спільною історією й гордістю» [10].

Ця промова являє собою амбітну спробу переісторичити минуле з метою створення нової ідеологем на користь того авторитарного режиму, що на початку XXI ст. встановився в Росії. Ця спроба викликала слабку реакцію в суспільстві, породивши лише іронічні коментарі демократичної спільноти в Росії («скріпоносці»), але не було ніякої полеміки щодо можливості й правомочності використання цивілізаційного коду Криму для розроблення таких ідеологем.

Виклад основного матеріалу дослідження. З історії невідоме використання чи визнання ролі Криму як провідного регіону в поширенні православ'я, тому промова президента Путіна являє собою спробу реорганізації історичної пам'яті російського суспільства шляхом фор-

матування минулого згідно з потребами сьогодення.

Узагалі те, чи всі аспекти цивілізаційного коду є рівноцінними, чи ні, досі не ясно, бо не ясно, чи набуде наукового значення сам термін. Але той факт, що протягом історії параметри соціального життя істотно змінюються в усіх країнах, найімовірніше, свідчить на користь другого варіанта. Однак які саме аспекти минулого стануть у складі цивілізаційного коду незмінними, є непередбачуваним, і вони можуть бути визначені лише ретроспективно. Наприклад, цивілізаційний код міста Одеси визначається не її радянським статусом «міста-героя» чи попередньою роллю губернського міста Російської імперії, а своєрідністю поліетнічної структури населення, яке поступово утворило своєрідну побутову субкультуру повсякденного спілкування з її похідними («одеський гумор»). Для розуміння значення Одеси в регіональному цивілізаційному коді не обов'язково згадувати про її героїчну оборону в 1941 р., але неможливо оминати вищезгадану субкультуру. Чому так? Відповідь проста: саме ця субкультура виховує досі унікальний тип особистості («одесит»), більш значущий, ніж аналогічні типи в інших регіонах України («киянин» чи «харків'янин»).

Подібні типи в інших країнах можуть бути ширшими за окреме місто (в Італії «неаполітанець» – це не тільки житель міста Неаполя, але (разом із «сицилійцем») ще й виходець із території колишнього Неаполітанського королівства на півдні країни) або вужчими (у Росії «ленінградець» чи «петербуржець» є менш значущими поняттями, ніж «петербурзький інтелігент» чи «виходець із Санкт-Петербурга» (поміж високопосадовцями путінського режиму)).

З іншого боку, у західних областях України цивілізаційний код визначається не перебуванням їх у міжвоєнний період у складі держав-лімітрофів, а значно більш віддаленим у часі включенням до Австро-Угорської імперії. Саме це включення є дієвим засобом самоідентифікації населення цих областей у сучасній Україні: йому притаманна «більш європейська» політична культура, менш поширений «совковий» менталітет. Скажімо, приналежність Галичини до Польщі в 1918–1939 рр. стала чинником, який підштовхнув національно-визвольний рух на західноукраїнських землях виступити проти режиму «санації» й інших колонізаційних заходів польської влади. У цивілізаційному коді регіону результатом цього стала поява в радянський час неофіційного поняття «западенець» (тотожного українському націоналісту).

У сучасній Україні (після 2014 р.) це поняття втрачає актуальність унаслідок сполучення ідей націоналізму із загальнодержавною патріотичною ідеологією, яку підтримує населення України в цілому. Це відчувають і в Росії, адже практично всі українські громадяни, що перебувають за ґратами в РФ, не є власне «западенцями». Натомість у цивілізаційному коді Західної України зростає роль чинників, що сформувалися саме в австро-угорський період історії краю. Вони пов'язані переважно з культурною спадщиною в широкому розумінні (від європейської архітектури міст до щоденного споживання кави).

У цьому контексті доречно порушити питання про цивілізаційний код Криму. Що його сформувало?

У питанні «Кому належить Крим?» у Російській Федерації часто педалюють тезу про масову підтримку окупації Криму у 2014 р. населенням півострова, дійсно, більше російськомовним («рідна гавань», за термінологією президента РФ). Але таким населення Криму стало в результаті депортаційних заходів 1944 р. Тому якщо вважати події 2014 р. закономірною реалізацією цивілізаційного коду Криму, то з нього потрібно виключити все, що сталося до цієї дати (тобто й хрещення київського князя Володимира в Херсонесі), а отже, концепція «спільної історії й гордості» зависає в повітрі.

Теза, яку ми намагаємося довести в цій статті, така: ключовим моментом у формуванні цивілізаційного коду Криму стала давньогрецька колонізація. Навіть при тому, що вона істотно не вплинула на етнічний склад населення Криму, саме в період цієї колонізації Крим уперше набуває специфічного статусу «культурного регіону на периферії»: безперечно, створені в Криму грецькі колонії були носіями античної цивілізації, але при цьому вони являли собою далеку околицю античного світу, що тривалий час залишалася такою. Інші регіони давньогрецької колонізації («Велика Греція» та Сицилія, Кіренаїка) поступово утворили навколо себе економічні, а згодом – і політичні центри тяжіння. Вони впевнено й повноцінно увійшли в орбіту античної цивілізації («Велика Греція» та Сицилія стали сусідками Риму, Кіренаїка – елліністичного Єгипту) [9, с. 47–54]. У ставовищі ж колоній у Криму не відбулося принципових змін. Вони до кінця історії стародавнього світу залишилися на нецивілізованій периферії античності, нерідко змушені були платити данину сусідам-варварам і зникли в процесі руйнування варварами античного світу.

У науковій літературі колонізація Північного Причорномор'я виділяється як окремий напрямок колонізаційного руху в грецьких полісах, але виділився він дещо пізніше, ніж два інші напрямки (на Південь Італії та на Північ Африки). Із VII ст. до н. е. в регіоні з'являються поодинокі торговельні факторії (спершу без постійних поселень) [6, с. 83; 9, с. 50], а планомірна колонізація з імміграцією й заснуванням нових міст починається в VI ст. до н. е. Характерною її особливістю є те, що ці міста засновувалися або на місці автохтонних поселень, або поблизу них.

Таким чином, в основі колонізаційного руху в Північному Причорномор'ї лежала саме торгівля [1, с. 28–30].

У доколонізаційний («гомерівський») період історії Греції характерною рисою її суспільного життя був синойкізм – злиття громад і утворення на їх основі більших поселень, які з часом перетворювалися на міста-держави (поліси). У Криму цей процес теж мав місце: унаслідок об'єднання міських поселень на Боспорі Кіммерійському (так греки стали називати Керченську протоку та її береги), зокрема Пантикапея, Мірмекія, Тиритакі, Фанагорії тощо, близько 480 р. до н. е. утворилося Боспорське царство на чолі з династією Археанактидів із Мілету. Пантикапей став столицею, хоча інші міста не втратили самостійності у внутрішніх питаннях [3, с. 407–408].

Тренд до «монархізації» політичного ладу в грецьких полісах проявився в самій Греції значно пізніше й знаменував прихід нової епохи – елліністичної, що супроводжувалася сполученням вітчизняних начал політичного життя зі східними запозиченнями. У Криму ймовірною причиною цього могло стати небезпечне сусідство з місцевими племенами, яке вимагало постійної згуртованості військово-політичного керівництва, а також те, що при владі на Боспорі в той час знаходилися тирани (тиранія на Боспорі, а також у колоніях на Сицилії й у Кіренаїці виникла майже одночасно з тиранією в полісах материкової Греції), і їхня влада легко трансформувалася в царську. Основою її був вивіз хліба в материкову Грецію, що мав характер торгівлі, а не просто постачання (для якого було достатньо факторій). Тому в Криму поряд із міськими виникають численні сільські поселення [6, с. 234]. У VI ст. в Пантикапеї карбують свої срібні монети, портретні зображення на яких засвідчують політичну самостійність і суверенність боспорських царів, а вміст металу показує рівень економічного розвитку. Його підґрунтям

стала переорієнтація в торгівлі Афін з Ольвії саме на Боспор [1, с. 117].

Економічні успіхи боспоритів спонукають до колонізації Криму інші грецькі поліси, зокрема, Гераклею Понтійську, громадяни якої в V ст. до н. е. в південно-західній частині Кримського півострова засновують місто Херсонес – спершу як торговельну факторію, а згодом і як сільськогосподарський центр, на клерах (наділах) в околицях якого займалися виноградарством. Проте основу економіки й тут становили саме товарно-грошові відносини, про що свідчать більш численні, ніж будь-де в Криму, знахідки монет [4, с. 90]. У IV ст. до н. е. Херсонес вступає в стадію розквіту [3, с. 408–410].

Це століття стає апогеєм успіхів також і для Боспору. У IV ст. до н. е. починаються завойовницькі походи боспоритів на захід Керченського півострова, приєднуються міста Німфей і Феодосія. Певний час боспоритам вдавалося контролювати навіть Херсонес. На той момент Боспором уже править нова династія Спартокидів, імовірно, місцевого походження. Це можна трактувати, з одного боку, як вияв еллінізації племен, в оточенні яких перебував Боспор, а з іншого – як факт зворотних впливів, що виражався в поширенні варварських імен серед колоністів [6, с. 196]. Еллінізація (якщо вона й була) не була повною. Унаслідок постійних нападів цих племен у II ст. до н. е. починається занепад Боспору. Цар Перисад змушений просити про допомогу понтійського царя Митридата VI Євпатора, відомого своїм запеклим суперництвом із римлянами. Боспор, попри своє периферійне розташування, виявляється затягнутим у вир міждержавного суперництва, яким супроводжувалося завоювання елліністичних країн Римом. У самому Боспорі це викликало повстання рабів-скіфів, незадоволених угодою Перисада з Митридатом. У 107 р. до н. е. раб Савмак убив Перисада й на цілий рік захопив владу над Боспором, звідки був витіснений полководцями Митридата. Але це вже не призвело до автоматичного поновлення порядку, бо наслідки виявилися непередбачуваними: Митридат починає розглядати Боспор як можливий притулок у разі поразки у війні з римлянами. Незабаром Митридатові дійсно довелося тікати на Боспор, де після зради власного сина Фарнака він змушений був покінчити життя самогубством. Фарнак трохи пізніше й сам виступає проти Риму, зазнає поразки й теж змушений тікати на Боспор [3, с. 411]. Через затягнення до політичних ігор Боспор із торговельного центру перетворюється на притулок, де

можна переховуватися від ворога. Звичайно, це не сприяло збереженню статусу Боспору.

Так Боспор уперше потрапляє до сфери уваги римлян. Відтепер вони затверджують боспорських царів, однак це нічого не міняє в периферійному статусі держави: від боспоритів вимагається формальне підпорядкування, але за це вони можуть розраховувати тільки на формальну підтримку Риму проти тієї реальної загрози, яку являли собою місцеві племена, зокрема скіфи. Інші племена, таври, які мешкали в західній частині Криму, становили загрозу для Херсонесу. Але й Херсонес не увійшов в орбіту римських інтересів як стратегічний пункт. У середині I ст. до н. е. Цезар надав Херсонесу «свободу», що мала явно декларативний характер; іншими словами, це показувало, що римляни не зацікавлені в утриманні й обороні віддаленого форпосту.

У другій половині IV ст. н. е. Боспор припиняє своє існування за нез'ясованих обставин, можливо, у результаті загарбання варварами з чергової хвилі «великого переселення народів», що пересувалися на Захід землями Північного Причорномор'я. Подальший розвиток осередку цивілізації, створеного греками на берегах Керченської протоки, був спричинений іншими етносами, що оселилися в регіоні (спершу хазарами, а потім – слов'янами) [7, с. 72]. Місце Пантікапею як торговельного й політичного центру краю заступила Тмутаракань, розташована на Тамані, на протилежному боці протоки, що певний час входила до складу Чернігівського князівства.

У той же час Херсонес, розташований осторонь транзитного шляху з Азії в Європу, зберігся; увійшовши до складу Візантійської імперії як фема Кліматів, у VIII–X ст. він зіграв помітну роль у політичних подіях, зокрема й пов'язаних із хрещенням Київської Русі.

Отже, грецькі колонії, свого часу створені з метою забезпечення постачання зерна до полісів материкової Греції, що потерпали від нестачі продовольства в умовах зростання населення, не змогли «перерости» це завдання й стати центрами, що затягли б у свою орбіту сусідні негрецькі народи.

Таким чином, відмінний перебіг давньогрецької колонізації в різних регіонах середземноморського світу мав різні наслідки для історичних доль цих регіонів, що відбилося на тому, що в деяких із них він сприяв формуванню та розвитку цивілізації еллінізму, в інших – рецепції грецької урбаністики, культури, міфології та філософії.

Вищезазначене дає змогу чіткіше сформулювати наше уявлення про цивілізаційний код

регіону. Так можна назвати випромінювання інтегрованої системи нашарувань цивілізації, сформованої протягом історичного часу, що з об'єктивних причин продовжується незалежно від віддаленості в часі, від етнічного складу населення чи державної приналежності, а також від інших чинників. Формоутворюючими елементами коду можуть бути видатні особистості й пов'язані з ними місцевості («генії місця», за визначенням П. Вайля [2]; для Криму такими стали Г. Айвазовський, А. Чехов, О. Грін, М. Волошин), історичні події (дві оборони Севастополя (у 1854–1855 рр. та в 1941–1942 рр.)), а також довготривалі процеси ширшого охоплення, що не можуть бути зведені до особистості чи події. Прикладом цих процесів і є давньогрецька колонізація Таврії та комплекс її наслідків, до якого увійшли, зокрема, такі:

- розташування та розвиток урбаністичних комплексів регіону (Херсонес – Севастополь, Пантікапей – Керч, Феодосія тощо);

- сільськогосподарська (а отже, торговельна) спрямованість регіону, визначена саме грецькими колоністами, а не автохтонними племенами;

- пізніша генуезька колонізація регіону, що повторила давньогрецьку модель.

Цивілізаційний код не збігається з етнічними чи політичними лініями розмежування. Наприклад, на Півдні Італії він не зводиться до державно-політичної спадщини Неаполітанського королівства. Не варто оминати увагою давньогрецьку колонізацію «Великої Греції», що тривала декілька століть (починаючи з VIII ст. до н. е.). Саме вона вперше створила шаблон протистояння політичних утворень Півдня владі Риму, який потім неодноразово реалізувався протягом середньовічної історії Апеннінського півострова [7, с. 240–247].

У такий спосіб відбувається нашарування значущих подій і процесів, які зберігають своє значення й надалі. Для самовизначення того чи іншого регіону важливо не тільки розуміти потреби сьогодення, але й відчувати ті «підводні течії», що здатні змінити будь-які прожектерські наміри політичної влади. Якщо розглядати проблематику цивілізаційного коду дискретно, то стає зрозуміло, що далеко не всі нашарування минулого відсилають до нібито «самоочевидної» приналежності Криму до Росії. Чим більше таких нашарувань буде виділено, тим більш адекватно буде визначений справжній, а не декларативний цивілізаційний код Криму.

Висновки. Отже, у науковій статті нами було простежено специфіку впливу давньогрецької

колонізації Північного Причорномор'я (саме тієї її частини, що стосується Кримського півострова) на цивілізаційний код Криму, яким він бачиться нам сьогодні. Попри те, що значна частина цього коду «випромінює» в «російській» частині спектра («Севастополь – місто слави російських моряків»; Ялта, Феодосія й Коктебель – місця про-

живання діячів російської культури та мистецтва тощо), ми можемо зафіксувати певний відгомін античної минувшини, зокрема в засобах колонізаційного освоєння регіону, стосунків з автохтонним населенням, у розбудові та формах розвитку господарських комплексів регіону там, де давньогрецька колонізація відбувалася безпосередньо.

Список літератури:

1. Брашинский И. Афины и Северное Причерноморье в VI–II вв. до н. э. М.: Изд-во АН СССР, 1963. 176 с.
2. Вайль П. Гений места. М.: КоЛибри, 2006. 488 с.
3. Всемирная история. В десяти томах / гл. ред. Е. Жуков. Москва: Гос. изд-во политической литературы, 1956. Т. 2. 900 с.
4. Кадеев В., Сорочан И. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н. э.–V в. до н. э. Харьков, 1989. 134 с.
5. Койл Д. Культурный код. Секреты чрезвычайно успешных групп и организаций. М.: КоЛибри, 2018. 272 с.
6. Ларин В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. К.: Наукова думка, 1966. 239 с.
7. Плетнева С. Хазары. М.: Наука, 1986. 88 с.
8. Рапп Ф. Священная Римская империя германской нации. СПб: Евразия, 2009. 427 с.
9. Шаму Ф. Цивилизация древней Греции. Екатеринбург: У-Фактория, 2009. 368 с.
10. Президент Российской Федерации. Обращение Президента Российской Федерации. 18 марта 2014 г., 15:50. Москва, Кремль. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/20603> (дата звернення 17.07.2018).
11. Центр Сулакшина (центр научной и политической мысли и идеологии). Цикл передач «Обретение смыслов». Цивилизационный код. URL: <http://rusrand.ru/tv/meaning/tsivilizatsionnyj-kod> (дата звернення 17.07.2018).

ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЙ КОД КРЫМА: ДРЕВНЕГРЕЧЕСКАЯ КОЛОНИЗАЦИЯ

В статье поднят до сих пор практически не исследованный вопрос о цивилизационном коде Крыма как отдельного региона, в разные периоды истории имевшего различную экономическую структуру, этнический состав населения и существовавшего в разных внешнеполитических контекстах. Наслоения факторов, сформировавшихся под этими влияниями, в статье рассматриваются как источники своеобразного излучения, которое оказывает воздействие на дальнейшие изменения в жизни и статусе региона. Статья специально рассматривает древнегреческую колонизацию Крыма как весомый фактор формирования его цивилизационного кода.

Ключевые слова: Крым, Боспор, Херсонес, древнегреческая колонизация, код.

CIVILIZATIONAL CODE OF CRIMEA: ANCIENT GREEK COLONIZATION

Article deals with still practically unexplored issue of civilizational code of Crimea as separate region with the different economic structure, ethnicity of population and existing in different exterior political contexts throughout its history. The multilayer consequence of factors shaped under these influences is viewed in the article as the source of peculiar radiation influencing further changes in the life and status of the region. The article explores particularly the ancient Greek colonization of Crimea as the essential factor of its civilizational code's formation.

Key words: Crimea, Cimmerian Bosphorus, Chersonesos, ancient Greek colonization, code.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (510)

Кудря І.Г.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ПОЛІТИЧНА ТЕОРІЯ ЛЕГІЗМУ

Легізм є першою політичною теорією в стародавньому Китаї. Ця політична теорія послужила методологічною базою для формування імперської моделі Цинь. В основу політичної теорії легізму була покладена ідея про визначальну роль єдиного закону. Легізм протиставив конфуціанському ритуалу й гуманності закон. Мораль і етику легізм замінив державним примусом, системою винагород і покарань. Управління державою повинно було здійснюватися на підставі закону, сили й соціальної технології.

Ключові слова: легізм, політична філософія, право, держава, бюрократія, покарання.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що легізм, зокрема його політична теорія, має надзвичайне значення в інтелектуальній, соціальній і політичній історії Китаю. Сформувавшись у найдавніший період китайської історії, політична теорія легізму відіграла визначальну роль у становленні китайської державності й інтеграції китайського соціуму. Особливого значення вона набула в історії Стародавнього Китаю й зберегла його впродовж усієї китайської історії. Політична теорія легізму стала основоположною складовою частиною «імперської» політичної моделі Китаю, в основі якої лежить ідея сильної державної влади.

Постановка завдання. Мета роботи полягає в дослідженні ролі політичної теорії легізму в суспільно-політичній історії Китаю.

У якості теоретичних основ дослідження використовувалися праці Д. Белла, М. Льове, В. Малявіна й Е. Торчинова.

Виклад основного матеріалу дослідження. Філософія політики легізму відкинула конфуціанську думку про те, що держава існує для людей, і на її місце запропонувала положення про те, що держава існує заради правителя. Серед визначних представників легізму були Гуань Чжун, Шан Ян, Шен Бухай, Шень Дао і Хань Фей.

Часто політичну теорію легізму визначають як біхевіоризм і науку про державне управління. Легізм слід розуміти в історичному контексті періоду воюючих держав та епохи Цинь. Репресії

за незначні правопорушення й атмосфера страху були актуальними аспектами династії Цинь і однозначно пов'язуються з легістською політичною теорією.

Три головні теми досліджувалися в рамках легізму: суспільно-політичні відносини, державне управління та феномен бюрократії. Зокрема, концепція Хань Фея об'єднала основні концепти політичної теорії легізму: право (фа), державне управління (шу) та державу (ши).

Поняття «фа» в дискусіях між мислителями різних шкіл означало закон або норму. Закон – це шкала, якою вимірюється правильне й неправильне, управляти державою за законом значить хвалити за правильне й карати за неправильне. Шан Ян був міністром держави Цинь, який запровадив численні реформи з модернізації циньської держави, включаючи централізацію влади, створення бюрократії та розроблення єдиних кодексів законів.

Особливе місце в політичній теорії легізму займає концепція покарання; легісти вважали за доцільне застосовувати важкі тілесні покарання, такі, як відрізання ноги, носа тощо. У концепції покарання Шан Яна жорстокість покарання значно перевершувала відповідний злочин. Наприклад, якщо в бою команда з п'яти солдат втрачає одного, інші чотири обезголовлюються.

Шан Ян зазначив, що непропорційне застосування покарання за злочини призводить до стримування як легких, так і тяжких злочинів, а отже, забезпечить добробут держави.

Теорія та практика покарання була лише частиною більш широкої програми соціальних і політичних змін Шан Яна. Його пропозиції включали сільськогосподарську й економічну реформи, зміцнення армії, а також політичну, адміністративну й інституційну реформу. Загалом політична теорія легізму відрізняється надзвичайною ретельністю у своєму підході до контролю над людьми. При цьому регулювалися найменші аспекти соціального, економічного та політичного життя: урожайність і якість урожаю, ціни на продукти харчування тощо. Правитель мав повністю контролювати ситуацію, не залишаючи місця для непередбачених випадків долі – це неприпустима слабкість. Визначення та застосування законів у всіх сферах життя було квантитативним: оцінювали дію чи стан справ згідно з відповідними нормами, караючи або винагороджуючи. «Найкращий засіб зміцнення імператорського самодержавства вони знайшли в понятті закону, який установлює обов'язкові для всіх стандарти поведінки, єдину міру відповідальності, загальні для всіх критерії заслуг і провин» [2, с. 22]. Програма стандартизації легалістів застосовувалася не лише на рівні поведінки, але й на більш глибокому рівні мислення.

Зосередженість політичної теорії легізму на демографічному факторі є характерною для політичної думки того часу. У рамках політичної філософії легізму була розроблена ідея створення народу, який би мав цілі й прагнення, санкціоновані лише правителем. Ніщо не може бути більш ефективним для політичного контролю, ніж жорсткий і неблаганний караючий закон. Легістська політична філософія, таким чином, суттєво контрастує з конфуціанським уявленням про добродісну державу.

Якщо в програмі Шан Яна була розроблена ідея ретельного контролю за масами на підставі системи покарань і винагород, то Шен Бухай доповнив її ідеєю контролю правителя над бюрократією. Шен Бухай був сяном (першим міністром) ханського хоу (маркіза) Чжао (361–333 рр. до н. е.). Відповідно до Хань Фея, політична технологія контролю бюрократії була центральною особливістю суспільно-політичного вчення Шен Бухая. Вона містила такі моменти: створення посад відповідно до обов'язків і вивчення здібностей державних службовців. Шен вважав, що правителю необхідно мати повний контроль над чиновниками, оскільки в епоху воюючих держав прави-

тель часто ставав маріонеткою свого адміністративного апарату.

Шен Бухай запропонував установити систему, яка б могла об'єктивно оцінити здібності та досягнення державних службовців. Шен планував створити систему механізмів обмеження повноважень чиновників. Фактично концепція Шена є спробою перейти від моделі патримоніальної бюрократії до раціональної моделі державного управління. Інституційні реформи Шена були спрямовані насамперед на соціально-політичну стабільність Китаю.

У політичній теорії легізму була сформульована ідея внутрішнього ворога. Жодні високі мури, міцні двері й ворота не захистять правителя від внутрішнього ворога. Цим ворогом найчастіше є один із міністрів правителя, який поступово обмежує те, що правитель має побачити й почути, аж до того, як міністр монополізує владу.

Таким чином, Шен показує, що позиція правителя дуже вразлива. Це глибоко відчужена позиція, яка суттєво залежить від бюрократичного апарату. Те, яким чином правителю забезпечити свою владу від зазіхань чиновників, є основним питанням підходу Шена. Відповіддю на це питання стала концепція «шу» (технологія) Шена.

Шу – це таємна технологія правління. Для того, щоб позбавитися залежності від радників, слід посилити й викрити свої слабкі сторони. Шу застосовується в системі сін мін (природна сутність та ім'я), тобто природна сутність має відповідати імені. Ця теорія зосереджується на визначенні конкретних завдань і відповідальності, які стосуються окремих посадовців, тобто призначення на посаду повинне бути сумісне зі здібностями претендента. «Починаючи з V століття, філософи закликають призначати на вищі державні пости тих, хто наділений відповідними здібностями, а не в порядку спадкування посади від своїх предків» [2, с. 32].

Згідно з концепцією сін мін, суб'єкти повинні були відбиратися об'єктивно, а їхня діяльність оцінювалася відповідно до ефективності посадовця на отримуваних посадах. На практиці ця система заснована на об'єктивних критеріях, які підтримують верховну владу правителя як єдиного арбітра влади. Метою легістів було підтримання авторитету правителя. Набір критеріїв – це реалізація об'єктивного методу оцінки з метою зменшення варіації через суб'єктивні думки та погляди. «Як і колишні процедури імперського Китаю, політична система скерована на відбір і просування по службі державних службовців через систему

іспитів та оцінювання їхньої діяльності на нижчих щаблях державного управління. Меритократія китайського стилю сповнена недоліків, однак мало хто заперечуватиме, що ця система діє відносно добре порівняно з демократичними режимами в подібних за розмірами та рівнем економічного розвитку країнах, не кажучи вже про сімейні диктатури на Близькому Сході та в інших кінцях світу» [1, с. 12].

Легістський підхід був особливо важливим для зміцнення влади правителя, оскільки він мав на меті викоринити різницю в поглядах як серед чиновників, так і серед звичайних людей. Упровадження норм фа є спробою скасувати будь-які відмінності та забезпечити відповідну поведінку.

Завдяки застосуванню цієї системи правитель міг контролювати величезну кількість населення. Термін шу, крім технології, ще означає число. Точний облік і застосування чисел для контролю є характерним для легістської політичної думки.

Згідно із Шенем, правитель має приховувати свої мотиви та дії. Таємничий характер технології управління правителя є критичним для його успіху в збереженні влади. Поки син мін допомагає правителю з вибором і оцінкою радників, збереження таємності забезпечує його незалежність від бюрократії. Не всі правителі прислухалися до порад своїх міністрів, але майже всі вони вважали доцільним прикидатися, що роблять це.

Поняття ши, фа й шу часто розуміються як три фундаментальні компоненти легізму. Концепції фа Шан Яна та шу Шен Бухай були доповнені концепцією ши Шена Дао. Його підхід інтегрував даоську та легістську думку, він також вважається одним із творців учення Хуан-Лао, «...яке проповідувало ідею управління державою на основі недіяння й наслідування самоприродності. Разом із тим доктрина Хуан-Лао стикалася з ученням про безсмертних, з одного боку, і натурфілософією Цзоу Яня – з іншого» [4, с. 22].

Концепція ши включала поняття сили, харизми і влади. Поняття ши слід розглядати в контексті дао, залежно від того, чи ми розуміємо дао як трансцендентну дійсність чи історичну реальність, у якій люди повинні приймати те, що не може бути змінене. У цьому контексті ши може означати харизму невидимого правителя або харизматичну здатність правителя опанувати соціальну та політичну реальність. Політична влада спирається на харизму індивіда. Шень Дао приймав загальну позицію легістів, яка відкидала конфуціанську парадигму добродесної держави. Чесноти – ненадійна основа для держави,

як стверджував Шен Дао, тому сила – це те, що підтримує порядок у державі, незалежно від чеснот населення та здатності правителів. Концепція ши створює таємницю та відчуття віддаленості правителя, наголошує на символічності влади. «Оскільки абсолютна влада, що виникає із цілісного й загального порядку речей, абсолютно анонімна, правитель у законників нічого не може представляти в своїй особі й узагалі не повинен проявляти себе в діяльності добре налагодженої державної машини» [3, с. 21].

Таким чином, три концепції – фа, шу й ши – тісно переплетені в загальну теорію політичного контролю. Запровадження положень цієї політичної теорії значно посилило контроль в імперії Цинь. Ці заходи також значною мірою сприяли соціальному й економічному розвитку Китаю. Проте, незважаючи на всі досягнення епохи Цинь, цей період китайської історії вважається одним із найстрашніших через свою жорстокість і державний терор. Категорія закону й концепція бюрократії були ключовими поняттями легістської думки. Третій концептуальний елемент політичної теорії легізму – поняття ши – відіграв другорядну роль порівняно з першими двома концептами.

Легісти визначили п'ять основних загроз функціонування державної влади: рен (гуманність), яка несумісна з фа (законом); особисті інтереси чиновників; відсутність державного контролю над військовою силою; корупція; купці та ремісники, які накопичують багатства, створюють бажання багатства в селян (які є неодмінним компонентом міцної держави). Для того, щоб держава не втратила контроль над владою, слід насамперед контролювати кількість населення й не давати особистим інтересам превальовати над колективними. Легізм з особливою недовірою ставився до людської природи. Він не був зацікавлений у культивуванні гуманності, а цікавився насамперед питаннями контролю людської поведінки. Філософія легізму не займалася онтологічними питаннями людської природи, зосереджуючи увагу на конкретних соціальних умовах життя.

На відміну від моїзму, який визначає множинність цінностей як основну причину суспільного розбрату, легізм такою причиною визнавав конфлікт інтересів. Два соціально-політичних учення, конфуціанське та легістське, діаметрально протилежні. У конфуціанстві визнавалося, що суспільство слід виховувати й просвіщати. Легісти, навпаки, вважали, що суспільство слід спрощувати, залучивши більшість людей до аграрного

виробництва. Для легістів населення – це кількісна категорія, яку можна обраховувати.

У конфуціанстві ми можемо побачити, що еліта відіграє домінуючу роль у формуванні суспільства. У легізмі об'єктивні механізми поведінкового контролю стають автоматичними інструментами для досягнення чітко визначених суспільно-політичних цілей. Конфуціанська політична теорія дозволяла звичайним людям обмежену участь у політичному житті країни, визнавала взаємозалежну природу держави та людей у своєму баченні добродесної держави. У легістській теорії держави значення людини відсутнє взагалі. Загалом ставлення легістів до гуманності було негативним, оскільки гуманність підривала систему покарань і загрожувала владі. Чесноти принципово суперечать закону.

В умовах воюючих держав лише реальна й конкретна сила – примус – є джерелом влади. Нова ситуація вимагала розриву з традицією. Обставини змінюються з часом, а заходи змінюються залежно від обставин. Легізм відкидав звичаї та традиції й пропонував реалістичний підхід до подолання тогочасної соціально-політичної кризи.

На відміну від даосизму легізм стверджував, що гарантією влади є система, а не харизма. Філософія легізму відзначає неефективність харизми як політичного методу управління державою. Харизма завжди призводить до культу окремих осіб. Легізм робить акцент на законодавчій системі в політичній інфраструктурі. Ця система є невід'ємною складовою частиною держави.

Відхід від патримоніалізму знаменує важливий етап розвитку китайської політичної думки. Але легістській концепції бюрократії не вистачало прозорості та підзвітності, елементарних складників сучасної теорії бюрократії. Нагорода та покарання – головні інструменти влади держави. Якщо вони знаходяться в руках правителя, він контролює бюрократію, якщо вони знаходяться в руках бюрократії, вона контролює правителя. Легісти надали правителю вільне панування над бюрократією. Влада правителя є найбільш ефективною, коли фа оприлюднюється, а стратегія (шу) зберігається в таємниці.

Легісти постійно підкреслювали, що секретність є невід'ємною частиною політичної влади. Обмеження інформації, доступної людям, мало супроводжуватися жорстким контролем за системою навчання. Люди були просто інструментами державної влади, вони мали виконувати дві основні функції: виробляти продукти харчування та забезпечувати обороноздатність держави. Інші заняття, які суперечили цим двом основним функціям, були заборонені. Зокрема, нагромадження багатства купцями було заборонене.

Жорстокі покарання були розроблені для того, щоб тримати людей у страху. Символічно, що жахлива смерть спіткала самих засновників легізму: тіло Шан Яна було прив'язане до чотирьох колісниць і розірване, Хань Фей під тиском Лі Си покінчив життя самогубством, а сам Лі Си був розрубаний навпіл, разом із ним був винищений весь його рід до третього коліна.

Основні ідеї легістської філософії були реалізовані в епоху Цинь, під час правління першого імператора Китаю Цинь Шихуанді (259–210 до н. е.). Будь-які інтелектуальні суперечки в епоху Цинь були безжалісно знищені в ім'я встановлення єдиної імперської ідеології.

Висновки. Таким чином, політична теорія легізму відіграла керівну та конституюючу роль у суспільно-політичній історії Китаю.

Сформована за часів стародавньої китайської історії в ході історичного розвитку, вона стала основою для концепції держави та системи державного управління Китаю. Є всі підстави стверджувати, що системний комплекс політико-правових знань, пов'язаних зі здійсненням державної влади та практики державного управління в китайській політичній моделі, розроблений у рамках політичної теорії легізму. Проте політична теорія легізму була недосконалою, запропонована легізмом авторитарна репресивно-правова модель управління державою була згодом доповнена та вдосконалена конфуціанською етикою, якій легізм поступився місцем у якості офіційної політичної ідеології.

Список літератури:

1. Белл Д. Китайська модель. Політична меритократія та межі демократії / пер. з англ. О. Дем'янчук. Київ: Наш формат, 2017. 312 с.
2. Лёве М. Китай династии Хань. Быт, религия, культура / пер. с англ. С. Федорова. М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. 224 с.
3. Малявин В. Военный канон Китая. Москва: РИПОЛ классик, 2015. 416 с.
4. Торчинов Е. Пути обретения бессмертия. Даосизм в исследованиях и переводах. Санкт-Петербург: Пальмира, 2017. 604 с.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ ЛЕГИЗМА

Легизм является первой политической теорией в древнем Китае. Эта политическая теория послужила методологической базой для формирования имперской модели Цин. В основу политической теории легизма была положена идея об определяющей роли единого закона. Легизм противопоставил конфуцианскому ритуалу и гуманности закон. Мораль и этику легизм заменил государственным принуждением, системой вознаграждений и наказаний. Управление государством должно было осуществляться на основании закона, силы и социальной технологии.

Ключевые слова: *легизм, политическая философия, право, государство, бюрократия, наказание.*

THE POLITICAL THEORY OF LEGALISM

Legalism is the first political theory in ancient China. This political theory served as the methodological basis for the formation of the imperial model of the Qin. At the heart of the political theory of Legalism was the idea of the determining role of a unified law. Legalism contrasted the Confucian ritual and humanity with the law. Morality and ethics of Legalism replaced by state coercion, a system of rewards and punishments. State administration was to be carried out on the basis of law, force and social technology.

Key words: *Legalism, political philosophy, law, state, bureaucracy, punishment.*

Мудрієвська І.І.

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ПРОБЛЕМА БЕЗПЕКИ КРАЇН ПЕРСЬКОЇ ЗАТОКИ: КОНФЛІКТИ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті зроблено спробу розглянути суперечності та конфлікти між країнами Перської затоки на початку ХХІ століття. У зв'язку із цим досліджені різні аспекти та значення ірансько-саудівського протистояння в регіоні. Розглянуто окремі тенденції й особливості зовнішньої політики США в Перській затоці, зокрема щодо Ісламської Республіки Іран і Королівства Саудівська Аравія. Підкреслено, що США справляє істотний вплив на розвиток подій у регіоні.

Висвітлені основні тенденції у відносинах Держави Катар із країнами Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (далі – РСАДПЗ). Звернуто увагу на війну в Республіці Ємен. Охарактеризовано зовнішньополітичну позицію Султанату Оман у контексті розвитку ситуації в регіоні. Проаналізовано розвиток подій у Республіці Ірак в умовах проведення виборів у країні. Досліджено питання існування РСАДПЗ на сучасному етапі. Наголошено на нагальній потребі створення системи регіональної безпеки в Перській затоці, на інтенсифікації діалогу щодо цієї проблеми.

Ключові слова: Перська затока, РСАДПЗ, США, регіон, безпека, конфлікт.

Постановка проблеми. Регіон Перської затоки відіграє важливу роль у системі міжнародних відносин. На сучасному етапі відбувається істотне зростання ролі регіонів у світі. Наявність значних запасів вуглеводнів здійснює прямий вплив на ціноутворення на ринку енергоносіїв, що надає вказаному регіону особливого значення. Країни Перської затоки посідають чільне місце в балансі військово-стратегічної рівноваги як на регіональному, так і на глобальному рівнях, а також у політичному, економічному, культурному розвитку народів Сходу. Значну увагу регіону приділяють провідні країни світу. Основним чинником формування їхньої політики щодо країн Перської затоки є економічні інтереси, зумовлені наявністю енергетичних ресурсів.

Актуальність дослідження визначається потребою вивчення ситуації регіональної безпеки в Перській затоці на початку ХХІ століття, зокрема аналізу конфліктів країн регіону, які належать до найгостріших питань міжнародних відносин і знаходяться в центрі уваги світової спільноти, оскільки в постбіполярному світі домінує конфліктний потенціал регіонального рівня.

Напруженість у Перській затоці стосується національних інтересів України, адже зацікавленість України в збереженні миру та стабільності в Перській затоці як у регіональному масштабі,

так і на рівні окремих країн має довгостроковий характер. Значення вказаного напряму в системі зовнішньополітичних пріоритетів України зростатиме з розширенням відносин і співробітництва з усіма країнами регіону, насамперед у сфері постачання енергоресурсів [1, с. 5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення проблеми безпеки регіону Перської затоки знайшло відображення на сторінках праць як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Чільне місце в українській історіографії із цього питання займає дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук О. Коппель «Проблема безпеки Перської затоки в 70-ті–90-ті роки» (1999 р.). Складники обраної нами проблематики входять у дослідження питання розвитку регіону Близького та Середнього Сходу, де значним внеском стали праці О. Воловича, С. Гуцала, О. Коппель, В. Нагайчука, Б. Парахонського, Ю. Скорохода, В. Шведа й ін. Глибоким аналізом відзначаються роботи американських науковців із відомих аналітичних центрів – Інституту арабських держав Перської затоки у Вашингтоні, Вашингтонського інституту близькосхідної політики. З-поміж праць аналітиків Вашингтонського інституту близькосхідної політики, що стосуються проблем країн Перської затоки, варто виділити роботи С. Гендерсона, Дж. Джефрі, М. Найтса,

Л. Богардт та ін., а також праці Б. Ріделя та ін. із Брукінгського інституту.

На нашу думку, навіть з урахуванням зазначених наукових робіт вивчення широкого спектра окресленої проблеми не втрачає актуальності внаслідок надзвичайного динамізму в розвитку та змінах усіх аспектів безпекової ситуації в регіоні.

Постановка завдання. Метою статті є спроба дослідити конфлікти між країнами Перської затоки й окреслити роль США в контексті розвитку ситуації у сфері регіональної безпеки в Перській затоці на початку XXI століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. У регіоні Перської затоки наявні значні внутрішні проблеми: авторитарні режими, релігійні розбіжності, ісламський екстремізм, надмірні військові витрати, імпорт зброї, незадоволення значної частини населення умовами існування, а найголовніше – відсутність єдиного політичного проекту, який міг би консолідувати регіональних гравців [2, с. 77]. До проблем, пов'язаних із дилемою безпеки в регіоні, також належить суперництво між Іраном і арабськими державами (зокрема Саудівською Аравією) за домінування в регіоні (один із очевидних проявів цього протистояння – війна в Ємені); проблема ядерного нерозповсюдження та ядерна програма Ірану; суперечності між Катаром, Саудівською Аравією й Об'єднаними Арабськими Еміратами (ОАЕ) (та ін.); нестабільна ситуація в Іраку; військова присутність зовнішніх сил у регіоні; невирішеність територіальних спорів.

Стабільність у Перській затоці залежить від позиції кожної країни регіону, від взаємин між ними. Ірансько-саудівське протистояння безпосередньо визначає безпеку Перської затоки й впливає на поточний стан розвитку відносин у регіоні.

Ісламська Республіка Іран (далі – ІРІ) і Королівство Саудівська Аравія (далі – КСА) – це дві найвпливовіші й найбагатші держави серед ісламських країн Близького та Середнього Сходу, які ведуть боротьбу за гегемонію в регіоні, що призводить до низки конфліктів. Політичне й економічне суперництво між двома країнами доповнюють суперечності релігійного та цивілізаційного характеру (КСА сповідує іслам сунітського напрямку, ІРІ – іслам шіїтського напрямку).

Також це два потужні гравці на глобальному ринку енергоносіїв. Саудівська Аравія – друга у світі за обсягом доведених запасів нафти (266 млрд. барелів), Іран зі 158 млрд барелів – на четвертій позиції. Іран на другому місці за покладами газу, Саудівська Аравія – на п'ятому (розвідано 34 трильйони кубометрів і 8,5 триль-

йони кубометрів газу відповідно) [3]. Через Перську затоку й зокрема Ормузьку протоку проходить 30–40% світової нафти (щоденно близько 17 млн барелів). Стратегічна важливість робить Ормузьку протоку «найважливішою нафтовою геостратегічною точкою» [2, с. 80].

ІРІ й КСА мають різні погляди на присутність зовнішніх сил у регіоні. Іран вважає, що з погляду регіональної та національної безпеки в регіоні Перської затоки не повинні перебувати військові сили інших держав. Саудівська Аравія, навпаки, розцінює військово-морські сили США як один зі складників власної безпеки.

Головним майданчиком опосередкованої війни між двома країнами стали арабські держави, що мають значні шіїтські громади: Ліван, Ірак, Сирія, Бахрейн та Ємен. Так, у Лівані південь країни контролює проіранська «Хізбалла». Вторгнення США до Іраку у 2003 р. призвело до падіння сунітського режиму С. Хусейна та переходу влади до рук шіїтських партій. У 2011 р. шіїти Бахрейну (близько 85% населення) підняли хвилю протестів, яка почала загрожувати падінням сунітської монархії в державі. Правлячий режим утримався лише завдяки спільній саудівсько-еміратській інтервенції. У Ємені триває боротьба між проіранськими повстанцями-хуситами й військовою коаліцією, очолюваною КСА. Також слід зауважити, що правлячий режим у Сирії на чолі з Б. Асадом є шіїтським [3].

Велику роль у регіоні відіграють Сполучені Штати Америки, які безпосередньо впливають на розвиток подій. За допомогою американського президента Д. Трампа і його адміністрації Саудівській Аравії й Об'єднаним Арабським Еміратам вдалося зміцнити антиіранську коаліцію сунітських держав. Великий вплив на це мав візит лідера США в Саудівську Аравію в травні 2017 р., його переговори з королем Салманом бін Абдул-Азіз Аль Саудом, виступ на спільному арабсько-ісламському саміті, у якому він закликав ісламські країни покінчити з тероризмом на своїх територіях і звинуватив Іран у підтримці тероризму на Близькому Сході. Така позиція американського президента також посприяла КСА й ОАЕ в їх спільному бажанні обмежити політику Катару в його відносинах з Іраном [4].

Улітку 2017 р. із Катаром розірвали дипломатичні відносини КСА, Єгипет, ОАЕ, Бахрейн, Ємен, Лівія, а також Мальдівські острови, Коморські острови, Маврикій і Мавританія.

Влада КСА, ОАЕ, Бахрейну та Єгипту висунула Катару список вимог, який містить

13 пунктів, серед яких – припинення зв'язків із «Братами мусульманами», терористичними організаціями, закриття англомовної версії телеканалу «Al Jazeera», а найголовніше – обмеження дипломатичних відносин з Іраном, вислання з Катару членів Корпусу вартових Ісламської революції (елітного підрозділу іранської армії), припинення військової співпраці з Іраном. Дозволялася лише торгівля з ІРІ, але обов'язково з урахуванням американських і міжнародних санкцій [5]. Катар категорично відкинув усі ці вимоги, назвавши їх неприйнятними й неприпустимими.

Одним із головних партнерів США в регіоні є КСА. Співробітництво двох країн триває понад 75 років [6]. За вісім років президентства Б. Обами (20 січня 2009 р. – 20 січня 2017 р.) відносини між КСА й США значно погіршилися. Основний акцент робився на іранську ядерну програму, тому ефективність діяльності глави Білого дому на Близькому Сході мала визначитися саме можливістю протистояти та запобігти набуттю ядерної зброї Іраном [2, с. 87]. 14 липня 2015 р. у Відні завершилися переговори між Іраном і групою країн «5+1» (постійні члени РБ ООН – Великобританія, Китай, Росія, США, Франція, а також Німеччина). Підсумком переговорів стало укладення угоди – Спільного всеосяжного плану дій (далі – СВПД), якою передбачено поступове зняття Заходом економічних і фінансових санкцій з ІРІ в обмін на відмову Тегерана від використання своєї ядерної програми у військових цілях. Певною мірою це був крок у бік міжнародної легітимізації правлячого режиму в Ірані. У саудівській стороні це викликало серйозне занепокоєння, оскільки питання іранської ядерної програми для них надзвичайно актуальне. Ер-Ріяд неодноразово наголошував, що в разі набуття ядерної зброї Іраном Королівство «буде як найшвидше слідувати цьому прикладу» [7].

13 жовтня 2017 р. президент США Д. Трамп оголосив про нову всеосяжну стратегію Вашингтона щодо Ірану. У новій стратегії США містився заклик до нейтралізації «дестабілізуючого впливу Ірану й стримування його агресії, особливо його підтримки тероризму й бойовиків». Щоб протистояти «підривній діяльності», США мають намір ретельно працювати над відновленням традиційних союзів і регіональних партнерств на Близькому Сході задля «більш стабільного балансу сил у регіоні». Будуть зроблені зусилля щодо запобігання зовнішнього фінансування іранського уряду. Вашингтон також має намір протидіяти загрозам США і їх союзникам, що йдуть від балістичних

ракет та іншої зброї в Ірані, а найголовніше – не дозволити Ірану отримати ядерну зброю. Відповідно до стратегії СВПД лише гальмує, а не унеможливує виробництво Іраном ядерної зброї. Д. Трамп доручив ввести санкції проти Корпусу вартових Ісламської революції, а також вимагав скасування так званих прикінцевих статей угоди, одна з яких передбачає зняття обмежень на програму збагачення урану після 2025 р. [8].

12 січня 2018 р. президент США Д. Трамп продовжив ще на чотири місяці режим зняття санкцій щодо Ірану, при цьому заявивши, що США припинять свою участь в угоді, якщо за погодженням із європейськими союзниками впродовж наступних чотирьох місяців до неї не будуть внесені зміни, що стосуються не тільки ядерної, а й ракетної програми Ірану.

Важливим є факт того, що в березні 2018 р. в США відбулися дві кадрові зміни – держсекретаря й радника президента з національної безпеки, посади яких посіли М. Помпео й Дж. Болтон. Дж. Болтон має безкомпромісну позицію щодо Ірану. Звичайно, що зазначені вище особи впливатимуть на рішення Д. Трампа, який прагне максимального задіяння потенціалу Саудівської Аравії й інших країн Перської затоки на підтримку інтересів США в близькосхідному регіоні, а саме щодо протидії іранському впливу, підключення до боротьби з терористичними угрупованнями.

Чи будуть відновлені санкції щодо Ірану та відповідно чи вийдуть США з СВПД, мало бути визначено 12 травня 2018 р. [9]. Однак президент США не став очікувати 12 травня й 8 травня заявив, що США виходять із багатосторонньої ядерної угоди з Іраном. 21 травня держсекретар США М. Помпео повідомив про список із 12 ультимативних вимог до Ірану. У разі виконання вимог іранською стороною США погодяться на нову угоду з Тегераном щодо його ядерної програми, яка дасть гарантії унеможливлення створення Іраном ядерної зброї.

У той самий час лідери Великої Британії, Франції та Німеччини, Росії та Китаю мають інший погляд щодо цього питання, тому вони неодноразово заявляли про свою прихильність і збереження СВПД. Також глави 28 країн – членів Євросоюзу підтримали збереження СВПД після виходу з угоди США, заявивши про це на саміті «ЄС – Західні Балкани» в Софії (17 травня 2018 р.).

4 червня у відповідь на американські вимоги Іран повідомив про відновлення своєї ядерної програми.

Таким чином, ініційоване США загострення відносин з Іраном – країною, що має великі претензії на лідерство в цьому регіоні, де щільно переплелися геополітичні й економічні інтереси багатьох держав, – може мати непередбачувані наслідки. Без сумніву, ці події матимуть значний вплив на розгортання подальшої конфронтації не лише в регіоні Перської затоки, а й на Близькому Сході в цілому.

США намагаються створити нову широку антиіранську коаліцію. Варто зауважити, що головною метою альянсу має стати вплив на зовнішню політику Ірану, яка не відповідає інтересам США. Можливо, до коаліції увійдуть КСА, Ізраїль та інші країни Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (далі – РСАДПЗ). На сучасному етапі розраховувати на підтримку ЄС і Туреччини в цьому питанні США не варто, оскільки вони не підтримують американські дії щодо Ірану.

Навесні 2018 р. наслідний принц Саудівської Аравії Мухаммед бін Салман Аль Сауд здійснив майже трижизневе турне по США. Основною метою візиту було намагання заручитися підтримкою адміністрації Д. Трампа й американської політичної еліти в здійсненні соціально-економічних реформ у Саудівській Аравії і її зовнішній політиці. У рамках візиту Мухаммед бін Салман зустрівся з Д. Трампом і провів низку зустрічей високого рівня. Зазначений візит спадкоємного принца до США сприятиме подальшому зміцненню та розширенню взаємин між двома країнами й продовжить традиційний проамериканський курс Саудівської Аравії. Сучасний стан розвитку стратегічного співробітництва між США та КСА свідчить про те, що цей союз є дійсно важливим у реалізації тих питань, де їх інтереси збігаються (протидія іранському експансіонізму, боротьба з тероризмом, розвиток і поглиблення економічного, інвестиційного та науково-технологічного співробітництва).

Зініціативи наслідного принца Саудівської Аравії Мухаммеда бін Салмана був створений альянс із 40 країн – Коаліція мусульманських країн проти тероризму. Процес створення альянсу розпочався в грудні 2015 р., перше засідання саміту відбулося в листопаді 2017 р. Альянс не включає Іран, Ірак, Сирію, а країна-член Катар через дипломатичний конфлікт не відправила свого представника, щоб узяти участь в одноденних зборах [10].

Варто зауважити, що власне сам іранський режим має низку серйозних внутрішніх проблем. Так, у грудні 2017 р. – січні 2018 р. в Ірані відбу-

лися масштабні виступи населення. Їх причиною стало незадоволення суспільства зовнішньою й економічною політикою (боротьба за регіональне лідерство), що її нині провадить керівництво Ірану, складна соціально-економічна ситуація. Ісламська Республіка Іран активно вибудовує політику для створення так званого «шиїтського півмісяця», який має «гарантувати безпеку» для низки країн, прокладає сухопутний коридор до Середземного моря. Однак власне населення Ірану більше не бажає витратити значні кошти на війни в Лівані, Сирії, Іраку та Ємені [11].

Величезною проблемою в близькосхідному регіоні залишається війна в Сирії, яка триває з 2011 р. На території Сирії безпосередньо зіткнулися декілька глобальних (США та Росія) і регіональних центрів сили (Іран, Туреччина, Ізраїль, Саудівська Аравія). Іран намагається створити там постійні бази, шийтський кордон, який би вийшов на кордони Ізраїлю. США, Ізраїль, КСА, ОАЕ, Йорданія, Бахрейн і Єгипет прагнуть не допустити цього.

Конфлікт у Ємені є ще одним опосередкованим фронтом у геополітичному суперництві між Іраном і Саудівською Аравією. Шийтсько-сунітський поділ робить протистояння схожим на релігійне, але це більшою мірою політичний і геополітичний конфлікт. КСА очолює міжнародну коаліцію, яка підтримує формального президента Абд Раббу Мансур Хаді, у той час як ІРІ підтримує шийтський повстанський рух Хуті.

У Ємені наявний розрив у розвитку між індустріальним півднем (де живе приблизно 20% усього населення) і архаїчною північчю. Розрив так і не був подоланий. «Арабська весна» в Ємені практично відразу перейшла від стадії соціальних протестів міського населення до міжплемінних, внутрішньоплемінних і кланових конфліктів. Хусити з їх архаїкою, а також племінні шейхи швидко перевели конфлікт у стадію громадянської війни. Союз колишнього президента Алі Абдалли Салеха з хуситами був логічний у тому плані, що дозволяв йому хоч якось контролювати найбільш архаїчну силу Ємену. 04 грудня 2017 р. А.А. Салех був убитий. Союз хуситського шийтського руху без А.А. Салеха має обмежені перспективи [12].

Ситуація в Ємені залишається надзвичайно складною: 21 млн осіб потребує гуманітарної допомоги, за приблизними оцінками, кількість випадків холери сягнула 1 млн, 17 млн осіб мають продовольчу небезпеку, 7 млн – на межі голоду [13].

25 березня 2018 р. у третю річницю початку бойових дій «аравійської коаліції» на чолі з КСА

хусити запустили в напрямі Ер-Ріяду сім ракет. І хоча всі ракети були перехоплені американською системою ПРО «Patriot», операторами якої були американські військові фахівці, усе ж загальний підсумок цього нападу був негативним, оскільки перехоплення й знищення ракет було здійснене вже в повітряному просторі над Ер-Ріядом [14].

Перешкодою на шляху до мирного врегулювання єменської кризи є розбіжності між КСА й ОАЕ щодо майбутнього державного устрою Ємену, а також щодо єменських політичних сил і племінних кланів, яким вони хочуть формально передати владу в країні. Ер-Ріяд робить ставку на умовно «законного» президента Ємену А.М. Хаді та партію «Іслах» і прагне зберегти в майбутньому унітарний державний устрій Ємену. Абу-Дабі просуває до влади як на півночі, так і на півдні Ємену клан экс-президента А.А. Салеха. При цьому як КСА, так і ОАЕ в ході таємних переговорів намагаються перетягнути на свій бік хуситів, оскільки повністю ігнорувати їх неможливо, тому що вони контролюють більшу частину території Ємену [14].

На сході Ємен межує із Султанатом Оман. Султанат Оман проводить умілу політику балансування між Іраном і західними союзниками, а також між Іраном і Саудівською Аравією, РСАДПЗ. Хоча зв'язки з ключовими міжнародними союзниками – США і Великобританією – є міцними, Оман також прагне зберегти відносини з Іраном. Прикладом цього є важлива посередницька роль, яку Оман зіграв між США й Іраном у період підписання проміжної угоди щодо врегулювання ядерного досє між Іраном і «5+1». Також у листопаді 2014 р. в Омані проходила дводенна зустріч і переговори на вищому рівні між Іраном, США і ЄС напередодні закінчення терміну щодо прийняття рішення стосовно іранської ядерної програми. Поглиблення й зміцнення економічних зв'язків з Іраном може призвести до напруження у відносинах із Саудівською Аравією. Однак Оман намагається вибудувати таку лінію взаємин з Іраном, щоб не допустити погіршення відносин зі своїм сусідом-партнером по РСАДПЗ – Саудівською Аравією, зокрема й у рамках допомоги в розмірі 10 млрд дол. США, обіцяної Султанату з боку РСАДПЗ у 2011 р. (упродовж 10 років) [15, с. 15–16].

Щодо збройного протистояння в Ємені Оман зайняв позицію «активного нейтралітету». З одного боку, Султанат формально підтримує правомірність рішення про проведення військової операції в Ємені силами коаліції на чолі із Сау-

дівською Аравією, а з іншого – утримується від військової участі в ній [15, с. 15–16].

Важливу роль у Перській затоці відіграє Республіка Ірак. Територію Іраку очистили від терористів «Ісламської держави» (за винятком декількох сунітських провінцій). Пройдена найгостріша точка протистояння курдів і арабів (2017 р.) під час літнього референдуму про незалежність Іракського Курдистану (хоча ще є багато невирішених питань у відносинах між урядом Іраку і владою курдської автономії в Іраку). Велика частина території країни лежить у руїнах і потребує суттєвого відновлення та реконструкції.

У грудні 2017 р. у Кувейті відбулася триденна міжнародна конференція з надання донорської допомоги Іраку в ліквідації тих наслідків, до яких призвела війна з «Ісламською державою». Рекс Тіллерсон – державний секретар США (1 лютого 2017 р. – 31 березня 2018 р.) – узяв участь у конференції й зазначив, що США підтримує об'єднаний, демократичний, федеральний, процвітаючий Ірак і стабільний життєздатний Іракський Курдистан як частину Іракської держави. 13 грудня 2017 р. американська сторона й міністерство фінансів Іраку підписали тримільярдний меморандум про розуміння, що закладає базу для майбутньої співпраці в ключових секторах іракської економіки [16]. У цілому США залишаються країною, яка інвестує найбільше коштів у відновлення Іраку – близько 6 млрд дол. США [17]. На думку американського дипломата (колишнього посла США в Іраку й Туреччині), спеціаліста з близькосхідної політики Дж.Ф. Джеффрі, США мають скеровувати міжнародні зусилля в напрямі інтегрування Іраку назад у регіональне й світове співтовариство, включаючи відбудову й підтримку в енергетичному секторі. Метою повинне стати досягнення відродження Іраку, схожого не на «Близькосхідний Західний Берлін», а на Фінляндію, що не дозволить ні Ірану, ні США безпосередньо впливати на країну [18].

Дж. Ф. Джеффрі зазначає, що Ірак має багато причин протистояти іранському впливу. Зокрема, після затяжної війни країна не бажає вступати в черговий конфлікт (наприклад, як Ліван з ініціативи Ірану); відносини з ІРІ будуть стримувати відносини та торгівлю із КСА й іншими сусідами, зокрема їх інвестиції до Іраку. Іран є конкурентом на ринку нафти, газу й нафтохімічного експорту. Також важливе значення має релігійний чинник. Зокрема, в Іраку є відомі шіїтські духовні школи та паломницькі міста, які можуть зазнати іранського впливу [19].

У цілому Багдад заявив, що для ліквідації наслідків війни потрібно близько 80 млрд дол. США. Упродовж роботи міжнародної конференції в Кувейті (більше 25 учасників – різних країн і організацій) було зібрано близько 30 млрд дол. США (кредити, гранти, інвестиційні проекти). Найбільше на відбудову Іраку виділили його сусіди: Саудівська Аравія – 1,5 млрд дол. США., Кувейт – 2 млрд дол. США., Туреччина – 5 млрд дол. США., Катар – 1 млрд дол. США., ОАЕ – 5,5 млрд дол. США. Головні завдання, на які будуть спрямовуватися інвестиції, – це повернення іракських біженців і реалізація плану відновлення. За час війни на території Іраку було переміщено близько 5,7 млн осіб, із яких 3 млн вже повернулися додому, однак близько 2,6 млн залишаються жити в спеціальних таборах. 70% іракських дітей пропустили як мінімум 1 рік навчання в школі [17].

12 травня 2018 р. в Іраку відбулися парламентські вибори. Явка склала 44,5% виборців. Традиційна боротьба за владу точилася між трьома впливовими релігійними й етнічними силами: шіїтською більшістю, сунітською меншістю й курдами. На виборах переміг, набравши найбільше голосів виборців, альянс «Ас-Сайрун» (Альянс революціонерів за реформи), який очолює Муктада ас-Садр. На другому місці – проіранський альянс «Fatah» («Завоювання»). Альянс нинішнього прем'єр-міністра Іраку Хайдера аль-Абаді «Nasr» («Перемога») посів третє місце. Курдські партії на виборах не виступили єдиним фронтом. Після оприлюднення попередніх підсумків виборів шість курдських партій заявили, що не визнають результати, вимагаючи перерахунку голосів. Перемога Муктада ас-Садра може розпочати період реформ і виходу країни з багаторічної кризи. Тепер триватимуть переговори та консультації щодо формування коаліційного уряду Іраку, оскільки жоден із переможців не сформував більшості [20].

Важливу роль у регіоні відіграє РСАДПЗ. Однак на сучасному етапі організація переживає складні часи, доказом чого також став 38-й саміт (5 грудня 2017 р.).

Блокада Катару поставила Раду співробітництва на межу розпаду. За більш ніж рік блокади Саудівська Аравія, Єгипет, Об'єднані Арабські Емірати й Бахрейн так і не змогли домогтися не те що капітуляції, а й навіть відступу Катару від займаних позицій, навпаки, останній зумів помітно посилити відцентрові сили в цій структурі й фактично розколов її на три табори. Перший табір – КСА, ОАЕ і Бахрейн. Ці три країни

звинуватили Катар у «підтримці тероризму» й «дружніх зв'язках» з Іраном, використовуючи при цьому погрози, санкції й інші форми тиску. Друга група, до якої увійшли Оман і Кувейт, зайняла нейтральну позицію, але виражає свою стурбованість із приводу можливих наслідків атаки на Катар. І, нарешті, сам Катар, відповідно якого на відкритий тиск стало активне зміцнення відносин із Туреччиною й Іраном [21].

Напередодні саміту гостро стояло питання про доцільність його проведення й навіть перенесення на невизначений час. Емір Кувейту шейх Сабах аль-Ахмед аль-Джабер ас-Сабах, головний посередник у спробах примирити протиборчі сторони й господар майбутнього саміту, доклав зусиль, щоб саміт усе-таки відбувся. 38-й саміт фактично «заморозив кризу» з Катаром і не допустив подальшого погіршення відносин між різними угрупованнями всередині РСАДПЗ [21].

Важливою подією під час саміту стало створення «Саудівсько-Еміратської Координаційної Ради», органу співробітництва між двома країнами, створеного окремо від РСАДПЗ. У березні 2018 р. Вашингтон анонсував плани про започаткування регулярних зустрічей між радниками з національної безпеки між трьома країнами для розвитку регіональної безпеки. Це рішення безпосередньо пов'язане зі створенням Ради [22]. 6 червня 2018 р. в Ер-Ріяді відбулося перше засідання спільного комітету двох країн. Співробітництво передбачене в сферах економіки, політики, гуманітарного розвитку, військової справи та безпеки. Також 6 червня була оприлюднена спільна саудівсько-еміратська стратегія щодо співпраці двох країн у зазначених вище сферах, зокрема заплановано впродовж 5 років реалізувати 44 спільних проекти [23].

Найближчим часом існування РСАДПЗ буде переведене в режим «замороженого» стану, за якого можливі два варіанти: активізація діяльності в разі сприятливого для КСА й ОАЕ результату нинішньої блокади Катару або розпуск організації й формування нового альянсу з низки країн, близьких до Саудівської Аравії й Об'єднаних Арабських Еміратів [21].

США зацікавлені в збереженні РСАДПЗ. Функціонування організації є вкрай важливим для інтересів США в регіоні Перської затоки. Дослідниця з Вашингтонського інституту близькосхідної політики Л. Богардт висловила думку, що Вашингтону слід докласти значних зусиль у напрямі проведення переговорів із кожним із членів організації окремо задля їх переко-

нання в тому, що трансформація «холодної війни» з Катаром у «холодний мир» відповідає їх інтересам [22].

Висновки. Проблема мирного співіснування та безпеки країн Перської затоки є однією з найважливіших у системі міжнародних відносин сучасності. Регіон має високий рівень конфліктного потенціалу, що пов'язано з наявністю цілого спектра міждержавних і внутрішньодержавних суперечностей. Політичні, військові конфлікти, терористичні акти в цьому регіоні відразу мають наслідки для світової спільноти, насамперед для її енергетичної, економічної системи. Проблема полягає в тому, що на зміну одним конфліктам приходять інші, і ситуація в регіоні залишається напруженою й нестабільною.

Перська затока – це стратегічний нафто- і газодобувний регіон. Провідні держави світу під гаслами збереження миру та стабільності в регіоні захищають передусім свої власні інтереси. Однак навряд чи в регіоні може запанувати мир за військової присутності іноземних контингентів, насамперед США. Сполучені Штати Америки здійснюють потужний вплив на трансформаційні процеси в регіоні, оскільки займають домінуюче положення в поліцентричній системі міжнародних відносин. Американська сторона продає озброєння й військову техніку країнам регіону на сотні мільярдів доларів, збагачуючи при цьому свою економіку. Але нарощування військового потенціалу однією з регіональних держав сприймається сусідами як загроза їхній безпеці й призводить до аналогічних дій, що сприяє накопиченню величезної кількості військової техніки й зброї в регіоні. У цьому контексті співробітництво та створення ефективної системи регіональної безпеки в Перській затоці є нагальною потребою

для подальшого розвитку й стабільності регіону в цілому.

Регіональну систему безпеки неможливо побудувати без відмови від конфронтаційного мислення у відносинах між державами Перської затоки. Лише бажання до мирного співіснування та добросусідства, відмова від гонки озброєнь, зменшення впливу й ролі провідних держав світу (зокрема США), особливо в питаннях безпеки в регіоні, досягнення політичних угод (двосторонні та багатосторонні зобов'язання країн регіону) і врахування інтересів національної, регіональної та міжнародної безпеки може стати запорукою для створення дієвої системи безпеки. Важливим є факт залучення всіх сторін до вирішення конфліктів, тобто унеможливлення виключення когось із учасників.

Необхідною умовою має стати повага до суверенітету та територіальної цілісності, відмова від застосування сили чи загрози сили, вирішення всіх спірних питань виключно за допомогою переговорів, урегулювання конфліктів шляхом політико-дипломатичних методів, зокрема зазначених у документах ООН, урахування норми міжнародного права. ООН повинна бути гарантом безпеки Перської затоки.

Регіональна система безпеки (за умови залучення всіх держав регіону) зможе вирішувати територіальні, економічні, релігійні, етнічні й інші конфлікти, протистояти внутрішнім і регіональним загрозам. Важливе значення в системі безпеки Перської затоки має РСАДПЗ, однак на сучасному етапі суперечності між членами організації негативно позначаються на її роботі. Слід зауважити, що безпека Перської затоки також залежить від близькосхідної системи безпеки та врегулювання близькосхідного конфлікту.

Список літератури:

1. Коппель О. Проблема безпеки Перської затоки в 70-ті–90-ті роки: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02. Київ, 1999. 37 с.
2. Коппель О. Вплив політики США на геополітичну трансформацію Близького Сходу. Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки». Електронне видання Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2015. № 5. С. 74–96. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2506/2236 (дата звернення 13.07.2018).
3. Мішин О. Битва титанів: що значить протистояння Ірану з Саудівською Аравією. URL: <https://hromadske.ua/posts/shcho-znachyt-protystoiannia-iranu-z-sauidivskoiu-araviieiu> (дата звернення 13.07.2018).
4. Швед В. Катарский кризис: время испытаний для арабского мира. Арабский мир. URL: <http://arabmir.net/node/5443> (дата звернення 13.07.2018).
5. Henderson S. Qatar Diplomacy: Unraveling a Complicated Crisis. The Washington Institute for Near East Policy. URL: www.washingtoninstitute.org (дата звернення 13.07.2018).
6. Riedel B. Muhammad bin Salman's U.S. visit marks 75 years of U.S. – Saudi ties. Brookings Institution. URL: <https://www.brookings.edu> (дата звернення 13.07.2018).

7. Henderson S. Saudi King-in-Waiting Comes to America. The Washington Institute for Near East Policy. URL: www.washingtoninstitute.org (дата звернення 13.07.2018).
8. Трамп представив стратегію протидії Ірану. URL: [https://www.unian.ua/world/2187999-tramp-predstaviv-strategiyu-protidiji-iranu.html](https://www.unian.ua/world/2187999-trump-predstaviv-strategiyu-protidiji-iranu.html) (дата звернення 13.07.2018).
9. Lake E. Don't Blow UP The Iran Deal. Trump's Strategy Is Working. Bloomberg. URL: <https://www.bloomberg.com/view/articles/2018-03-28/trump-and-the-iran-deal-the-u-s-strategy-is-working> (дата звернення 13.07.2018).
10. Саудівська Аравія відкрила ісламський саміт проти тероризму. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28877706.html> (дата звернення 13.07.2018).
11. Волохов В. Іран: деякі причини і можливі наслідки народного бунту. Борисфен Інтел. URL: <http://bintel.com.ua/uk/article/01-15-iran/> (дата звернення 13.07.2018).
12. Орлов А. События в Йемене: новый предлог для конфликта с Ираном? Новое Восточное Обозрение. URL: <https://ru.journal-neo.org/2017/12/10/soby-tiya-v-jemene-novy-j-predlog-dlya-konflikta-s-iranom/> (дата звернення 13.07.2018).
13. Cattler D. A Survey of the Near East: Implications for U.S. National Security. The Washington Institute for Near East Policy. URL: www.washingtoninstitute.org (дата звернення 13.07.2018).
14. Волович О. Близький Схід та Північна Африка. Аналітичний огляд 03/2018. Борисфен Інтел. URL: http://bintel.com.ua/uk/article/mena18_03/ (дата звернення 13.07.2018).
15. Фазельянова Г. Между процветанием и нищетой: Оман и его соседи. Восточная аналитика. 2015. Выпуск 2. С. 7–16.
16. Швед В. Ближневосточное турне Государственного секретаря США: цели и результаты. Арабский мир. URL: <http://arabmir.net/node/6032> (дата звернення 13.07.2018).
17. Zittle A., Culbertson Sh., Batt G., Wahab B. Rebuilding Iraq: The U.S. – Gulf Role. The Washington Institute for Near East Policy. URL: www.washingtoninstitute.org (дата звернення 13.07.2018).
18. Jeffrey J. U.S. Policy and Strategy in the Middle East. The Washington Institute for Near East Policy. URL: www.washingtoninstitute.org (дата звернення 13.07.2018).
19. Jeffrey J., Knights M. How Iraqi Sovereignty Supports U.S. National Interests. The Washington Institute for Near East Policy. URL: www.washingtoninstitute.org (дата звернення 13.07.2018).
20. Волохов В. Ірак: битва альянсів. Борисфен Інтел. URL: http://bintel.com.ua/uk/article/05_18_Iraq/ (дата звернення 13.07.2018).
21. Швед В. Что продемонстрировал последний саммит Совета сотрудничества арабских держав Залива? Арабский мир. URL: <http://arabmir.net/node/5801> (дата звернення 13.07.2018).
22. Boghardt L. Charting a New Course on the Gulf Rift. The Washington Institute for Near East Policy. URL: www.washingtoninstitute.org (дата звернення 13.07.2018).
23. Henderson S. New Arab Gulf council reflects shift in strategy, leadership. The Hill. URL: thehill.com/opinion/international/391431-new-arab-gulf-council-reflects-shift-in-strategy-leadership (дата звернення 13.07.2018).

ПРОБЛЕМА БЕЗОПАСНОСТИ СТРАН ПЕРСИДСКОГО ЗАЛИВА: КОНФЛИКТЫ В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

В статье сделана попытка рассмотреть противоречия и конфликты между странами Персидского залива в начале XXI века. В связи с этим исследованы различные аспекты и значение ирано-саудовского противостояния в регионе. Рассмотрены отдельные тенденции и особенности внешней политики США в регионе, в частности в отношении Исламской Республики Иран и Королевства Саудовская Аравия. Подчеркнуто, что США оказывает существенное влияние на развитие событий в Персидском заливе.

Освещены основные тенденции в отношениях Государства Катар со странами ССАГПЗ. Обращается внимание на войну в Республике Йемен. Охарактеризована внешнеполитическая позиция Султаната Оман в контексте развития ситуации в регионе. Проанализировано развитие событий в Республике Ирак в условиях проведения выборов в стране. Исследован вопрос существования ССАГПЗ на современном этапе. Акцентировано внимание на необходимости создания системы региональной безопасности в Персидском заливе, интенсификации диалога по этой проблеме.

Ключевые слова: Персидский залив, ССАГПЗ, США, регион, безопасность, конфликт.

**THE PROBLEM OF THE SECURITY OF THE PERSIAN GULF STATES:
CONFLICTS AT THE BEGINNING OF THE 21st CENTURY**

There has been made an attempt to consider contradictions and conflicts between countries of the Persian Gulf at the beginning of the 21st century. In this regard, various aspects and a significance of the Iranian-Saudi contradiction in the region were explored. Some trends and peculiarities of the foreign policy of the USA in the region, in particular concerning the Islamic Republic of Iran and the Kingdom of Saudi Arabia were considered. There has been emphasized that the USA has a significant impact on the development of events in the region.

The main trends in relations between the State of Qatar and countries of the GCC were highlighted. Attention was paid to the war in the Republic of Yemen. The foreign policy position of the Sultanate of Oman in the context of the development of the situation in the region was described. The development of events in the Republic of Iraq under conditions of holding of election in the country was analysed. The issue of an existence of the GCC at the present stage was researched.

There has been accentuated at an urgent need of creating of the regional security system in the Persian Gulf, an intensification of the dialogue on this problem.

Key words: *Persian Gulf, GCC, USA, region, security, conflict.*

Набока С.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ ДЕЗІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В СРСР НАПРИКІНЦІ 1980 – НА ПОЧАТКУ 1990-Х РР. ХХ СТ.

У статті проаналізовано причини, специфіку та закономірності дезінтеграційних процесів в СРСР. Визначено фактори впливу, що зумовили відносно мирний розвал соціалістичної системи та розпад Радянського Союзу. Розглянуто можливості подальших дезінтеграційних процесів у цих нових незалежних державах. Зазначено чинники та вектори інтеграційних процесів у східноєвропейських країнах пострадянського простору. Висвітлено особливості та перспективи розвитку пострадянських країн європейського простору після ліквідації СРСР у процесах глобалізації.

Ключові слова: еліта, партноменклатура, путч, космополітизм, компрадорська буржуазія, ринкова економіка, сировинна економіка.

Постановка проблеми. Розпад Радянського Союзу, складний і суперечливий розвиток нових незалежних держав викликає багато питань у громадськості та науковців. Наскільки визначений був розпад СРСР? Чому ці процеси відбулися саме так, а не інакше? Чи можливі подальші дезінтеграційні процеси в цих нових країнах? Які перспективи розвитку в інтеграційних і глобалізаційних процесах мають пострадянські незалежні держави?

Постановка завдання. Дослідженням цих проблем займалося багато вітчизняних та іноземних науковців. Проте не всі аспекти цієї проблематики всебічно досліджені. Метою статті є спроба з'ясувати, чому розвал соціалістичного режиму й розпад СРСР відбулися відносно безболісно й безкровно; проаналізувати можливі тенденції подальших дезінтеграційних процесів у нових незалежних пострадянських державах; визначити специфіку та перспективи розвитку східноєвропейських країн пострадянського простору у світових процесах інтеграції та глобалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зміна суспільного устрою й розпад імперії дуже часто супроводжуються національно-релігійними, етнічно-регіональними та соціально-політичними масштабними конфліктами, а то й війнами. Мирні й безкровні злами суспільно-політичних систем, зміна влади чи розпад імперій скоріше є виключенням. Проте ліквідація радянської системи та розпад СРСР відбулися відносно мирно й досить

безкровно. Чому сталося так, а не інакше, спробуємо розібратися в нашому дослідженні.

Для здійснення відповідного аналізу використаємо метод аналогій, проводячи певне порівняння з основними чинниками впливу на події сторічної давності.

Головним чинником кривавої й непримиренної громадянської війни в 1917–1921 рр. було те, що колишня дворянська (а потім і буржуазна) правлячі еліти не мали можливості зберегти владу, їм було відмовлено навіть у можливості хоча б частково інтегруватися в неї чи зберегти бодай залишки мінімальних прав і привілеїв. Більше того, представники колишніх елітних кіл і класів були ущемлені в правах порівняно з пролетаріатом і селянством, не кажучи вже про те, що в перші роки існування радянської влади буржуазія, дворянство, офіцерство й церковники були взагалі поставлені поза законом, проти них був розв'язаний справжній терор і запроваджено систему заручників [5, с. 78]. Безумовно, ці чинники спонукали їх захищатися до останнього. Натомість у 1991 р. радянська партноменклатура не боялася ні втрати реальної влади, ні серйозної загрози життю чи майну, здійснюючи «революцію зверху» [8, с. 453]. Таким чином, головний чинник – каталізатор громадянської війни був виключений.

Тим не менше, незважаючи на «контроль» еліти над процесами, це не гарантувало, що такі масштабні соціальні й політичні пертурбації не

переростуть у криваву вакханалію. Однак порівняно з 1917 р. населення СРСР хоч і було досить незадоволене та пригнічене нестатками, проте воно на той час не було ще досить звичне до крові та було неозброєне. Натомість варто нагадати, що Російська імперія довгих чотири роки вела важку війну, яку пройшла маса чоловічого населення імперії, звикнувши до крові й звірств. Крім того, ці солдати були озброєні й навчені. І коли в 1917 р. вони почали масово дезертувати з фронту зі зброєю, то це потім стимулювало розв'язання збройних конфліктів.

Важливим каталізатором громадянської й національних воєн у Російській імперії в 1917 р. було таке явище, як розділ народу. По суті, в імперії в соціально-культурному плані жили два чужих народи, котрі один одного не розуміли, ненавиділи й перебували в нерівному становищі. Це так звана «чиста публіка» (еліта, дворянство, освічені прошарки) і нижчі класи (селянство, робітництво). Із часів Петра I російське суспільство було розколоте [4, с. 112], і на початок ХХ ст. цей розкол не був подоланий. Взаємне світоглядне й соціальне відчуження цих верств сприяли нерозумінню, ненависті, полегшували розвиток кривавого сценарію. Так само й національні «іногородці» були слабо інтегровані в імперію, часто вони були силоміць завойовані зброєю й особливих симпатій до Росії не мали.

Натомість у ситуації наприкінці ХХ ст. так званий «радянський народ» був більше об'єднаний і в соціальному, і в освітньому, і в культурному плані [8, с. 322] завдяки масовій загальній системі освіти, правовій і національній рівності, середньому рівню життя, відносно доступним суспільним ліфтам.

Фактором, що зменшував можливість громадянського чи національного конфлікту, була культурно-моральна історична травма, отримана суспільством у 1917–1921 рр. Населення й еліти, підсвідомо пам'ятаючи масштаби кривавої бійні цих років, певною мірою намагалися уникнути повторення такого сценарію й на безкомпромісні конфлікти не йшли.

Чинниками, що зменшували вірогідність переростання змін у масштабні криваві події, були також досить висока освіченість, цивілізованість та урбанізованість сучасного населення, що перетворило його на більш зважених обивателів, котрим було що втрачати. Крім того, набагато менший відсоток молоді в сучасному модерновому суспільстві також сприяв зменшенню можливості кривавих подій [12, с. 162]. Варто нагадати, що на

початку ХХ ст. до 75% населення Російської імперії становила молодь.

Певним фактором амортизації, адаптації й поступового звикання суспільства до змін був і «перехідний період», який тривав шість років (1985–1991 рр.). У 1917 р. за наявності більш повільного, патріархального й консервативного суспільства події розгорталися досить стрімко, буквально протягом року. Це також зіграло «руйнуючу всі основи порядку» дестабілізуючу роль в умах і душах представників дореволюційного соціуму.

Важливим чинником був і вплив зовнішніх факторів. У 1917 р., установивши радянську владу в Росії, більшовики прямо декларували розповсюдження світової революції через експансію й знищення всіх експлуататорських класів в усьому світі. Це, звичайно, викликало шалену протидію інших держав і всіляку (зокрема й військову) допомогу противникам більшовиків, що сприяло більшим масштабам і тривалості конфлікту всередині колишньої Російської імперії. А от у 1991 р. більшість країн усіяло підтримували процес зміни «радянського режиму», сприяли «цивілізованому» розпаду соцтабору й намагалися зберегти вже оновлений «капіталістичний Союз» (щоправда, без прибалтійських республік, Грузії та Молдови). Західні держави не були зацікавлені в повному розпаді СРСР, розповзанні ядерних арсеналів, поширенні соціальних і національних конфліктів, у натовпах біженців і гуманітарній катастрофі.

Крім того, радянська правляча еліта наприкінці 80-х рр. уже не була єдина [3, с. 353]. У ній ішла боротьба за владу, домінували різні погляди на майбутнє «Союзу». Частина її готова була заради отримання всієї повноти влади в Росії «відпустити» більшість інших республік, граючи на невдоволенні населення й заручившись підтримкою республіканських еліт. Та й утримувати силою в «Союзі» ці республіки було б варварством, несумісним із принципами демократії й нормами співжиття сучасного розвинутого світу, до котрого прагнула інтегруватися й у котрого шукала підтримки «радянська еліта».

Натомість на початку ХХ ст. збереження імперських володінь (навіть за допомогою кривавих силових акцій і воєн) було навіть в очах світової еліти цілком природно й нормально. Тому як більшовики, так і білогвардійці без будь-яких сентиментів проводили криваву політику «збирання» всіх володінь колишньої Російської імперії.

На відміну від ситуації на початку ХХ ст., однією з найбільш суттєвих обставин, що зумо-

вила відносно «мирний» розвал СРСР, було те, що наприкінці існування Радянського Союзу його майже ніхто не хотів захищати. Переважна більшість населення протягом періоду Перебудови повністю розчарувалася в економічних і моральних можливостях соціалістичної системи. Національні республіки були впевнені, що Москва експлуатує їх економічно, утискає національні права [9, с. 178]. Проте більшість населення ще в 1990 р. не бажала розпаду СРСР, оскільки він ототожнювався зі стабільністю. Однак у той же час СРСР у населення все більше асоціювався з дискредитованим радянським режимом, а після путчу ДКНС люди прагнули виходу із Союзу, бажаючи дистанціюватися від загрози реставрації «жорсткого комунізму», поширення на територію їхніх республік хаосу й кривавих ексцесів, наростання продовольчого дефіциту.

Нарешті, важливим чинником у мінімізації кривавого сценарію під час розпаду СРСР і соціалістичної системи було те, що під час їх розвалу майже ніхто не втрачав свою власність, оскільки практично все серйозне майно було державним [10, с. 111]. Навпаки, майже всі могли щось «прихватизувати». У 1917–1921 рр. ситуація була діаметрально протилежною, що зумовило неминучий «кривавий потоп» у ту епоху.

«Мирний характер» розпаду СРСР зумовлювався також тим, що російська еліта розраховувала в майбутньому зберегти підпорядкованість колишніх радянських республік і вплив на них за рахунок лідерства Росії в ринковій економіці, демократичних перетвореннях, унаслідок економічної залежності республік від РФ, завдяки своєму могутньому воєнному та ядерному потенціалу [1].

Розглядаючи основні чинники дезінтеграційних процесів у пострадянських країнах, варто відзначити їх спільні та відмінні риси. Так, після розпаду СРСР новітня Росія в перші роки свого існування зіткнулася з проблемою дезінтеграції, що призвело до кривавих війн. Головним фактором єдності та «зв'язування» земель сучасної багатонаціональної Росії є нафтогазовий чинник. Високі доходи від продажу енергоресурсів монополізовані центром, ним вони розподіляються по регіонах. Таким чином, фінансова, адміністративно-політична залежність губерній, країв і республік від Москви, а також політика субсидій, підкупу еліт і потенційно сепаратистських регіонів із федерального центру наразі та в найближчій перспективі убезпечують РФ від дезінтеграційних процесів [11]. Однак загроза потенційно мож-

ливих сепаратистських рухів і відколів регіонів у Російській Федерації, з огляду на вплив внутрішніх чинників, є цілком реальною [13].

В інших нових незалежних пострадянських державах дезінтеграційні процеси чи регіонально-національні конфлікти також мали місце [2, с. 56]. Однак варто зазначити, що оскільки колишні радянські республіки досить однорідні в національно-культурному аспекті, а відколовшись, потенційні сепаратисти не мають перспектив самостійного існування, бо непотрібні сусідам, то всі наявні сьогодні національні та регіональні конфлікти в пострадянських країнах загалом викликані та спровоковані зацікавленістю в цьому інших держав, а також соціально-економічними злигоднями, що їх переживають народи колишнього СРСР.

Розглядаючи розвиток і потенції східноєвропейських країн пострадянського простору у світових процесах інтеграції й глобалізації, варто відзначити основні фактори впливу, що визначають подальші перспективи цих країн.

Значною мірою залучення соціумів і держав до інтеграційних і глобалізаційних процесів визначається елітою країн. Особливо визначальною роль еліти є в консервативних, антидемократичних чи слабозвинутих країнах. Більшість еліт прагне отримати доступ до світової медицини, освіти, культури, технологій, стандартів споживання, комфорту, безпеки, можливості мандрівок; вони прагнуть мати власність в інших куточках світу, інтегруватися у світову еліту. Олігархічна еліта пострадянських європейських країн у цьому аспекті не є винятком, вона також прагне долучитися до процесів інтеграції та глобалізації [6, с. 221]. Вищенаведені мотиви для пострадянської еліти доповнюються також її нагальними потребами забезпечення вигод від збування «сировинної» продукції власних країн на світовому ринку, необхідністю ефективного зберігання та вкладання за кордоном «зароблених» у власних країнах коштів, а також палким бажанням отримати «запасні аеродроми» задля власної безпеки та подальшого життя своїх сімей, особливо в разі політичних і соціальних ризиків на Батьківщині.

Важливим стимулом інтеграційних процесів може бути бажання еліт і громадянських суспільств цих країн захиститися від економічної чи військової агресії сусідів. Це призводить до появи такого явища, як регіоналізація. Наступним чинником є бажання населення східноєвропейських країн пострадянського простору наблизити свої країни до правових та економічних стандартів

цивілізованого світу, що також вимагає глибшої інтеграції та глобалізації. Власне, «кольорові революції» останнього часу певною мірою й відбивають ці тенденції [12, с. 119]. Однак унаслідок слабкої й відсталі економіки, перманентних національних чи регіональних конфліктів, нестабільності політичних режимів, корумпованості державного апарату в цих країнах темпи й можливості їх ефективної інтеграції досить повільні, а перспективи видаються неоднозначними.

Проте головним фактором не дуже успішного формату світової інтеграції для східноєвропейських пострадянських країн є те, що можливості доступу до благ глобалізації відкриті для представників фактично будь-якої пострадянської еліти (якщо вони не заплямували себе занадто одіозними злочинами й не претендують на рівність зі світовою елітою). Саме ця визначальна обставина детермінує негативні глобальні перспективи для більшості східноєвропейських пострадянських країн.

Виходячи із цього, для космополітичної еліти нових незалежних пострадянських держав набагато зручніше, безпечніше й вигідніше вивозити місцеві ресурси, кошти й свої сім'ї за кордон, вкладати гроші, купувати нерухомість і влаштувати родини знову ж таки саме за кордоном. Це формує компрадорський характер пострадянської еліти, відсутність у неї потреби вкладатися в розвиток своєї Батьківщини, захищати її інтереси, турбуватися про народ і про майбутнє власної країни. Тому територія, ресурси й населення власної держави розглядаються виключно як тимчасове місце заробітку та товар для вигідного гендля, а власне проживання та майбутнє родини планується за кордоном у глобалізованому світі.

Також у більшості пострадянських країн утворилася максимально неефективна суспільна модель. Так, у розвинених країнах Європи й Америки сформувалася конкурентна демократична модель, за якої бізнес і політика в принципі відділені один від одного, а приватна власність захищена від неправомірного втручання будь-яких політиків. В арабських країнах фактично вся власність і влада зосереджені в руках монархічних, теократичних чи авторитарних режимів. Отже, традиційно й легітимно володіючи власністю і владою в цих країнах, їхні «господарі» також так чи інакше зацікавлені в збереженні та розвитку «своїх» країн [7]. У пострадянських країнах нові «власники» та «володарі» не відчувають свою власність і владу легітимними, недоторканими та гарантованими від «рейдерських захоплень»,

політичних «віджимів», народного «переділу», революцій і переворотів. Тому нові «власники» та «володарі» не почувають себе безпечно у своїх країнах і не можуть легітимізувати те, що вони «прихватали». Результатом стає максимально цинічне пограбування власної Вітчизни й вивіз її ресурсів і багатств за кордон.

Таким чином, характерними рисами й домінуючими тенденціями розвитку в сучасних інтеграційних глобалізованих процесах для пострадянських країн стають такі: масштабне вивезення національних багатств і ресурсів; від'їзд культурної, наукової, спортивної та професійної еліти за кордон; масова еміграція молоді; деіндустріалізація промисловості; утвердження цих країн у ролі ринків збуту для світової продукції та «сировинних додатків», перетворення цих країн на несамостійних політичних і економічних об'єктів, що повністю залежать від «світових гравців».

Висновки. Отже, підсумовуючи дослідження, можна резюмувати, що головними чинниками, які зумовили відносно мирний характер ліквідації радянської системи та розпаду СРСР, є такі фактори: радянська еліта не боялася ні втрати реальної влади, ні серйозної загрози життю чи майну; населення пізнього СРСР було досить єдиним і рівним у культурному та соціальному плані, і хоча було досить пригнічене нестатками, проте ще не звикло до крові та було неозброєне; культурно-моральна історична травма, отримана суспільством у 1917–1921 рр., сприяла ситуації, коли населення певною мірою намагалося уникнути повторення кривавого сценарію; досить висока освіченість, цивілізованість і урбанізованість сучасного населення також знижували вірогідність кривавих ексцесів; фактором амортизації, адаптації й поступового звикання суспільства до змін виступав і «перехідний період», який тривав шість років (1985–1991 рр.); провідні західні держави не були зацікавлені в повному розпаді СРСР, розповзанні ядерних арсеналів і поширенні соціальних і національних конфліктів; мав місце розкол правлячої еліти, частина якої готова була заради отримання всієї повноти влади в Росії «відпустити» більшість республік; республіканські еліти прагнули отримати всю повноту влади й власності у своїх незалежних республіках; населення Союзу, розчарувавшись в ефективності радянської системи, не бажало захищати СРСР і розраховувало на покращення свого життєвого рівня, позбавившись «експлуатації» союзного центру чи економічного тягаря у вигляді азіатських і кавказьких республік; російська еліта розраховувала зберегти

вплив і підпорядкованість колишніх радянських республік за рахунок свого лідерства в ринковій економіці, демократичних перетвореннях, через економічну залежність республік і завдяки своєму могутньому воєнному та ядерному потенціалу.

Після розпаду СРСР головним фактором єдності та «зв'язування» сучасної багатонаціональної Росії є нафтогазовий чинник. Високі доходи від продажу енергоресурсів монополізовані центром і ним розподіляються в регіони, котрі таким чином залежать від Москви. В інших нових незалежних пострадянських державах дезінтеграційні процеси загалом викликані та спровоковані зацікавленістю в цьому сусідніх держав, а також соціально-економічними

злигоднями, які переживають народи колишнього СРСР.

Розглядаючи розвиток і потенції східноєвропейських країн пострадянського простору у світових процесах інтеграції й глобалізації, варто відзначити, що, незважаючи на підтримку й бажання еліт і більшості населення таких держав активізувати ці процеси, унаслідок слабкої й відсталої економіки, перманентних національних чи регіональних конфліктів, нестабільності політичних режимів, корумпованості державного апарату в цих країнах темпи й можливості їх ефективної інтеграції досить повільні, а перспективи видаються неоднозначними.

Список літератури:

1. Белковский С. Особое мнение. Эхо Москвы. 2018. 16 июля. URL: <https://echo.msk.ru/programs/personalno/2240856-echo/> (дата звернення: 14.07.2018).
2. Богданович В. Конфликты и войны после распада СССР. Житомир, 2006. 311 с.
3. Боффа Д. От СССР к России. История неоконченного кризиса. 1964–1994. Москва, 1996. 455 с.
4. Буровский А. Запретная правда о русских: два народа. Москва, 2013. 212 с.
5. Веллер М., Буровский А. Гражданская история безумной войны. Москва, 2007. 640 с.
6. Ильин И. Глобалистика в контексте политических процессов. Москва, 2010. 302 с.
7. Иноземцев В. Персонально Ваш. Эхо Москвы. 2016. 17 февраля. URL: <https://echo.msk.ru/programs/personalnovash/1713020-echo/> (дата звернення: 18.07.2018).
8. Кара-Мурза С. Советская цивилизация. От Великой Победы до наших дней. Москва, 2001. 721 с.
9. Лукінов І. Економічні трансформації (наприкінці ХХ століття). Київ, 1997. 235 с.
10. Орлова Т. Історія нових незалежних держав: підручник. Київ, 2014. 502 с.
11. Соловей В. Миф о распаде России выгоден власти. Свободная пресса. 2013. 10 января. URL: <http://svpressa.ru/politic/article/62730/> (дата звернення: 17.07.2018).
12. Соловей В. Революtion. Основы революционной борьбы в современную эпоху. Москва, 2016. 221 с.
13. Шмулевич А. Бомба заложена, фитиль начал гореть. Обозреватель. 2017. 15 августа. URL: <https://www.obozrevatel.com/abroad/raspad-rossii-nachnetsya-s-severnogo-kavkaza.htm> (дата звернення: 16.07.2018).

ОСОБЕННОСТИ И ЗАКОНОМЕРНОСТИ ДЕЗИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В СССР В КОНЦЕ 1980 – В НАЧАЛЕ 1990-Х ГГ. XX В.

В статье проанализированы причины, специфика и закономерности дезинтеграционных процессов в СССР. Определены факторы влияния, которые обусловили относительно мирный развал социалистической системы и распад Советского Союза. Рассмотрены возможности дальнейших дезинтеграционных процессов в этих новых независимых государствах. Указаны факторы и векторы интеграционных процессов в восточноевропейских странах постсоветского пространства. Освещены особенности и перспективы развития постсоветских стран европейского пространства после ликвидации СССР в процессе глобализации.

Ключевые слова: элита, партноменклатура, путч, космополитизм, компрадорская буржуазия, рыночная экономика, сырьевая экономика.

PECULIARITIES AND REGULARITIES OF DISINTEGRATION PROCESSES IN USSR IN THE LATE EIGHTIES – IN THE EARLY NINETIES OF XX CENTURY

In this article causes, specificity and regularities of disintegration processes in USSR are analyzed. Influenced factors are defined that stipulated rather peaceful destruction of socialist system and disintegration of USSR. The possibilities of further disintegration processes in these new independent states are considered. The factors and vectors of the integration processes of the Eastern European countries of the post-Soviet space are indicated. Peculiarities and perspectives of postsoviet states development in European space after USSR liquidation are covered in the processes of globalization.

Key words: elite, party nomenclature, putsch, cosmopolitanism, comprador bourgeoisie, market economy, raw economy.

УДК 327(477:493)

Сободар О.О.

ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КОРОЛІВСТВА БЕЛЬГІЯ ПІСЛЯ КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕФОРМИ 1993 Р.

Автор аналізує вплив конституційної реформи 1993 р. на сучасну зовнішню політику Бельгії. Головна увага приділяється новим повноваженням суб'єктів федерації в прийнятті рішень офіційного Брюсселя у сфері зовнішніх відносин. Визначені основні напрями діяльності суб'єктів Королівства Бельгія на міжнародній арені. Зазначені відмінності між регіонами Бельгії. Окремо розглянуто вплив конституційних змін на українсько-бельгійські відносини.

Ключові слова: Україна, Бельгія, Конституція, зовнішня політика, суб'єкти федерації.

Постановка проблеми. Зовнішня політика будь-якої держави формується під впливом різних чинників, серед яких називають законодавство, особистість політичного лідера, прийняті традиції зовнішньополітичного курсу тощо. У той же час велика кількість держав має власні унікальні механізми прийняття рішень на міжнародній арені. До них належить і Королівство Бельгія, яке після Конституції 1993 р. змінило унітарну форму державного устрою на федерацію.

Однією з особливостей цієї події для багатомовної країни було надання суб'єктам федерації широких повноважень у сфері зовнішніх відносин. Відбулася кардинальна зміна всього процесу прийняття рішень офіційного Брюсселя на міжнародній арені, а члени федерації отримали можливість безпосередньо брати участь у цьому. За таких обставин Міністерство закордонних справ Бельгії змушене узгоджувати зовнішню політику з усіма членами федерації. Одним із показових прикладів принципової позиції суб'єкта федерації у сфері зовнішніх відносин був протест регіону Валлонія проти підписання Угоди про вільну торгівлю ЄС із Канадою у 2016 р., що ледь не закінчився міжнародним скандалом. Подібні ситуації трапляються також у рамках двосторонніх відносин з іншими країнами. За таких умов було б доцільно розглянути трансформації, які відбулися в системі формування зовнішньої політики Королівства Бельгія.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській науці конституційні перетворення в Бельгії повністю не розкриті. У працях Л. Чекаленко [1], С. Віднянського [2] акцент робиться на українсько-бельгійських відносинах. У той же

час вплив конституційної реформи на міжнародну політику Бельгії є об'єктом дослідження науковців Д. Крікманса [3] і С. Пакіна [4].

Постановка завдання. Актуальність дослідження змін у системі зовнішніх відносин Королівства спричинена низкою факторів. Унікальний механізм залучення суб'єктів федерації до діяльності на міжнародній арені створює як нові можливості, так і складності під час переговорів. Є потреба використовувати радикально інший підхід до розбудови відносин із цією країною через обмеженість федерального уряду в Брюсселі в низці сфер. Україна як європейська держава намагається розвивати двосторонні відносини з усіма країнами континенту, однак для реалізації повного потенціалу двосторонніх зв'язків із Бельгією необхідна співпраця з усіма суб'єктами королівства. Приклад Угоди про вільну торгівлю ЄС із Канадою засвідчує, що будь-якій країні варто бути готовою до можливих ускладнень у зв'язку зі специфікою бельгійського врядування. Тому проблема конституційних змін 1993 р. у Бельгії вимагає більш детального аналізу, зокрема в контексті зовнішніх відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основний текст нової Конституції Бельгії, розроблення якого розпочалося ще в середині 80-х рр. XX ст., був узгоджений у 1993 р. Після затвердження обома палатами бельгійського парламенту він був опублікований у лютому 1994 р. Згідно з новим Основним законом країни Бельгія перетворилася на федеративну державу, в якій регіони та спільноти федерації (суб'єкти федерації) отримали повноваження здійснювати незалежну політику в низці сфер. Бельгійські спіль-

ноти (суб'єкти федерації за мовним принципом) незалежні в таких сферах, як мовна політика, культура, освіта, соціальне забезпечення та сфера охорони здоров'я. Бельгійські регіони (суб'єкти федерації за територіальним принципом) незалежні в питаннях економіки, охорони навколишнього середовища, зайнятості, інфраструктури й екологічного планування. Усі уряди спільнот і регіонів за новою Конституцією отримали права та механізми діяти на міжнародній арені. Варто зазначити, що спільноти отримали ці права ще в 1988 р., але не могли користуватися ними через відсутність законодавчо прописаних механізмів. Нова Конституція вирішувала це питання [5, с. 144].

Важливою відмінністю північної та південної частини країни є те, що повноваження фламандської спільноти й Фландрії (регіону) на практиці були об'єднані через ідентичність територіальних кордонів. Відповідно в північній частині існує єдиний уряд Фландрії разом із фламандським парламентом. У південній частині країни повноваження суб'єктів федерації розділені між різними урядами – урядом Валлонії й урядом франкомовної спільноти. Також окремий уряд німецькомовної спільноти засідає в Ейпені. У результаті збігу територіальних повноважень урядів бельгійську федеративну модель ще часто називають асиметричною.

Дві головні особливості розподілу повноважень між федеральним урядом і суб'єктами федерації полягають у принципі «*in foro interno, in foro externo*» («у внутрішньому форумі, у зовнішньому форумі») і відсутності ієрархії між федеральним і регіональним рівнем. Принцип «*in foro interno, in foro externo*» полягає в тому, що якщо суб'єкт федерації має відповідні повноваження всередині країни, то він компетентний займатися цими питаннями у зовнішній сфері, тобто на міжнародній арені [3, с. 6]. Це проявляється в трьох аспектах. По-перше, за бельгійськими суб'єктами федерації закріплене право укладати договори з міжнародними акторами (суверенними державами, іншими регіонами з правами автономії, міжнародними організаціями тощо). Іноземна держава чи третя сторона не можуть самостійно підписати договір із бельгійським федеральним урядом із питань, які належать винятково до компетенції бельгійських регіонів і спільнот. Зазначимо, що лише документи, затверджені в рамках ЄС, не потребують узгоджень із суб'єктами федерації. Таке обмеження викликане обов'язковістю імплементації норм ЄС на всій території Союзу.

По-друге, бельгійські суб'єкти федерації отримали право відправляти власних представників за кордон, а також до міжнародних організацій, де така можливість передбачена статутом організації. Так, в ООН Бельгія представлена саме бельгійськими дипломатами, а у Всесвітній туристичній організації – фламандськими представниками. Бельгійським спільнотам і регіонам із 1993 р. надане право призначати власних аташе в складі дипломатичного корпусу посольства, консульства чи постійного представництва Бельгії. Унікальним для Фландрії й Валлонії порівняно із суб'єктами інших федеративних держав є офіційний дипломатичний статус їхніх представників.

По-третє, відбулася зміна представництва Бельгії в рамках міжурядових або наднаціональних багатосторонніх організацій. Після ухвалення нової Конституції шість бельгійських урядів мають узгоджувати склад багатосторонніх делегацій на переговорах. Крім того, суб'єкти федерації також офіційно повинні брати участь у процесі вироблення позиції в зовнішній політиці Бельгії відповідно до внутрішньої компетенції. Таким чином, зовнішня політика вирішується на щоденній основі всіма суб'єктами бельгійської федерації.

Інший принцип бельгійської конституційної реформи полягає у фундаментальній рівності між усіма бельгійськими урядами та відсутності будь-якої ієрархії між ними. У внутрішній сфері це означає, що законодавчий акт, прийнятий суб'єктами федерації, має силу акта федерального рівня. У питаннях міжнародних відносин це передбачає, що всі бельгійські уряди несуть відповідальність за прийняття зовнішньополітичних рішень. Якщо суб'єкти не в змозі сформулювати офіційну позицію шляхом консенсусу, то відповідно в Королівстві Бельгія вона офіційно відсутня. Щоб уникнути подібних ситуацій, було створено низку консультативних органів для вироблення спільної позиції з питань зовнішньої політики між федеральним і п'ятьма федеративними урядами. Бельгійська Конституція, таким чином, надає значну автономію бельгійським регіонам і спільнотам у зовнішній політиці.

Варто зазначити, що в законодавстві прописано низку обмежень щодо автономії суб'єктів федерації. Так, згідно з положенням Конституції, Король (тобто бельгійський федеральний уряд) відповідає за зовнішню політику Бельгії. Відповідно виникає правова колізія щодо свободи регіонів і спільнот у зовнішній сфері, з одного боку, і діяльності уряду – з іншого. Однак фактично суб'єкти федерації користуються автономією

в зовнішніх відносинах, доки це не несе загрози зовнішній політиці федерації. Уряди спільнот і регіонів зобов'язані інформувати центральний уряд про власні наміри укласти договір (у сферах їх виключної компетенції) із третіми сторонами, а також повідомляти про кожен етап підготовки документа.

Згідно з Конституцією федеральний уряд має право лише опротестувати сам факт підписання. У такому разі процедура укладення буде призупинена, а міжміністерська конференція (Interministerial conference for foreign policy) має прийняти рішення на основі консенсусу. Якщо його неможливо досягти, то федеральний уряд може перешкоджати подальшому підписанню угоди лише в чітко визначених випадках: інша сторона договору не була визнана Бельгією; якщо майбутній договір вплине на відносини Бельгії з іншими державами або призведе до серйозних ускладнень; майбутній документ порушує зобов'язання, які держава раніше взяла на себе на міжнародному чи наднаціональному рівні, або суперечить їм.

Широка автономія у сфері зовнішніх відносин і неоднорідність економічного розвитку вплинула на те, що Фландрія й Валлонія по-різному визначають власну зовнішню політику, хоча повноваження двох регіонів за конституцією однакові. У Фландрії й Валлонії міністр – президент регіону одночасно виконує функції регіонального міністра закордонних справ. Обидва регіони приділяють велику увагу економічним відносинам із третіми сторонами у сфері зовнішньої торгівлі й прямих іноземних інвестицій. Про це свідчить склад дипломатичного корпусу обох регіонів (на одного політичного представника припадає 7–8 фахівців-економістів). Однак щодо інших аспектів є значні відмінності.

Так, у гуманітарних питаннях Валлонія активно намагається використовувати можливість підписання міжнародних договорів у сфері освіти та співпрацювати в рамках програм наукового обміну. У той же час у Фландрії питаннями культури й освіти займаються відповідні функціональні підрозділи, а не відділи закордонних справ. Зазначимо, що Фландрія приділяє більше уваги туризму. Це робиться не тільки через економічний складник, але й із метою підкреслити власну ідентичність у рамках Королівства Бельгія.

Географія політичної й економічної активності регіонів також відрізняється. Якщо франкомовна Валлонія більше співпрацює з країнами франкофонії, насамперед із Францією та колишніми

французькими колоніями, то Фландрія намагається підтримувати зв'язки з країнами Центрально-Східної Європи та з країнами, для яких характерні високі темпи економічного розвитку.

Асиметричність територіальних меж регіонів і спільнот також вплинула на структуру «міністерств» закордонних справ. Якщо для Фландрії характерна бюрократична вертикаль із чітко визначеними обов'язками та відповідальністю, то у Валлонії має місце розгалужена система відділів і підрозділів, обов'язки яких можуть переплітатися.

У результаті конституційних змін протягом останнього десятиліття бельгійський федеральний апарат адаптувався до нових умов. Якщо раніше центральний уряд мав монополію в галузі міжнародних відносин, то тепер він є лише одним із акторів. МЗС Бельгії перетворилося на координаційний центр, який спрямовує в необхідне русло всі зовнішні контакти. Зазначимо, що завдяки цьому зовнішні зв'язки Бельгії стали більш широкими, відбувся своєрідний неофіційний перерозподіл завдань. Певні напрями в зовнішніх відносинах (наприклад, співпраця з країнами франкофонії чи співробітництво з країнами Південної Африки) частково розділені між урядами різних регіонів і спільнот у рамках федерації відповідно до їх безпосередньої зацікавленості [4].

Федеральний уряд загалом лояльно ставиться до діяльності регіонів і спільнот. У зв'язку із широкою мережею посольств МЗС Бельгії залишається важливим учасником міжнародних відносин, а також зберігає конституційне завдання представляти бельгійські регіони й спільноти за кордоном, особливо в тих країнах, де суб'єкти федерації не мають представників. Крім того, бельгійська федеральна дипломатія відіграє важливу роль у великих організаціях – ООН, ЄС, НАТО й ОБСЄ. Варто зазначити, що попри тривалий період із моменту прийняття конституційних змін є низка невирішених проблем. Передусім це стосується фінансового складника, а також неможливості швидко формувати зовнішньополітичну позицію одночасно з усіма урядами через динамічність сучасної міжнародної політики. Загалом будь-які відносини з Бельгією значною мірою є заручниками змін, які були встановлені новою Конституцією, що неодмінно впливає на двосторонні зв'язки, зокрема й українсько-бельгійські відносини.

На початку незалежності нашої країни це проявлялось у відсутності активних політичних контактів на високому рівні. Така ситуація була

викликана процесом прийняття нової Конституції 1993 р. у Бельгії. У зв'язку із цим у 1992–1994 рр. бельгійський уряд був сконцентрований на вирішенні внутрішніх питань. Підготовка та налагодження механізмів співпраці з регіонами та спільнотами сповільнювали будь-яку активність на міжнародній арені цієї країни та не дозволяли планувати співробітництво на майбутнє. У цей період Україні було складно активізувати діалог і ще більш складно – отримати згоду від бельгійського уряду щодо українських пропозицій. Із боку Бельгії мала місце затримка у вирішенні широкого кола питань, зокрема в підписанні договорів. Найбільш показовим стала підготовка Договору про партнерство та співробітництво, який був розроблений за часів Л. Кравчука та наданий на погодження регіонам і спільнотам за часів каденції першого Президента України. МЗС України постійно намагалося пришвидшити процес підписання документа, але бельгійські дипломати відзначали неможливість підписання такого важливого документа без узгодження із суб'єктами федерації [6, арк. 9]. У результаті договір був підписаний лише в 1997 р. вже за президенства Л. Кучми.

Подібна ситуація виникла також під час підготовки Угоди між Урядом України та Бельгійсько-Люксембурзьким економічним союзом про взаємне заохочення інвестицій. Її узгодження тривало дуже довго. На заваді стали конституційні реформи й обов'язковість залучення членів федерації до розроблення документа, що знову відстрочило момент підписання [7].

Варто зазначити, що затримки в процесі підготовки угод були не найгіршим розвитком ситуації. Значна кількість договорів так і залишилася не підписаною попри неодноразові нагадування українських дипломатів. Вимога узгоджувати документи із членами федерації вплинула на те, що Україна майже не мала ніяких договорів із цією країною тривалий час після 90-х років, коли відбулася активізація відносин між обома державами під час президентства Л. Кучми. Більше того, питання в культурній, освітній чи сільськогосподарській сферах регіони та спільноти вирішують самостійно без втручання федерального уряду та відповідно Міністерства закордонних справ. Документи в цих сферах між обома країнами майже відсутні в чинній договірно-правовій базі. Така незалежність частково впливає на практику федерального уряду щодо підписання міжнародних договорів у зазначених сферах. Дипломати цієї країни відзначали, що низку угод варто

підписувати в рамках ЄС [8, арк. 35]. Таким чином послаблювалася позиція суб'єктів федерації через простішу процедуру імплементації.

Інший характерний момент українсько-бельгійських відносин – це відсутність розуміння Україною ролі федеральних урядів Бельгії. Завдяки власним повноваженням ці суб'єкти федерації фактично виступають представниками та захисниками інтересів регіонів. Саме вони є головними ініціаторами економічного співробітництва з іншими країнами. Так, під час підготовки візиту міністра-президента Фландрії Л. Ван ден Бранде до України в 1998 р. посольство в Брюсселі підкреслювало, що такі візити є проявом економічного інтересу, зокрема у сфері прямих інвестицій і нарощування експортного потенціалу. Однак із боку МЗС України була проявлена повільність в узгодженні дати візиту, попри те, що саме посольство декілька разів нагадувало про візит. У зв'язку із цим зустріч була перенесена на наступний рік [9, арк. 191].

Окремо слід згадати про політичну кризу, яка охопила Бельгію у 2007–2011 рр. Тоді голова уряду змінювався за цей короткий період 5 разів. При цьому після виборів 2010 р. склад Кабінету міністрів не був затверджений понад рік через конституційну вимогу про рівну кількість міністерських портфелів для франкомовних і фламандців. Відзначимо, що саме ці роки були одними з найбільш активних в українсько-бельгійських відносинах. Українські високопосадовці регулярно відвідували Брюссель і зустрічалися з бельгійськими лідерами. Але помітних результатів, окрім підписання Плану дій між урядами обох країн, не було. Із боку української влади було б доцільно активізувати співпрацю з членами федерації в умовах такої політичної нестабільності в Бельгії. Більше того, досвід кризи 2007–2011 рр. показав, що саме завдяки сильним позиціям регіональних урядів за відсутності коаліції в парламенті Бельгії не відбулося дестабілізації в країні в цілому.

Висновки. Загалом система прийняття рішень у сфері зовнішніх відносин Королівства Бельгія, яка передбачає залучення членів федерації до формування зовнішньої політики країни, є унікальною. Подібні широкі права суб'єкта федерації у сфері зовнішніх відносин має обмежене коло країн, але, як правило, їх члени федерації не залучені до процесу прийняття рішень. Така своєрідність ведення зовнішніх відносин ускладнює діалог із цією країною, яка, таким чином, намагається уникнути протиріч між головними національностями країни. У контексті двосторонніх

відносин з Україною це проявляється в малоефективному політичному діалозі та повільному процесі підготовки міжнародних договорів. Розподіл повноважень змушує офіційний Київ вести діалог із регіонами та спільнотами, що не завжди відбу-

вається успішно, адже до цього наша країна мало пристосована. Відсутність розуміння важливості ролі суб'єктів федерації уповільнює процес розбудови ефективних двосторонніх відносин і не дозволяє реалізувати їх максимальний потенціал.

Список літератури:

1. Чекаленко Л. Україна – Королівство Бельгія: відносини і співробітництво. URL: <http://uaforeignaffairs.com/ua/zs/anglomovna-versija/view/article/ukrajina-korolivstvo-belgija-vidnosini-i-spivrobitn/>.
2. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003) / Відп. ред. С. Віднянський. К.: Генеза, 2004. 616 с.
3. Criekemans D. Foreign Policy and Diplomacy of the Belgians Regions: Flanders and Wallonia. Hague : Clingendael, 2010. 38 p.
4. Paquin S. Federalism and Compliance with International Agreements: Belgium and Canada Compared. The Hague Journal of Diplomacy. 2010. № 5. P. 173–194.
5. Kovziridze T. Hierarchy and Interdependence in Multi-level Structures: Foreign and European Relations of Belgian, German and Austrian Federated Entities. Brussel: Asp / Vubpress, 2008. 290 p.
6. Записи бесід, щоденники співробітників Посольства України в Королівстві Бельгія. ГА МЗС України. Ф. 9. Оп. 29. Спр. 36. 9 арк..
7. Економічні взаємовідносини (загальне). Галузевий архів МЗС України. Ф. 9. Оп. 29. Спр. 42. 165 арк.
8. Політичні питання (загальне). Галузевий архів МЗС України. Ф. 6. Оп. 21. Спр. 14377. 35 арк.
9. Організація офіційних і робочих візитів глав іноземних держав, урядів та міністрів закордонних справ в Україну. Галузевий архів МЗС України. Ф. 5. Оп. 29. Спр. 9567. 191 арк.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ВНЕШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КОРОЛЕВСТВА БЕЛЬГІЯ ПОСЛЕ КОНСТИТУЦИОННОЇ РЕФОРМИ 1993 Г.

Автор аналізує вплив конституційної реформи 1993 г. на сучасну зовнішню політику Бельгії. Головну увагу приділяється новим повноваженням суб'єктів федерації щодо прийняття рішень офіційного Брюсселя в сфері зовнішніх стосунків. Визначені основні напрями діяльності суб'єктів Королівства Бельгія на міжнародній арені. Вказано відмінності між регіонами Бельгії. Особливо розглянуто вплив конституційних змін на українсько-бельгійські стосунки.

Ключевые слова: Україна, Бельгія, Конституція, зовнішня політика, суб'єкти федерації.

TRANSFORMATION OF THE FOREIGN POLICY OF THE KINGDOM BELGIUM AFTER THE CONSTITUTIONAL REFORM IN 1993

The author analyzes the influence of the Constitutional reform in 1993 on modern Belgian foreign policy. The role of the subjects of the federation is emphasized in shaping and adopting decisions of the official Brussels. The main spheres of the activities of members of the federation on the international arena have been determined. The difference between the regions of Belgium is mentioned. Great attention is paid to affects constitutional changes on the formation of Ukrainian-Belgian relations.

Key words: Ukraine, Belgium, Constitution, foreign policy, subjects of the federation.

Топорін Є.О.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Шамрасва В.М.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ОСНОВНІ РИСИ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті розглянуто основні підходи провідних політичних партій Великої Британії до формування підвалин військово-політичної стратегії країни на сучасному етапі. Особливу увагу приділено аналізу позиції офіційного Лондона щодо провідних проблем міжнародного співробітництва у сфері безпеки й оборони. Зроблено висновок про стабільність провідних позицій Великої Британії у сфері міжнародної системи безпеки на регіональному та глобальному рівнях.

Ключові слова: Велика Британія, військово-політична стратегія, оборонна політика, міжнародне співробітництво у сфері безпеки й оборони.

Постановка проблеми. Велика Британія завжди відігравала помітну роль у світовому історичному процесі. Особливо цікавою є її історія в новітній період, коли країна змогла вдало пристосуватися до втрати статусу імперії та зайняти провідні позиції серед найрозвинутіших світових держав. Офіційний Лондон став визнаним центром європейських регіональних процесів поряд із Брюсселем, Парижем і Берліном. З огляду на провідні процеси у світових міжнародних відносинах актуалізуються питання боротьби світового співтовариства з міжнародним тероризмом та іншими загрозами світовій системі безпеки. І в цьому контексті на увагу науковців заслуговують питання формування та практичної реалізації військово-політичної стратегії Великої Британії на сучасному етапі, аналіз позицій офіційного Лондона щодо актуальних проблем міжнародної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Обрана для публікації проблематика досить широко представлена як у вітчизняній, так і у світовій історичній науці. У той же час відчутний брак досліджень, які були б присвячені питанням наукового узагальнення й аналізу сучасної військово-політичної стратегії офіційного Лондона та процесу її практичної реалізації в міжнародній діяльності Великої Британії. Саме тому автори базували дослідження на аналізі оригінальних документів провідних англійських політичних партій, тези яких присвячені оборонній тематиці, офіційних заяв і публікацій провідних англійських політиків [1–4].

Постановка завдання. Метою дослідження став аналіз основних рис розвитку військово-політичної стратегії Великої Британії на сучасному етапі історичного процесу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основні риси та підвалини процесу формування військово-політичної стратегії Великої Британії зумовлені її національними інтересами, передусім у сфері національної безпеки й оборони, і впливають із політичних платформ основних партій. Особливо дискусії в цій сфері активізуються напередодні виборів до парламенту. Окрім двох найбільших і найвпливовіших партій – консервативної та лейбористської – помітну роль у британському суспільстві відіграють кілька малих партій: Партія незалежності Об'єднаного Королівства, Партія ліберал-демократів, Партія зелених і Шотландська національна партія.

Основи військово-політичного курсу Консервативної партії постбіполярного періоду були остаточно сформовані та викладені в Стратегії національної безпеки та Стратегічному огляді оборони та безпеки 2010 р. Із того часу ці підходи лише актуалізуються щодо поточної ситуації. Так, упродовж наступних передвиборчих кампаній консерватори обіцяли зберегти рівень оборонних витрат на рівні не нижчому, ніж 2% ВВП, що відповідає критеріям НАТО, а також розпочати оновлення британського ядерного потенціалу, проводити роботу з оновлення звичайних озброєнь і т. д.

У сфері міжнародного військового співробітництва консерватори в якості провідних союзни-

ків Великої Британії розглядають НАТО, США, ЄС і Співдружність націй. Особлива увага приділяється необхідності спільної боротьби з ІДІЛ і міжнародним тероризмом у цілому, також відзначається необхідність підтримувати територіальну цілісність України.

Передвиборча програма консерваторів у сфері оборони та безпеки практично повторювала основні положення прийнятих раніше Стратегії національної безпеки та Стратегічного огляду оборони та безпеки й відрізнялася увагою до окремих аспектів розвитку збройних сил. У той же час для актуалізації програми торі додали до неї тези про боротьбу з ІДІЛ, співробітництво щодо врегулювання сирійської кризи та конфлікту в Україні [1].

Положення щодо зовнішньої політики, оборони та безпеки в програмі Лейбористської партії багато в чому були схожі на програмні настанови консерваторів, хоча й не були викладені так чітко. Лейбористи оминали питання щодо чисельності збройних сил, хоча й виступали за підготовку нового огляду оборони та безпеки та за збереження «мінімальних сил ядерного стримування, достатніх для здійснення постійного бойового чергування» [2, р. 78]. Така нечіткість позиції впливала з прагнення не акцентувати увагу на болючих питаннях, оскільки лейбористи не виключали можливість формування коаліції із Шотландською національною партією, яка виступала категорично проти оновлення ядерного потенціалу. У передвиборчих заявах лейбористів також оминалося й питання щодо рівня витрат на оборону в разі їх приходу до влади, однак канцлер Казначейства «тіньового» уряду Ед Боллс зробив заяву, що лейбористи не прагнуть підтримувати рівень оборонних витрат на рівні 2% ВВП [3].

Із часів прем'єрства Т. Блера лейбористи завжди виступали за розширення співробітництва з ЄС, однак ураховуючи зростання впливу євроскептиків, заявляли про неготовність передавати нові повноваження Брюсселю без проведення референдуму щодо членства Великої Британії в ЄС, що не означало й відмови від потенційного розвитку європейського військово-політичного співробітництва. Разом із консерваторами Лейбористська партія підтримувала операцію проти ІДІЛ і відкрито визнавала можливість проведення військових інтервенцій у майбутньому, що надавало їй передвиборчим тезам інтервенціоналістський характер, незважаючи на зауваження щодо необхідності правового обґрунтування чіткого

плану бойових дій і постконфліктного процесу стабілізації та розбудови [2, р. 77–78].

Якщо в попередніх двох партій підходи до проблем оборони та міжнародного співробітництва у сфері безпеки здебільшого збігалися, то Партія ліберал-демократів завжди мала відмінний підхід до цього питання. Представники партії послідовно виступали проти оновлення ядерного потенціалу. Із метою залучити до своїх лав якомога більше прихильників ліберал-демократи виступали з пропозицією сформувати єдиний військовий бюджет шляхом об'єднання бюджетів Міністерства оборони, спецслужб і коштів на забезпечення кібербезпеки. Як і раніше, ліберал-демократи є єдиною партією, яка виступає за заборону експорту зброї до країн, що систематично порушують права людини.

У сфері міжнародного військового співробітництва в офіційних документах партії особливо підкреслювалася роль європейської оборонної інтеграції, хоча ліберал-демократи не заперечували проти референдуму щодо членства в ЄС у разі делегування Брюсселю «значних повноважень» [4, р. 146]. Ліберал-демократи підтримували лейбористів у їхніх заявах про можливість здійснення інтервенцій за наявності гуманітарних або правових підвалин, а також присвятили окремий абзац ситуації в Україні, давши характеристику Росії «як найбільш агресивній» країні [4, р. 144].

Досить впливовою залишається й Шотландська національна партія, незважаючи на поразку прихильників незалежності на референдумі 2014 р. Програмні гасла цієї партії орієнтовані передусім на шотландських виборців, а тому містять тези щодо необхідності збільшення фінансування військових формувань, які розташовані на території Шотландії, підвищення частки оборонних державних замовлень для шотландських підприємств. Як і на референдумі щодо незалежності, Шотландська національна партія виступає за неядерний статус Шотландії, хоча база Фаслейн, яка обслуговує підводні човни з ядерною зброєю на борту, знаходиться саме в Шотландії. Крім того, у передвиборчій програмі партії особлива увага приділялася збереженню членства в ЄС і розвитку співробітництва з Брюсселем, а також проблемам безпеки в арктичному регіоні [5, р. 18–19].

У передвиборчих документах Партії зелених проблематика оборони та безпеки традиційно займає другорядні позиції, а більшість питань військової стратегії висвітлювалася лише в загальних фразах. Провідною тезою передвиборчої програми «зелених» у сфері оборони стало ядерне

роззброєння й укладання відповідного міжнародного договору. У сфері зовнішньої політики Партія зелених виступала за збереження членства в ЄС (але підтримувала референдум із цього питання), за тісне співробітництво з ООН, а також проти участі у військових операціях за кордоном [6, р. 69–71].

Таким чином, між поглядами консерваторів і лейбористів на шляхи розвитку військово-політичної держави та міжнародне співробітництво у сфері безпеки й оборони не було великих протиріч. Обидві партії виступали за оновлення ядерного потенціалу, для обох було характерне спільне бачення актуальних загроз, хоча мали місце й деякі особливості та розходження (наприклад щодо європейської військово-політичної інтеграції).

У листопаді 2015 р. консерватори оприлюднили нову Стратегію національної безпеки та Стратегічний огляд оборони та безпеки, які були об'єднані в одному документі («Ключові програмні настанови із забезпечення безпеки Об'єднаного Королівства та формування оборонної політики») [7, р. 15–18]. Документ декларував необхідність продовження реалізації вже прийнятих планів розвитку збройних сил. Що стосується зовнішньополітичних аспектів військово-політичної стратегії, то тут теж зберігалися традиційні тези. Британія продовжувала спиратися на партнерство з НАТО й особливі відносини із США. Окремі розділи стратегії було присвячено перспективам розвитку оборонного співробітництва з Францією (насамперед щодо продовження роботи над створенням спільних експедиційних сил і спільного використання авіаносців) і Німеччиною. Хоча в стратегії окремих розділів було присвячено питанням оборонного співробітництва в рамках ЄС, у ньому містилися переважно загальні положення.

Особливу увагу в документі було приділено військовому співробітництву Великої Британії з країнами Співдружності, Китаєм, Індією, Японією. Крім того, окремі пункти були присвячені необхідності збільшення фінансування та кількості спецслужб, а також розвитку дипломатичної служби. Передбачалося, що саме ці структури поряд зі збройними силами будуть сприяти збереженню за офіційним Лондоном статусу провідного гравця в системі міжнародної безпеки, що неодноразово підкреслюється в стратегії [7, р. 9].

Відсутність кардинальних змін у керівництві країни дозволяє забезпечити незмінність у підходах до закордонних операцій. Після виборів

2015 р. Велика Британія продовжила нанесення авіаударів по позиціях ІДІЛ в Іраку, а з грудня 2015 р. приєдналася й до операцій проти цієї організації в Сирії. Однак Британія не брала участі у великих наземних операціях через негативний досвід тривалих кампаній в Іраку й Афганістані, які призвели до результатів, що отримали досить різні оцінки.

У новій стратегії йдеться про те, що уряд підтримує прихильників «помірного підходу до сирійської проблеми» [7, р. 56]. При цьому в питаннях забезпечення стабільності в «гарячих точках» за кордоном основний акцент було зроблено на запобіганні та попередженні конфліктів, а проблема можливої участі британських військ у майбутніх закордонних операціях оминалася.

Таким чином, Стратегія національної безпеки та Стратегічний огляд оборони та безпеки 2015 р. стали логічним продовженням курсу коаліційного уряду, що його було закріплено ще у 2010 р., але окремі його положення та підходи було актуалізовано з урахуванням нових викликів. При цьому вийшло усунути низку недоліків попередньої концепції, оскільки уряд зміг чітко формувати свій курс, не шукаючи компромісів із низки спірних питань.

Якщо розглядати розвиток британської військово-політичної стратегії та місце й роль Великої Британії в системі міжнародної безпеки, можна виокремити кілька ключових факторів, які будуть і надалі визначати її становище у світі з погляду безпеки й оборони. Вони зберігають свою актуальність незалежно від кон'юнктурних змін британського партійно-політичного ландшафту.

По-перше, в умовах трансформації системи міжнародної безпеки зберігається тенденція до зміни спектра загроз безпеці. Імовірність великомасштабних збройних конфліктів залишається досить низькою, а можливість прямого збройного нападу на територію Великої Британії практично виключена. У той же час можна передбачити, що в найближчі десятиліття збереже свою актуальність терористична загроза, не можна виключати й зростання кількості регіональних конфліктів у нестабільних регіонах світу, підвищення загрози розповсюдження зброї масового ураження. Крім того, зростати буде значення розширеного трактування безпеки, що містить невійськові фактори: економічну, інформаційну, екологічну безпеку й т. д.

Трансформація загроз безпеці передбачає й трансформацію ролі сучасних збройних сил. Спектр невійськових завдань, що стоять перед британськими збройними силами, продовжує

зростати. Пріоритет і надалі буде віддаватися не кількості військовослужбовців і бойової техніки, а їх ударній силі; замість цього на перше місце вийдуть вимоги до мобільності, гнучкості та точності збройних сил, здатних за допомогою сучасних технологій здійснювати навіть відносно масштабні операції при мінімальному залученні ресурсів.

По друге, і надалі, найімовірніше, збережеться й тенденція з обмеження фінансування та чисельності британських збройних сил, що стало основою військово-політичної стратегії коаліційного уряду 2010 р. Якщо вже ухвалені плани будуть реалізовані в повному обсязі, чисельність британських збройних сил становитиме на 2020 р. 142 тис. військовослужбовців. У той же час треба враховувати, що скорочення збройних сил в умовах розвитку військових технологій і зниження ймовірності масштабних війн є об'єктивною світовою тенденцією, особливо характерною для розвинутих країн.

У майбутньому Велика Британія збереже своє членство й у ядерному «клубі», незважаючи на протести ліберал-демократів і «зелених». Однак оновлення ядерного потенціалу вимагатиме максимальних ресурсів. У той же час у разі повторення референдуму щодо незалежності Шотландії в умовах зростання популярності Шотландської національної партії може постати питання про побудову за її межами нових інфраструктурних об'єктів, що необхідні для функціонування збройних сил.

І ще одним важливим фактором є місце Великої Британії на міжнародній арені. В умовах відносного зниження ролі офіційного Лондона у світовій політиці, появи нових центрів сили та зростання уваги США до Азійсько-Тихоокеанського регіону збереження поточного рівня впливу надалі може виявитися проблемним. У той же час забезпечення безпеки Великої Британії й далі буде базуватися на особливих відносинах із США й на членстві в НАТО. Відсутність реальних альтернатив зв'язкам із НАТО та Вашингтоном, висока взаємозалежність, а також прагнення США зберегти свій вплив у Європі (хоча й у менших масштабах) роблять неактуальними деякі прогнози, що трансатлантичні відносини себе вичерпали.

Показовим у політиці офіційного Лондона став період перебування Д. Кемерона на посту прем'єр-міністра. Зовнішньополітичні пріоритети після приходу до влади коаліційного уряду були суттєво переглянуті, що відбилося й на військово-політичній стратегії країни. При збереженні осо-

бливих відносин із США кабінет Д. Кемерона став реалізовувати більш самостійну політику на міжнародній арені. Принциповий підхід Лондона до європейської інтеграції у сфері оборони та безпеки як європейської опори НАТО на тлі кризи євросони призупинив подальший розвиток цього фактора. Замість цього був обраний розвиток двостороннього співробітництва, насамперед із Францією, що знайшло втілення в угодах 2010 р.

Кабінет Д. Кемерона фактично завершив виведення британського контингенту з Афганістану, хоча це відбувалося й не так швидко, як планувалося. Велика Британія стала одним із головних учасників операції в Лівії, знаковою з погляду відсутності наземної фази, а також брала обмежену участь в операції в Малі та в нанесенні авіаударів по позиціях ІДІЛ в Іраку. Операції в Лівії та Малі стали ще одним практичним підтвердженням послаблення європейської єдності у сфері оборони та безпеки й зміцнення франко-британського двостороннього співробітництва. Крім того, операції підтвердили високий рівень боєздатності британських військ, хоча їм і не вдалося уникнути деяких труднощів у зв'язку з масштабним скороченням збройних сил.

Можна говорити про те, що у 2020–2030 рр. британські збройні сили будуть меншими за чисельністю, ніж сьогодні. При цьому досить імовірно, що вони залишаться на одному з перших місць у світі за рівнем досвіду та боєздатності. Прогнозується, що дещо зменшиться їхня здатність до проведення великомасштабних закордонних операцій, однак вони збережуть можливість протидії найбільш актуальним загрозам сучасного світу.

Велика Британія, як і раніше, спиратиметься на членство в НАТО й на особливі відносини із США. Ураховуючи останні тенденції, можна стверджувати, що незважаючи на певні труднощі у відносинах із ЄС, вона збереже статус провідної ланки в системі європейської безпеки та статус другої країни за рівнем боєздатності в НАТО після США. У той же час на глобальному рівні Велику Британію змусить утратити окремі позиції у військово-політичній сфері низка держав, що швидко розвиваються та поширюють свій вплив. Це передусім КНР, Індія, Бразилія й т. п. У такому разі, якщо не буде знайдено ефективної відповіді, можливим стане поступове переміщення Великої Британії з групи провідних військових держав глобального рівня до рівня регіонального, що охоплює лише євроатлантичний регіон.

Висновки. На парламентських виборах 2015 р. перемогли консерватори, які сформували

однопартійний уряд, що в цілому продовжив попередній курс коаліційного уряду, здійснивши незначні зміни, що відповідали актуальним реаліям. У той же час консерватори мали більшу свободу дій порівняно з коаліційним урядом, а тому змогли прийняти принципове рішення щодо початку програми оновлення ядерного потенціалу, оголосили про прагнення повністю відповідати критеріям НАТО й витратити на оборону та заходи безпеки не менше 2% ВВП. У той же час вони зберегли програми, прийняті попереднім урядом, зокрема з розвитку збройних сил, включаючи скорочення їх чисельності на період до 2020 р., хоча й було оголошено, що нове скорочення не планується.

У найближчі десятиліття Велика Британія залишиться одним із найактивніших гравців у системі міжнародної безпеки. Хоча чисельність збройних сил у перспективі, найімовірніше, буде скорочуватися, Лондон збереже національний ядерний потенціал, відносно високі витрати на оборону, розвинуту систему військово-політичних союзів, а його збройні сили залишаться одними з найбільш боєздатних у Європі. При цьому є й низка негативних тенденцій. Так, простежується поступове зниження впливу Великої Британії у світі з огляду на те, що набувають певної політичної ваги нові держави, саме тому збереження Лондоном статусу провідного світового гравця вимагатиме значно більших зусиль.

Список літератури:

1. Strong leadership. A clear economic plan. A brighter, more secure future. The Conservative Party Manifesto 2015. Pp. 75–77. URL: <https://www.conservatives.com/manifesto>.
2. Britain can be better. Labors Party Manifesto 2015. P. 78. URL: <http://www.labour.org.uk/manifesto>.
3. Hope C. Ed Balls: Labour would not guarantee defense spending at 2 pc of GDP. The Telegraph. 2015. 9 March.
4. Stronger Economy. Fairer Society. Opportunity for everyone. Liberal Democrat Manifesto 2015. URL: <http://www.libdems.org.uk/manifesto>.
5. Stronger for Scotland. The Scottish National Party Manifesto 2015. URL: <http://www.snp.org/node/15170>.
6. For the common good. Green Party General Election Manifesto 2015. URL: <https://www.greenparty.org.uk/we-stand-for/2015-manifesto.html>.
7. National Security Strategy and Strategic Defense and Security Review 2015. A Secure and Prosperous United Kingdom. L., 2015. URL: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/478933/52309_Cm_9161_NSS_SD_Review_web_only.pdf.

ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ РАЗВИТИЯ ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ СТРАТЕГИИ ВЕЛИКОБРИТАНИИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

В статье рассмотрены основные подходы ведущих политических партий Великобритании к формированию основ военно-политической стратегии страны на современном этапе. Особое внимание уделено анализу позиции официального Лондона относительно актуальных проблем международного сотрудничества в сфере безопасности и обороны. Сделан вывод о стабильности основных позиций Великобритании в сфере международной системы безопасности на региональном и глобальном уровнях.

Ключевые слова: Великобритания, военно-политическая стратегия, оборонная политика, международное сотрудничество в сфере безопасности и обороны.

THE MAIN FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE MILITARY POLITICAL STRATEGY OF THE GREAT BRITAIN AT THE PRESENT STAGE

The article considers the main approaches of the leading political parties of Great Britain to the formation of the foundations of the military-political strategy of the country at the present stage. Particular attention is paid to the analysis of the position of official London regarding the urgent problems of international cooperation in the field of security and defense. The conclusion is made about the stability of the main positions of Great Britain in the sphere of the international security system at the regional and global levels.

Key words: Great Britain, military-political strategy, defense policy, international cooperation in the field of security and defense.

Циганенко Л. Ф.

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ У ФРОНТОВОМУ ТАБОРІ № 38

На підставі архівних документів досліджується персональний склад військовополонених у прийомно-пересильному фронтовому таборі № 38, який було створено в 1944 році на околицях міста Рені (Одеська область). Аналізуються вікові характеристики військовополонених, їх військові чини та звання, національна приналежність. Наприкінці 1944 року в таборі утримували близько 4 тис. осіб: німців, угорців, італійців, австрійців, болгар тощо. Більшість військовополонених померла в першій половині 1945 року від черевного тифу.

Ключові слова: військовополонені, табір, Рені, тиф, Друга світова війна.

Постановка проблеми. Як відомо, ще в 1899 та 1907 роках було підписано Гаазькі конвенції, в яких зроблено спробу сформулювати основні принципи та норми міжнародного права, що стосувалися ведення військових дій на суші та на морі. У 1929 році своєрідним продовженням і розширенням зазначених документів стала Женевська конвенція «Про відношення до військовополонених», яка серед іншого регулювала умови утримання військовополонених, заборонила репресії та колективне знущання щодо них, прописувала правила організації роботи полонених і надання їм медичної допомоги тощо. Недотримання Гаазьких і Женевських домовленостей кваліфікується міжнародним правом як військовий злочин, який підлягає покаранню.

На жаль, не завжди ворогуючі сторони дотримуються норм міжнародного права щодо військовополонених. Факт узяття в полон військовослужбовців супротивника передбачає подальшу відповідальність за їх утримання та безпеку. Однак практика війни нівелювала цілу групу норм міжнародного права, наслідком чого стали страждання мільйонів людей, що потрапили в полон, а багатьом із них це вартувало життя [7, с. 172]. Після завершення будь-якої війни з'являються не лише переможці, а й переможені... Об'єктивне висвітлення історії таборів для військовополонених – це не лише бажання відновити історичну справедливість, а й наш обов'язок перед пращурами та нащадками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження питань, пов'язаних із військовим полоном у період Другої світової війни, не

належить до особливо популярних історичних проблем, що можна пояснити як емоційно-психологічними факторами, так і політико-ідеологічною кон'юнктурою різних політичних режимів. Як правило, в історичній літературі другої половини ХХ ст. значна увага акцентувалася на військових злочинах нацистів щодо радянських військовополонених. Питання про наявність таборів для військовополонених на території СРСР, умови утримання, нормативно-правові та морально-побутові аспекти перебування в них полонених супротивника фактично знаходилися під заборонаю.

Після розпаду СРСР і загальної демократизації суспільства більшості країн Центральної та Східної Європи в історичних дослідженнях з'явилися спроби розгляду різних аспектів радянського військового полону, а саме: створення таборів для військовополонених, умови утримання в них, використання полонених у трудових таборах тощо. Починають виходити статті, нариси, монографії, захищаються дисертації. За підрахунками дослідника О. Потильчака, до початку ХХІ ст. із цієї проблематики нараховувалося вже понад 1500 різножанрових робіт [16, с. 15]. Особливо помітний внесок у розроблення теми зробили вчені Республіки Білорусь і Російської Федерації. В Україні тема історії іноземних військовополонених досі належить до категорії малодосліджених.

На початку 2000-х років вийшли роботи Анатолія Чайковського [19], Олександра Потильчака [14; 15; 16], в яких було проведено об'єктивний науковий аналіз раніше не досліджених питань з історії утримання військовополонених інозем-

них держав на території колишнього Радянського Союзу.

Спільними зусиллями білоруських і німецьких дослідників у 2004 році було проведено Міжнародну наукову конференцію «Радянські та німецькі військовополонені в роки Другої світової війни» [17]. 2006 року Державною комісією в справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій при Кабінеті Міністрів України спільно з іншими українськими та зарубіжними установами було проведено Міжнародну наукову конференцію «Військовий полон та інтернування 1939–1956: погляд через 60 років» [1]. У 2010 році українські вчені взяли участь у міжнародному гуманітарному проекті «Радянські та німецькі військовополонені й інтерновані. Вивчення питань історії Другої світової війни й повоєнного періоду» [13, с. 114–122].

Останнім часом українські дослідники все активніше долучаються до висвітлення питань становища військовополонених на території України. Ігор Мягкий аналізує створення в Україні німецьких концтаборів для військовополонених під час Другої світової війни [12, с. 101–114]; Наталія Калкутіна досліджує санітарно-побутові умови в таборах для іноземних військовополонених Південної України в 1944–1945 рр. (на прикладі Миколаївського табору № 126) [7, с. 171–181] тощо. Незважаючи на кількісну та жанрову різноманітність опублікованих досліджень, залишилися ще аспекти, які потребують додаткової уваги та висвітлення в науковій літературі.

Постановка завдання. Метою розвідки є багатоконпонентний комплексний аналіз внутрішньої структури (показники чисельності, віку, військових рангів, національної приналежності) групи військовополонених, які утримувалися у фронтовому пересильному таборі № 38, що діяв біля міста Рені Ізмаїльської області (нині – Одеська область) на заключному етапі Другої світової війни. Стаття має не лише наукову, а й практичну мету: обнародування прізвищ військовополонених 11 європейських держав може сприяти пошуків пошукової роботи та допоможе родичам загиблих у встановленні місць поховання своїх рідних.

Виклад основного матеріалу дослідження. За підрахунками українського історика О. Потільчака, усього в роки Другої світової війни на території східних, центральних і південних областей України існувало 44 стаціонарних табори для іноземних військовополонених, в яких, за приблизними підрахунками, утримувалося понад 220 000 осіб [16, с. 19]. За іншою інформацією,

у 1943–1944 роках на території 17 областей Української РСР було організовано 26 стаціонарних таборів для військовополонених, а в 1945 році функціонувало лише 13 із лімітом у 215 000 військовополонених [9, с. 302].

Усього за 1941–1945 роки радянськими військами було взято в полон 2 389 560 військовослужбовців німецької національності, з яких 376 генералів і адміралів, 69 469 офіцерів і 2 319 715 унтер-офіцерів і солдат [3]. Російський дослідник В. Галицький на підставі довідок архівного відділу Головного управління місць позбавлення волі МВС СРСР вважає, що з указаної кількості німецьких військовополонених в СРСР померло 350 677 чоловік [2, с. 42]. Німецькі історики дотримуються іншого погляду, вважаючи, що в радянському полоні на завершальному етапі війни перебувало близько 3,5 млн осіб, з яких приблизно 1,15 млн загинули в радянських таборах [8, с. 179]. У будь-якому разі екстремальні умови таборів, на думку дослідниці Н. Калкутіної, так чи інакше наклали трагічний відбиток на психіку та світосприйняття військовополонених усіх воюючих держав [7, с. 171].

Для утримання військовополонених та інтернованих у Радянському Союзі було сформовано систему органів і установ у складі Наркомату (Міністерства) внутрішніх справ, які були об'єднані в рамках Управління, а потім – Головного управління в справах військовополонених та інтернованих [10, с. 3]. Остаточне оформлення система отримала в січні 1945 року, що знайшло своє втілення у створенні Головного управління НКВС СРСР у справах військовополонених та інтернованих [10, с. 22].

У структурі радянських таборів для військовополонених були дві категорії: фронтові приймально-пересильні та стаціонарні табори. Особливістю першої категорії було те, що їх організація відбувалася в умовах інтенсивних військових дій, а самі табори, як правило, були розташовані в безпосередній близькості до лінії фронту (5–15 км) [14, с. 158].

У роки Другої світової війни в Одеській області діяли 4 табори для військовополонених. Один із них було розташовано в безпосередній близькості до кордону між СРСР та Румунією – на околицях міста Рені (нині – Одеська область). Це був фронтовий пересильний табір № 38 відділу НКВС у справах військовополонених при управлінні 3-го Українського фронту. Наприкінці 1944 року в таборі утримували майже 4 тис. військовополонених різних національностей: нім-

ців, італійців, угорців, австрійців тощо. Наказом НКВС СРСР № 00257 від 27 березня 1945 р. фронтовий приймально-пересильний табір № 38 було переведено до категорії стаціонарних таборів із дислокацією в місті Рені Ізмаїльської області та лімітом наповненості до 4 тис. осіб [4, арк. 80-82].

Бідний раціон харчування, відсутність медогляду й адекватного лікування, несприятливі й антисанітарні умови утримання військовополонених у таборі № 38 призвели до того, що на початку 1945 року тут спалахує епідемія черевного тифу, яка призводить до масової загибелі військовополонених і закриття табору 6 жовтня 1945 року. На жаль, в офіційній довідці про ліквідацію табору немає жодної згадки про трагедію й загибель тисяч людей: «...табір ліквідовано у зв'язку з передачею приміщень іншим організаціям» [5, арк. 1 – 1 зв.; 6, арк. 52].

Протягом десятків років прізвища загиблих військовослужбовців європейських держав, а також місце їх поховання були невідомі широкому загалу. Лише завдяки пошуковій роботі місцевих краєзнавців удалося віднайти частину інформації про іноземців, що знайшли вічний спокій у ренійській землі. Документ, копію якого вдалося отримати в одному з російських архівів, має таку назву: «Список військовополонених, померлих у таборі № 38 і похованих на території міста Рені Ізмаїльської області» [19]. На «Списку...» немає жодної дати, тому, імовірно, ми можемо його віднести до весни 1945 року. Документ представлений у вигляді надрукованої таблиці (31 аркуш) і підписаний заступником начальника 1-го спецвідділу УМВС по Ізмаїльській області майором Орленко. У списку пронумеровано 1717 прізвищ, хоча більш детальний аналіз дозволяє стверджувати, що фактично в документі міститься інформація про 1711 осіб. Зменшення кількості прізвищ пояснюється елементарними помилками військо-

Таблиця 1

Національність	Кількість	%
німці	977	57,1
італійці	436	25,5
угорці	224	13,1
серби (югослави)	32	1,9
поляки	24	1,4
французи	8	0,5
австрійці	5	0,3
румунни	2	0,1
чехи	1	0,06
голландці	1	0,06
болгари	1	0,06
УСЬОГО	1 711	

вого чиновника, який складав зазначений список: є повтори прізвищ, пропуски в нумерації тощо.

Як ми вже зазначали, у фронтовому пересильному таборі № 38 утримувалися полонені 11 європейських держав. Список (за національною ознакою) має такий вигляд (*див. табл. 1*).

Переважна більшість прізвищ, зазначених у списку, належать військовополоненим німецької армії (майже 60%), у той час як мінімальною була кількість військовополонених болгар, голландців, чехів, що може свідчити про незначне використання цих національних контингентів у військових кампаніях на Східному фронті.

Перейдемо до вікової характеристики військовополонених із зазначеного «Списку...» (*див. табл. 2*). Для уніфікації підрахунків за граничну часову межу ми взяли 1944 рік (більш точна дата смерті військовополонених не встановлена).

Про що свідчать відомості таблиці?

По-перше, переважна більшість військовополонених, що знаходилися та загинули на території табору № 38, належали до вікової групи від 21 до 25 років. Вони становили приблизно 30% від усіх військовополонених, а за національними

Таблиця 2

Вік (років)	Кількість								Усього
	німці	італійці	угорці	серби	поляки	французи	австрійці	румунни	
до 18	1	3							4
18–20	75	5	13	3	6	2	1	1	106
21–25	208	205	64	6	7	4		1	495
26–30	133	102	32	3	4	1			275
31–35	172	92	46	7	2	1			320
36–40	225	18	33	3			1		280
41–45	130	11	24	5	5		3		178
46–50	28		9	4					41
51–55	4		3	1					8
понад 55	1								1
Усього	977	436	224	32	24	8	5	2	1708

контингентами чисельність цієї вікової групи коливалася від майже 50% (італійці та французи) до 19% (серби). Наступною за чисельністю була група військових віком від 31 до 35 років – майже 19% від загальної кількості. Фактично однако-вими є вікові групи від 26 до 30 років (16,2%) і від 36 до 40 років (16,4%). У цілому на території табору № 38 загинули понад 1300 військовополонених у віці від 21 до 40 років, що становило 80,4% від загальної кількості прізвищ, наведених у документі.

По-друге, серед військовополонених європейців табору № 38 були представники «особливої» вікової категорії – це молоді люди віком до 20 років. Наприклад, 17-річні італійські солдати Карло Скайоле (№ 550 у списку) і Альберт Дзота (№ 1146 у списку), німецький 16-річний єфрейтор Юзеф Буркгардт (№ 951 у списку) та інші. У цілому кількість представників вікової групи до 18 років була незначною – усього 4 особи (або 0,23%). Доволі значним серед загиблих військовополонених був прошарок чоловіків у віці від 18 до 20 років. Практично в кожній із національних груп були такі військові: 18-річні німецькі солдати Віллі Вальт (№ 3), Гюфнер Фриц Мауер (№ 332); 19- та 20-річні єфрейтори німецької армії Юзеф Візінг (№ 346), Генріх Кніст (№ 365), Оскар Краузер (№ 655) і багато інших. В італійській групі це солдати Серджіо Соуто (18 років, № 466), Рафаель Конто (19 років, № 569), Ельзіо Банкіні (19 років, № 716). Серед військовополонених угорців, які утримувалися в таборі № 38, були солдати Шандор Гумуаш (18 років, № 1531), Ольфрад Венцел (18 років, № 1624), Імре Йорг (19 років, № 1257), Франц Ротт (20 років, № 1163); єфрейтори Логас Коваш (20 років, № 1214), Гео Кінд (19 років, № 1321). Військовополонені серби – Цветін Бактанович (солдат, 19 років, № 64), Іван Іліч (солдат, 20 років, № 919), Петер Кушеф (єфрейтор, 20 років, № 1199); поляки – Едмунд Ольчевський (солдат, 18 років, № 168), Райнгальд Маковський (солдат, 18 років, № 464), Едмунд Ройвецький (солдат, 18 років, № 516); французи – Краус Берте (солдат, 19 років, № 885), Людвиг Гемошт (солдат, 19 років, № 1223); голландець Вільгельм Валенті (солдат, 20 років, № 728) [19] тощо.

По-третє, серед контингенту військовополонених, які утримувалися в таборі № 38, були також представники старшої вікової групи – чоловіки віком від 51 року. У списку наведено 8 прізвищ військових цього віку. Німці – Фриц Корват (обер-єфрейтор, 51 рік, № 644), Михайло Павлович (фельдфебель, 51 рік, № 624), Василь Пурике

(обер-єфрейтор, 53 роки, № 1096), Герман Шиллен (обер-єфрейтор, 55 років, № 148). Найбільш літнім серед загиблих німців табору № 38 був Отто Кутецоїд, 1888 року народження, капітан (№ 700), а найбільш літнім серед усіх загиблих, чий прізвища наведені в списку, був угорський унтер-офіцер Янош Сепіолі (№ 1235), якому на момент смерті виповнилося 59 років. Серед зазначеної кількості літніх військовополонених більшість мали певні військові чини та звання. Однак був серед них Ганс Мюллер, угорський солдат, якому на момент загибелі було 55 років [19]. Цікаво було б дізнатися, що саме штовхнуло цього зрілого чоловіка у вирву війни в такому поважному (як для рядового) віці.

Оцінюючи внутрішню структуру німецької армії перед початком Другої світової війни, ми погоджуємося з висновками дослідника О. Курилева, який стверджує, що на момент приходу до влади нацистів у Німеччині на початку 1933 року Рейхсвер був уже готовий до перебудови в армії. У березні 1935 року було оголошено про скасування всіх обмежень щодо німецької армії, відновлено загальну військову повинність, почалося формування нових дивізій. Рейхсвер було перейменовано у Вермахт, а до його складу увійшли Сухопутні війська (das Heer), Люфтваффе (die Luftwaffe) – військово-повітряні сили та Критсмарине (die Kriegsmarine) – військово-морський флот [11, с. 14].

На початку Другої світової війни Італія мала доволі сильну армію. Італійський експедиційний корпус, а пізніше – 8 італійська армія брали участь у війні на Східному фронті. На початку 1943 року італійські війська фактично були розгромлені, однак частина італійських військових залишилася на території України, де нацисти використовували їх для охорони тилових комунікацій.

Під час Другої світової війни до складу військових сил Угорщини входили сухопутні війська, військово-повітряні сили, річкова флотилія, прикордонні війська. Значна частина угорських військ продовжували брати участь у війні на боці нацистів практично до її завершення. На фронтах Другої світової в складі Вермахту воювали й понад 1,2 млн австрійців.

Щодо системи військових звань і чинів у європейських арміях, то можна зазначити, що в ієрархії армійських чинів Німеччини було відсутнє саме поняття «рядовий»: у Вермахті нижчі чини мали назву Mannschaften, що можна прирівняти до рядового складу. В італійській армії рядовий мав назву «солдат» (soldato). В угорській – рядо-

вий (воїн). Для австрійської армії була характерна дуже розгалужена система воїнських звань. Так, наприклад, лише до категорії рядового складу належали піхотинець, егер, драгун, гусар, улан, молодший канонір, піонер, санітар, обозний, фармацевт, горніст, трубач тощо.

Наступна категорія – старшинський або сержантський склад. У німецькій армії сюди належали унтер-офіцери, унтер-фельдфебелі та штабс-фельдфебелі. В італійській – капрала (caporale) різних категорій (капрал-майор, прем'єр-капрал-майор, шеф-капрал-майор), сержанти, старшини, маршали (magesciallo) різних гатунків (ординарний маршал, шеф-маршал, прем'єр-маршал). Угорські старшинські звання часів Другої світової війни – ефрейтор (свободник), старший капрал (чотар), фельдфебель тощо.

Офіцерський склад у європейських арміях формувався з молодших офіцерів (обер-офіцери), старших офіцерів (штаб-офіцери) і генералітету (вищі офіцери) [11, с. 20].

Архівний документ дозволяє нам виокремити вказані категорії військовополонених відповідно до їхніх військових звань (див. табл. 3).

Аналіз даних, наведених у таблиці, дає підстави для певних висновків.

Майже 45% військовополонених, прізвища яких наведені в «Списку...», належали до рядового складу європейських армій, що брали участь

у війні на боці нацистів. При цьому найбільша кількість полонених солдатів припадала на італійську (понад 96%) і угорську (71%) групи військ. Німецькі солдати серед загиблих становили 13,5%.

Старшинський склад полонених, що утримувалися в прийомно-пересильному фронтовому таборі № 38 (м. Рені), становив 840 осіб (49% від загальної кількості померлих). Більшість у цьому переліку мали німецькі прізвища – майже 90%. Іншими словами, переважна більшість загиблих у таборі військовополонених (94%) належали до нижчого прошарку армійської ієрархії.

Решта воїнів – представники офіцерського складу, серед яких переважна більшість – унтер-офіцери. Середній і вищий офіцерський склад – це 6 прізвищ: лейтенанти Оскар Шильц (німець, 31 рік, № 357), Веллер Герлай (угорець, 35 років, № 283); капітани Ніко Фюйвиц (серб, 55 років, № 68), Отто Кутецид (німець, 56 років, № 700), Ганс Габесрайтер (німець, 44 роки, № 886); німецький полковник Альберт Проістбудо (50 років, № 56) [19]. Заради справедливості необхідно зазначити, що ніяких капітанів і полковників у німецькій армії періоду Другої світової війни не було взагалі [11, с. 22]. Появу цих звань у «Списку», скоріше за все, можна вважати своєрідним прилаштуванням наявних звань до радянської системи військових чинів.

Таблиця 3

Військове звання або чин	Кількість								Усього
	німці	італійці	угорці	серби	поляки	французи	австрійці	румуні	
солдат	132	419	159	26	15	5		2	758
матрос	3								3
ефрейтор	370	3	28	2	4	3	3		413
капрал		5							5
обер-ефрейтор	250	2	2	1	2		1		258
ст. ефрейтор	67	1	11	1	3				83
унтер-ефрейтор	2								2
шт. ефрейтор	26		2						28
сержант		1							1
ст. сержант	3								3
фельдфебель	33	3	6						42
ст. фельдфебель	3		1						4
шт. фельдфебель	1								1
унтер-офіцер	83	1	13	1			1		99
маршал		1							1
лейтенант	1		1						2
капітан	2			1					3
полковник	1								1
цивільний			1						1
Усього	977	436	224	32	24	8	5	2	1708

Військовополонені мешкали в бараках, обгороджених колючим дротом, без елементарних зручностей. Значна кількість прізвищ у «Списку померлих...» і швидкість закриття табору дозволяють припустити, що епідемія черевного тифу мала масовий характер, а це за відсутності елементарної медичної допомоги призвело до смерті більшості військовополонених. Ховали померлих без одягу та тун, практично поряд із табором. За інформацією місцевих істориків усього було п'ять табірних курганів-могильників. Анонімні поховання, без необхідного оформлення відповідних документів, інші явні порушення – такими реаліями обернувся трагічний фінал для багатьох іноземних полонених у радянських таборах. І в подальшому цинізму радянської тоталітарної системи не було меж: ніяких позначок або пам'ятних знаків, ба навіть використання курганів-могильників в якості елементів автодрому [18].

Лише в Незалежній Україні за кошти небайдужих мешканців міста Рені на місці масових поховань було встановлено кілька пам'ятних знаків, на одному з яких надпис: «Іноземним громадянам – військовополоненим пересильного табору № 38, які померли в 1944–1947 роках, від мешканців міста Рені. Мир праху вашому».

Висновки. Проблематика, що розглянута в статті, належить до нового наукового

напряму – військово-історичної антропології, мета якого – дослідити війну в «людському вимірі». Трагічність долі іноземних військовополонених, що утримувалися у фронтовому таборі № 38, є одним із багатьох проявів жорстокості та негуманності радянської тоталітарної системи, в якій життя людини (як своєї, так і чужої) було на одному з останніх місць в ієрархії комуністичних цінностей. Зібраний матеріал дає підстави для подальших досліджень, спрямованих на вияв характеристик, що відображають політико-правові, соціально-економічні та культурно-комунікативні аспекти військового полону, а дослідження архівних джерел регіонального характеру дозволяє об'єктивно проаналізувати ситуацію з військовополоненими на території Півдня України. Дослідження питань історії військового полону на території СРСР спрямоване на інтереси наших сучасників, тих, хто не брав безпосередньої участі в Другій світовій війні, але має право знати достовірну інформацію про долю своїх родичів, які загинули в табірній неволі. Сподіваємося, що нас іще чекають нові відкриття, які будуть мати не лише наукове значення, а й інтерес для громадських організацій та окремих громадян, які займаються пошуково-меморіальною роботою.

Список літератури:

1. Військовий полон та інтернування 1939 – 1956: погляд через 60 років. Матеріали міжнародної наукової конференції, 2–4 червня 2006. Київ: Парламентське видавництво, 2008. 336 с.
2. Галицкий В. Проблема военнопленных и отношение к ней Советского государства. Советское государство и право, 1990, № 4, с. 124–130.
3. Гончаров С. Немецкие военнопленные в СССР: малоизвестная страница истории Второй мировой. Аргумент, 16.09. 2013. URL: <http://argumentua.com/stati/nemetskie-voennoplennye-v-sssr-maloizvestnaya-stranitsa-istorii-vtoroi-mirovoi>.
4. Державний архів МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 73.
5. Державний архів МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 135, прим. 50; спр. 138, прим. 6.
6. Державний архів МВС України, ф. 83, оп. 1, спр. 228.
7. Калкутіна Н. Санітарно-побутові умови в таборах для іноземних військовополонених Південної України в 1944–1945 рр. (на прикладі Миколаївського табору № 126). *Acta studiosa historica*, 2014, Т. 4, с. 171–181.
8. Кальчик Х., Аустермюлле У. Судьбы немецких военнопленных и интернированных. Материалы международной научной конференции «Военный плен и интернирование, 1939–1956 годы: взгляд через 60 лет» (2–4 июня 2006 г.), Киев, с. 178–184.
9. Карель П., Беддекер Г. Немецкие военнопленные Второй мировой войны 1939–1945 гг. М.: Эксмо, 2004. 448 с.
10. Кузьминых А. Система военного плена и интернирования в СССР: генезис, функционирование, лагерный опыт (1939–1956 гг.): автореферат на соискание ученой степени доктора исторических наук, специальность 07.00.02 – отечественная история, Архангельск, 2014, 50 с.
11. Курылев О. Вооруженные силы Германии 1933–1945. Полный атлас. Москва, Астель АСТ, 2007. – 559 с.
12. Мягкий І. Концтабори військовополонених в Україні у 1941–1943 рр. (За документами ЦДАВО України). *Архіви України*, вип. 3, 2015, с. 101–114.

13. Пашенко О. Участь державних архівів у гуманітарному проєкті «Радянські і німецькі військово-полонені та інтерновані, вивчення питань історії Другої світової війни і повоєнного періоду» (на прикладі Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України). Архіви України, 2010, № 2. С. 114–122.

14. Потыльчак А. Лагерь для военнопленных в системе советского военного плена на территории Украины в 1939–1954 гг. Материалы международной научной конференции «Военный плен и интернирование 1939–1956 годы: взгляд через 60 лет» (2–4 июня 2006 г.), Киев, 2006. С. 154–164.

15. Потыльчак О. Полонені німці в таборах на території України (1944–1945 рр.). Історія в школі, 2002, № 1, с. 15–21.

16. Потыльчак О. Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939–1954 рр.): організація, дислокація, структура: автореферат на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. Київ, 2005.

17. Радянські та німецькі військовополонені в роки Другої світової війни. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Дрезден-Мінськ, 2004, 512 с.

18. Ренийский вестник, 2006, 27 июня.

19. Список военнопленных умерших в лагере № 38 и захороненных на территории города Рени, Измаильской области. URL: <http://renimvk.od.ua/>.

20. Чайковский А. Плен. За чужие и свои грехи. Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг. Киев: Парламентское издательство, 2002, 503 с.

ВОЕННОПЛЕННЫЕ ЕВРОПЕЙСКИХ ГОСУДАРСТВ ВО ФРОНТОВОМ ЛАГЕРЕ № 38

На основе архивных документов исследуется персональный состав пленных приемно-пересыльного фронтового лагеря для военнопленных № 38, который был создан в 1944 году в окрестностях города Рени (Одесская область). Анализируются возрастные характеристики военнопленных, их воинские чины, национальная принадлежность. В конце 1944 года в лагере содержалось около 4 тыс. человек: немцы, венгры, итальянцы, сербы, австрийцы и другие. Большинство военнопленных умерли в первой половине 1945 года от брюшного тифа.

Ключевые слова: военнопленные, лагерь, тиф, Рени, Вторая мировая война.

WAR PRISONERS OF EUROPEAN COUNTRIES IN FRONT-LINE CAMP No. 38

On the basis of archival documents, the personal staff of the front-line camp for the war prisoners No. 38, which was created in 1944 in the suburbs of the town of Reni (Odessa region), is examined. The age of the war prisoners, their military ranks, nationality are analyzed. At the end of 1944, the camp contained about 4 thousand people: Germans, Hungarians, Italians, Yugoslavs, Austrians and others. Most of the prisoners died in the first half of 1945 from typhoid fever.

Key words: war prisoners, camp, typhus, Reni, World War II.

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 39(479):956

Кязымов Салех Юнус оглу

Бакинский государственный университет

НАСЛЕДИЕ КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ: ГОРСКИЕ ЕВРЕИ

Несмотря на некоторые различия в верованиях и в образе жизни, евреи, проживающие в Азербайджане (общей численностью 16 000 человек), подразделяются на три группы: горские евреи – 11 000 человек; европейские евреи ашкенази – 4300 человек; грузинские евреи – 700 человек. По своей численности горские евреи составляют большинство евреев, проживающих в Азербайджане. Как уже отмечалось, их всего 11 000 человек. 1000 из них проживает в различных регионах Азербайджана, 6000 – в Баку, около 4000 проживают в Красной Слободе Кубинского района в компактном виде. Евреи, проживающие здесь, говорят на татском языке, который сформировался из арамейского ибранского языка и содержит в себе некоторые слова и выражения из русского, тюркского, персидского языков. Татский язык считается диалектом персидского языка, который входит в группу индоевропейских языков. Однако он совершенно отличается от иврита. Евреи, которые переезжают в Израиль из Кубы, чаще всего отмечают, что они не понимают друг друга в Израиле. После обретения Независимости Азербайджанской Республикой евреи тоже стали формировать свои организации. Были сформированы связи с международными еврейскими организациями, созданы культурные центры и органы печати.

Ключевые слова: горские евреи, Красная Слобода, татский язык, религиозная община, международные связи, образ жизни, правительство Азербайджана.

Постановка проблемы. Еврейство в Азербайджане исторически было представлено горскими евреями. Как писал Моисей Каланкатуйский, приход горских евреев на Кавказ датируется первым веком до нашей эры [7, с. 14]. Мнения исследователей по этому поводу расходятся. Согласно точке зрения некоторых из них, горские евреи являются одной из самых древних еврейских общин. По своему происхождению они – поколение сынов Израиля, в свое время изгнанных ассирийскими и вавилонскими царями из Палестины и разместившихся в Мидии. Их потомки первыми приняли еврейскую веру. Будучи уже в Мидии, они ассимилировались с татами.

Под влиянием этого смешения горские евреи сегодня говорят на татском языке, который является смесью или же наречием древнего арамейского и еврейского языков с древним персидским языком. Согласно другим исследователям, горские евреи были направлены на восточный Кавказ сасанидским правителем Хосровом I Ануширваном (531–579 гг.). Правитель строил на Кавказе

крепости, закладывал города и размещал в этих городах персов и евреев, которых он вывозил из Месопотамии. Татский язык, на котором говорят горские евреи, остался как раз с тех древних времен. Во всяком случае можно сказать, что горские евреи появились в Азербайджане в связи с политикой Сасанидов 15 веков назад, и в целях сохранения безопасности империи их располагали на пограничных заставах. Они тесно контактировали с местным населением и в тоже время смогли сбереечь и сохранить свою религию, обычаи и традиции, образ жизни и стиль жизни [10, с. 349].

Постановка задания. Цель статьи – анализ истории еврейской общины в Азербайджане.

Изложение основного материала исследования. В настоящее время в Азербайджане функционирует 6 еврейских синагог, 2 из них расположены в Баку, 2 – в Кубе и 2 – в Огузе. Синагога европейских и грузинских евреев была открыта 9 марта 2003 года. Эта еврейская синагога, строительство которой было завершено в 2003 году, является самой большой в Европе. Это соору-

жение было построено на месте старого храма, а тот храм был первой синагогой, построенной на Ближнем Востоке за последние 60–80 лет.

Вот уже более 280 лет горские евреи проживают в Красной Слободе возле города Кубы. Евреи, проживающие здесь, застилали красной черепицей крыши своих домов, и потому посёлок получил название «Красная Слобода». Причиной того, что евреев, проживающих в данном поселке, называют горскими, является то, что они ранее жили в горных деревнях. После того, как они спустились с гор и сосредоточились в этом посёлке, их стали называть горскими евреями. Другое предположение заключается в том, что, как известно, Царская Россия захватила Кавказ. Русские называли всех кавказских горскими народностями, дагестанскими народами. Для того, чтобы отличать евреев, проживающих здесь, от других жителей, их стали называть горскими евреями. Есть древний обычай праздновать особый обряд, который совпадает по времени с Новрузом у восточных народов и заключается в том, что этот религиозный праздник выражает уважение и почитание в отношении природы, насаждений, родников, рек, гор; этот обряд называется ашер [5, с. 148].

Как отмечает председатель местного самоуправления Нисим Нисимов, который возглавляет муниципалитет в Красной Слободе Кубинского района, где компактно проживают горские евреи, евреи, проживавшие ранее в селах Крыз и Шудуг, со временем, избегая тяжелых условий жизни, решили поселиться в Кубе. Как писал Геродот, ещё в IV веке до нашей эры крызы представляли собой албанские племена. В село, расположенное в горной местности, евреи приехали ещё до нашей эры и надолго поселились здесь. Как отмечает Нисим Нисимов, другое село – это Шудуг. В настоящее время в этом селе проживают мусульмане-таты. У горских евреев, проживающих в Кубе, религия – еврейская, язык же – татский. Население села Шудуг и население Красной Слободы говорит практически на одном и том же языке, диалекте татского языка; причиной этому является то, что они длительное время проживали вместе.

Как в Крызе, так и в Шудуге есть памятники материальной культуры, например, кладбище, которое подтверждает, что здесь раньше жили евреи. На этой территории в указанных селах они жили еще во времена правления Фатали хана Кубинского и его отца, то есть примерно 280 лет тому назад. И несмотря на такой большой разрыв

во времени, всё ещё наблюдается сходство говоров между теми, кто сегодня проживает в этих селах, и горскими евреями, которые переехали в Красную Слободу. В Красную Слободу евреи приехали также из села под названием Галедюз, это село находится немного выше, в горной местности над Красной Слободой.

Евреи, которые длительный период времени проживают вместе с азербайджанцами, сохранили свои национально-нравственные ценности; вместе с тем их вклад в азербайджанскую культуру также достаточно велик, то есть они являются частью азербайджанской культуры. Председатель местного самоуправления Красной Слободы Нисим Нисимов долгие годы работал директором музыкальной школы города Кубы и прекрасно играет на национальном инструменте тар. Он побывал на гастролях во многих странах: в США, Канаде, Великобритании, во Франции, в Израиле, в Турции, в России и т. д. Был удостоен наград на фестивалях и на высоком уровне представлял азербайджанскую музыку и культуру в этих странах [13, с. 11]. Х. Нисанов является еврейским певцом, который представляет азербайджанскую культуру.

Кубинский район, где компактно проживают горские евреи, является местом, где проживает также свыше 20 различных этнических групп. Это крызы, джеки, будухцы, хиналугцы и т. д. В 2003 году в Азербайджане были открыты две частные еврейские школы. Средняя школа имени Исаака Ханукова, которая функционирует в Красной Слободе, является государственной школой, где еврейские дети получают образование. Здесь учатся не только евреи, но и представители многих других народов. В этой школе обучение ведется на русском, азербайджанском языках и на иврите. Директор средней школы имени Исаака Ханукова Красной Слободы Яушва Симандуев говорит, что наряду с евреями в школе учатся азербайджанцы, русские, лезгины, будухцы, хиналугцы и др. В школе проводят праздники всех народов: это еврейский праздник Рош-ха-Шана, русский праздник Рождества Христова, азербайджанский праздник Новруз, тем самым подтверждается дружба и солидарность между народами. Яушва Симандуев на вопрос о том, кто он по происхождению, однозначно отвечает: мы все азербайджанцы.

Красная Слобода, которая была создана в Кубинском районе около 80 лет назад, имеет также свою религиозную общину. Заместитель председателя религиозной общины горских евреев Шимту Юсифов является сыном преды-

душего председателя этой религиозной общины, который был известным религиозным деятелем и скончался в шестидесятых годах прошлого века. Ш. Юсифов подчеркивает, что в настоящее время в Слободе есть религиозный колледж, а также две синагоги. Сегодня в Кубе функционирует две синагоги, а раньше их здесь было три. Он отмечает, что в Красной Слободе в последнее время была построена особая купальня религиозного назначения, которая называется миква. Согласно традиции, миква предназначается для физического и духовного очищения женщин и представляет собой закрытый бассейн [3].

Подобно тому, как в исламе предполагается и духовное, и нравственное очищение, в еврейской вере среди бытовых обрядов это также занимает существенное место. Ш. Юсифов отмечает, что в Красной Слободе миква означает своего рода баню для женихов и невест. В день свадьбы жених приходит в микву, омывается здесь, а потом идёт в дом невесты. Таким образом, наряду с физическим очищением молодые также стремятся к нравственному очищению при создании новой семьи.

Ш. Юсифов также затронул в своей беседе интересные моменты, связанные с созданием семьи и свадьбами. На протяжении веков местные жители приглашали на свадьбу и представителей мусульманского населения Кубы. Естественно, что и на свадьбы мусульман приглашались евреи. Зафиксировано много межнациональных браков между евреями и местным населением. Еврейские девушки выходят замуж за мусульман, азербайджанские девушки выходят замуж за евреев. Дворец счастья, который построен прямо в центре посёлка, создан для проведения свадебных торжеств, на которые бывают приглашены многие известные певцы Азербайджана и даже соседней Турции. Ш. Юсифов также отметил обычай раздавать мясо жертвенных животных.

Больше всего в поселке привлекают внимание новые строения. Здесь есть дома одноэтажные, двухэтажные и даже пятиэтажные. Согласно статистике местных органов самоуправления, в посёлке раньше жило 20–30 тысяч человек. В настоящее время осталось всего 3500 человек. Для резкого уменьшения населения есть несколько объяснений. Как говорит Н. Нисимов, население прежде всего тянулось в столицу, Баку, чтобы заработать на жизнь. Помимо этого, уезжали в Россию, в Израиль, в другие страны. После того, как Азербайджан получил независимость, но и до этого, ещё в бытность СССР, евреи, про-

живавшие в Слободе, часто выезжали на место жительства в другие страны и оставались там.

К примеру, отметим, что в Биробиджане, расположенном в Дальневосточном федеральном округе, и в созданной там же Еврейской автономной области на территории Российской Федерации, проживает 178 000 человек, но только 1% из них являются евреями [5, с. 148]. Евреи, которые выезжают в Россию, в основном располагаются в Москве, в других центральных городах, живут и работают там. В основном евреи занимаются бизнесом, но они поддерживают тесную связь с Красной Слободой. Даже если они не живут здесь постоянно, то приезжают на свадьбы, на другие мероприятия, оказывают помощь своим родственникам, которые проживают здесь.

За последние 15–20 лет Красная Слобода, как и любой другой регион Азербайджана, также начала стремительно развиваться. Особое очарование придает посёлку Парк отдыха, который называется парком Гейдара. В особенности часто собираются здесь представители старшего поколения, которые беседуют между собой и активно проводят свободное время. Большинство жителей Слободы являются представителями старшего поколения. Люди старшего поколения собираются в Доме престарелых, здесь пьют чай, играют в нарды, домино, беседуют друг с другом. Массовый отток населения из посёлка наблюдался в семидесятые годы XX века. В это время большинство евреев уехало в Израиль. В отношении тех, кто уезжал в период СССР, устанавливались разные запреты. Они не могли вернуться обратно. Во многих случаях те, кто уезжал, прощались со своими родными навсегда. После развала Советского Союза и завоевания независимости Азербайджаном этот запрет был преодолен. Поскольку Красная Слобода является единственным местом в постсоветском пространстве, где евреи проживают компактно, сюда стали приезжать и представители других стран. Согласно опросу жителей можно сказать, что каждый день сюда приезжают туристы из различных стран, многочисленные гости. К примеру, туристы из Швеции сказали представителям посёлка, что «вы живете в настоящей Швеции». Гостей привлекает толерантная среда, которую они здесь наблюдают.

Был задан вопрос: «Как вы добиваетесь создания терпимой и доброжелательной обстановки в условиях, где большинство населения представлено мусульманами?». Н. Нисимов ответил так: «Прежде всего, следует отметить заботу руководства страны о всех народах, проживаю-

щих здесь, в том числе и о евреях. Основу этой заботы заложил общенациональный Лидер Гейдар Алиев, После него эту линию в своей политике продолжает Президент страны, правительство, возглавляемое Ильхамом Алиевым. Приезд господина И. Алиева в Кубинский район обычно сопровождается посещением им посёлка Красная Слобода. Он всегда интересуется проблемами жителей этого поселка и оказывает необходимую помощь. Ярким примером тому является восстановление и реставрация моста через Кудиялчай, который объединяет Кубу и посёлок. Мост был построен 150 лет тому назад, был в аварийном состоянии, нуждался в ремонте, и руководство страны сразу дало необходимые указания. Ремонт очень скоро был начат, и мост был восстановлен и передан в пользование населению».

В здании, расположенном напротив миквы и построенном за последние годы, раньше располагался дом прощания, откуда умерших евреев провожали в последний путь. В посёлке есть три еврейских кладбища, одно из них является наиболее старым и расположено в верхней части посёлка, в нижней части дороги Куба-Кусар; два других кладбища расположены в верхней части этого шоссе. В последнее время можно встретить захоронения, над которыми возвышаются дорогие мраморные памятники; на них изображена шестиконечная звезда Давида и менора, то есть подсвечник с семью свечами.

В жизни горских евреев важное место занимают религиозные ритуалы [12, с. 191]. Как и азербайджанцы, евреи оплакивают умерших, держат траур по покойному. Те, кто в трауре, пытается отличить себя от других покрытием головы и одеждой.

Праздник Рош-Ха-Шана, который знаменует начало нового года, является одним из праздников, особо отмечаемых евреями. Другим важным праздником евреев является праздник прощения (Тауба) – Йом Киппур. Евреи считают, что люди могут совершать грехи. Йом Киппур – это праздник покаяния перед Богом, мольба о прощении. Накануне праздника человек постится в течение 25–26 часов. Пост начинается с наступлением вечера и завершается на следующий вечер, пока не появится первая звезда.

Из истории евреев мы видим, что после вавилонского пленения в 586 году они пережили самые трудные полвека. Время их освобождения из Египта в качестве благодати Божьей отмечается как праздник. Это первая из десяти заповедей, которая упоминается в двух местах в Торе и передана Моисеем в Тури-Синай на двух кам-

нях: «Я Господь, который спас вас от притеснения Египта» [7, с. 16]. Но после того, как евреи покинули Египет, они не смогли приехать в Палестину и вынуждены были жить в пустыне и степях в течение сорока лет. В ознаменование этих трудных дней горские евреи, живущие в Красной Слободе, также строят палатки возле синагог, как и другие евреи. Эти палатки покрыты ветвями деревьев. Они проводят время в этих палатках около десяти дней.

Когда выпадает дождь, через ветви деревьев в палатку выливаются потоки воды. В холодную и дождливую погоду те, кто остался в палатке, вспоминают времена, когда их предки сбежали от египетской тирании и испытали тяжелые времена, которые они провели в пустыне. В конце концов они празднуют это. Этот праздник называется Суккот [10, с. 676] (Праздник цветов, Праздник кущей). Внимание привлекают четыре элемента праздника Суккот. Это этрог, пальмовая ветвь, мирт, ива.

У этрога есть и вкус, и запах, он похож на лимон. Он символизирует праведников. У мирта есть запах, но нет вкуса. У лулава есть вкус, но нет запаха. У ивы нет ни вкуса, ни запаха.

Эти два растения и два плода, которые собраны воедино на одном месте во время праздника Суккот, символизируют четыре типа людей в обществе. Элеазар Нисимов, глава религиозной общины горских евреев Красной Слободы Кубинского региона, комментирует: «Есть люди с позитивными мыслями, говорят хорошо, но их действия не очень хороши. Лист финиковой пальмы является символом таких людей в обществе. Есть люди, которые делают добрые дела, но не имеют хороших мыслей и хороших навыков общения. Мирт – символ этих людей.

У людей есть хорошие намерения, идеи и поступки. Этрог является символом этих людей.

Существует также человек, который не имеет благих намерений или действий. Ива, которая не имеет ни фруктов, ни запаха, является его символом. Сочетание этих двух плодов и растений и совершение поклонения им означает обращение людей вместе, одинаково к одному и тому же месту – в сторону Бога. Все люди в обществе, как хорошие, так и плохие, должны жить вместе. Тот факт, что некоторые из них не соблюдают правила общежития, не означает их изоляции от общества. Поэтому необходимо направить этих людей на путь Господа и молиться священной Торе, которую Бог послал Иудеям, чтобы они были хорошими. В этот праздник Тора была взята

из Арона-Хакодеша и привезена в Теву, перед ней была совершена молитва. Она прерывается семь раз в промежутках ходьбы вокруг погребенного Тевана».

Другим из значительных еврейских праздников, который отмечают в поселении, является праздник Торы – Симха Тора. Этот праздник отмечается на следующий день после Суккот.

Одним из религиозных и национальных праздников евреев является восьмидневное зажигание меноры (подсвечник с семью свечами) в ознаменование восьмидневного горения одной свечи в Иерусалимском храме во время битвы евреев с врагом в 148 году нашей эры.

Два других еврейских праздника – это празднование Шаввата (Пасхи) в ознаменование их освобождения от египетского рабства, а также праздник в честь ниспослания Богом евреям Торы [11, с. 239].

Поклонение завещано Торой, причем только Богу. Местом поклонения является храм. Этот храм построен царем Соломоном (973–933 гг. до н. э.) в Иерусалиме (Храм Соломона/Бет-Хамикдаш). В 70-е годы нашей эры римские легионеры во главе с Титом депортировали евреев из города, разрушили храм, который они построили в Иерусалиме после пленения, а еврейское государство стало провинцией Рима [6, с. 223]. Поскольку храм в Иерусалиме был полностью разрушен, некоторые из поклонений, которые были заповеданы в Торе, были отложены, а жертвенное поклонение было на первом месте. Ежедневное богослужение осуществляется в синагогах или где-либо еще [11, с. 236].

Синагога – это место, где евреи вместе молятся. «Кнессет» означает на иврите встречу. Термин «Bet Chenet» (Assembly House) относится ко всей деятельности в синагоге. Евреи собираются здесь, поклоняются, читают Тору, проводят занятия и празднуют [2, с. 335]. Коллективное богослужение осуществляется не менее чем десятью мужчинами, достигшими тринадцати лет. Молитвой управляет раввин или кто-либо из сообщества.

Одной из синагог, в которой поклоняются горские евреи, является синагога Гилгат, построенная архитектором Гилелом Бен Хаимом в 1888 году, расположенная на улице Красной Слободы – И. Ханукова, 9. Еще одна священная часовня шестнадцатого века – синагога шести куполов. По разрешению Кубинского хана Гусейнали-хана жители села Гилгат переселились сюда в течение шести дней из деревни Каладуз; так же называли синагогу, символизирующую факт пере-

селения. Другое предположение связано с верой в то, что Тора описывает создание мира в течение шести дней. Окна сделаны из дуба в форме шестиугольной звезды. Восстановление синагоги началось в 1995 году и было завершено в октябре 2000 года. Существует также зал для молящихся на 60 человек и кафе для религиозных церемоний в подвале храма, которое в настоящее время используется религиозными людьми [10, с. 677].

Синагога, большой богослужебный зал, представляет собой древний архитектурный памятник, построенный в восточном стиле. Раздел, стоящий перед стенами поклонения, называется арон-кадусом. Он – Кибла, которая единственная в Европе по своей высоте и смотрит на Иерусалим. Ее высота составляет 7 метров. Библию хранят в шкафу в стене.

В целом все синагоги имеют три основных элемента. К ним относятся рукописи священного шкафа Арон-Хакодеш (Арон-Кадус), горящий свет Нер-Натамид и амвон Тева напротив шкафа с Торой, которая была изъята из Арона-Хакодеша во время поклонения.

Другой храм, где горские евреи совершают свое поклонение в холодное время года, представляет собой синагогу Гилаки, расположенную по улице И. Ханукова, 26, построенную иммигрантами из провинции Гилан Южного Азербайджана. Архитектором храма является Гилель Бен Хаим. Его имя выгравировано на кирпичном фасаде синагоги. Из надписи на камне Озюль ясно, что храм был возведен в 1896 году. На входной двери есть еще один знак – 1857 год. Возможно, эта доска была доставлена из более древнего храма еврейских эмигрантов и попала в дверь синагоги. Узкий шестиугольный купол, который поднимается на четверную крышу, придает храму Гилеки особую красоту. В соответствии с израильскими коленами, в здании синагоги 12 окон. Из исторических источников известно, что раньше возле синагоги был родник. Вполне вероятно, что мечеть, построенная в Кубе в первой половине XIX века, была прототипом Гиланского храма, потому что гексагональный купол когда-то был стеклянным и освещал молитвенную комнату. Аналогичное покрытие крыши также наблюдается в Кубинской мечети. Раньше в синагоге Гилеки, как и в других синагогах горских евреев, не было отдельных комнат для женщин. Женщины приходили сюда только во время праздника и сидели во дворе синагоги. В настоящее время во время праздников женщины заходят в храм [10, с. 678].

Как правило, синагоги в иудаизме имеют ту же святость, что и мечети в исламе. В синагогах нет изображений и статуй. При них молебны запрещены, где бы вы ни находились. Доступ к синагоге осуществляется в соответствующей одежде и головном уборе. Вхождение в синагогу с непокрытой головой воспринимается как признак неуважения к Богу. По этой причине еврейские мужчины одевают на голову кипу. Женщины также прикрывают головы.

В богослужении евреи также используют ряд предметов. Это книга молитв Сидур, а также Тефилин, Таллит и Кипа. Комплект Тефилин состоит из двух маленьких коробок и кожаного ремня, на котором написана молитва «Шема Йесраел». Во все дни, кроме субботы, люди при утренней молитве прикрепляют эти два маленьких ящичка ко лбу и левой руке, в соответствии с принятым порядком, ремешком из черной кожи. Таллит – это платок с махровыми краями с молитвами из Торы, записанными на ткани. Этот платок, используемый только мужчинами, набрасывается на плечи во время молитвы. Кипа – шапочка, похожая на текке. Кроме того, Шолар, используемый на пиршестве Рош-Ха-Шана, является духовным инструментом, изготовленным из рога [11, с. 239].

В настоящее время горские евреи исполняют свое религиозное богослужение на высоком уровне. Во времена СССР их очень беспокоило отсутствие тех, кто будет руководить их религиозным богослужением. Сегодня эта проблема решена. Ш. Юсифов говорит, что сейчас им очень удобно, нет никаких проблем для подготовки религиозных деятелей, совершающих религиозные ритуалы, и у людей достаточно возможностей для религиозного образования.

Религиозную общину в Красной Слободе возглавляет раввин Елеазар Нисимов. Он говорит, что с детства умел молиться и рос рядом со своими предшественниками-раввинами.

Председатель общины Б. Симандуев отметил, что каждую субботу раввин молится за президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева перед священной Торой. В Азербайджане вместе сосуществуют разные народы, религии и этнические группы, здесь мир и стабильность. Общенациональный лидер Гейдар Алиев и нынешний президент Ильхам Алиев демонстрируют в этом деле объективную позицию. Напомнив слова президента Ильхама Алиева «Азербайджан является родиной для всех народов», Симандуев сказал, что готов сделать все возможное для благополучия нации. В апреле 2013 года за плодотворную

деятельность в развитии дружеских отношений между народами Б. Симандуев был награжден президентом Ильхамом Алиевым орденом «Слава».

Заявляя, что вся его деятельность является продолжением дружбы и братства перед Всемогущим Создателем, Симандуев сказал, что они сотрудничают с другими религиозными общинами и активно участвуют в защите национальных и духовных ценностей страны. Религиозная община горских евреев Кубинского региона тесно связана с работой региональных религиозных общин, направленной на более высокий уровень отношений между государством и религией, на организацию и проведение религиозно-просветительской работы, участие религиозных общин в процессе предотвращения радикализма в обществе и решение социальных проблем.

Одним из этих направлений является совместная организация Государственным комитетом по работе с религиозными объединениями и Молодежного форума исламской конференции «Региональный центр Евразии» и Исполнительного органа Кубинского района, а также религиозными общинами, религиозными лидерами, имамами и ахундами, активными религиозными деятелями и богословами, конференции в Кубинском районе в июне 2013 года на тему «Взаимоотношения между государством и религией и просветительская работа».

16–17 сентября 2014 года в Кубе для религиозных общин, религиозных лидеров, имамов и акынов, а также активных религиозных деятелей и богословов состоялась двухдневная региональная конференция «Национальные традиции и современность», организованная Государственным комитетом по делам религиозных общин. На этой конференции Б. Симандуев в своем обширном и всеобъемлющем докладе подчеркнул высокий уровень толерантности в Азербайджане, выразив глубокую признательность президенту Ильхаму Алиеву за созданные условия.

Юнус Казимов, 94-летний житель села Ханегах Кубинского района, сказал, что горские евреи, живущие в Красной Слободе, имеют высокий авторитет среди местного мусульманского населения: «Расстояние между нашей деревней и деревней Красная Слобода, где проживают горские евреи, составляет более 30 км. Мы отправлялись в Красную Слободу с целью торговли, продажи сельскохозяйственных товаров и покупки того, что нам было нужно. Полвека назад и в более ранние времена мы проходили этот путь пешком

или на повозке. Были случаи, когда мы не могли пройти это расстояние за один день. Мы были вынуждены проводить ночь в Кубе или в Красной Слободе и потом ехать обратно.

В таких случаях мы часто останавливались в еврейском доме, и они оказывали нам высокое гостеприимство. Короче говоря, мы полагались на них, доверяя свои товары и даже жизнь. Мы всегда были с ними братьями. Местное население поселка, где шла основная торговля, часто продавало товары в розницу по деревням. У них также были дружеские и братские отношения с мусульманскими жителями этих деревень. Здесь они останавливались в местном поселке. Исторически сложилось так, что эти дружеские отношения – замечательный обычай, который живет до сих пор».

Выводы. Таким образом, разнообразие – это богатство, а принадлежность к разным религиям,

этническим группам и народам не является препятствием для сосуществования.

Представитель Управления мусульман Кавказа в Кубинском регионе Эльнур Эфенди процитировал стих 13 Сура аль-Худжурат во имя Аллаха: «О люди! Воистину, Мы создали вас из мужчины и женщины и сделали вас народами и племенами, чтобы вы узнавали друг друга, и самый почитаемый перед Аллахом среди вас – наиболее богобоязненный. Воистину, Аллах – Знающий, Ведающий».

Эльнур Эфенди, сказал, что его отец, учитель Сабир Эфенди, много лет работал заместителем директора в школе в Красной Слободе и что он был свидетелем добрых отношений между мусульманами и евреями, которые будут таковыми вечно.

Евреи, живущие в Азербайджане, всегда были дружелюбны, и мы можем с уверенностью сказать, что эта дружба будет продолжаться и в будущем.

Список литературы:

1. Государственный Комитет по делам религиозных общи Азербайджанской Республики. URL: www.scwra.gov.az.
2. Барановский Б., Иванов Ю. Религии мира. Минск: Книжный дом, 2006.
3. Микве. URL: <http://eleven.co.il/>.
4. Журавлёв В., Бренер И. Книга памяти и списки жертв репрессий на территории Еврейской автономной области. Биробиджан, 2011. 478 с.
5. Иманов Г, Ахмедов А., Ахмедлы Н. Этнические и мировые религии. Баку: Эльм, 2003. с. 148.
6. Велиев И. Мировые религии. Азербайджанская национальная энциклопедия. Баку: 2003. С. 223.
7. Каланкатуклу М. История Албании. Мхитар Гош. Албанская хроника. Баку, Eurasia Press. 2006. 296 с.
8. Тагиев К. Развитие религиозного образования в Азербайджане в контексте истории. Journal of International Social Research. Volume 6, Issue 28, p. 381.
9. Библия. Библейская книжная компания, Баку: 2009.
10. Джонсон П. История еврейства. Перевод Ф. Османа. Анкара: Позитив яйынлары, 2000. 678 с.
11. Гюндюз Ш. Современные мировые религии. Анкара: Изд. Министерства религиозных дел. 2007. С. 239.
12. Ботвинник М. Николай Михайлович Никольский. Минск, 1967.
13. Захарьяев Г. Община горских евреев Азербайджана. Журнал «Азербайджан и азербайджанцы в мире», № 2, июль, 2009. С. 11.

СПАДЩИНА КАВКАЗЬКОЇ АЛБАНІЇ: ГІРСЬКІ ЄВРЕЇ

Незважаючи на деякі відмінності у віруваннях і в способі життя, євреї, які проживають в Азербайджані (загальною чисельністю 16 000 осіб), підрозділяються на три групи: гірські євреї – 11 000; європейські євреї ашкеназі – 4300; грузинські євреї – 700 осіб. За своєю чисельністю гірські євреї становлять більшість євреїв, які проживають в Азербайджані. Як уже зазначалося, їх усього 11 000. 1000 з них проживає в різних регіонах Азербайджану, 6.000 – у Баку, близько 4000 проживають у Червоній Слободі Кубинського району в компактному вигляді. Євреї, які проживають тут, говорять татською мовою, яка сформувалася з арамейської ібранської мови, і містить у собі деякі слова й вирази з російської, тюркської, перської мов. Татська мова вважається діалектом перської мови, що входить до групи індоєвропейських мов. Однак вона кардинально відрізняється від івриту. Євреї, які переїжджають до Ізраїлю з Куби, найчастіше відзначають, що вони не розуміють один одного в Ізраїлі. Після здобуття Незалежності Азербайджанською Республікою євреї теж стали формувати свої власні організації. Були зміцнені зв'язки з міжнародними єврейськими організаціями, сформовані культурні центри й органи друку.

Ключові слова: гірські євреї, Червона Слобода, татська мова, релігійна громада, міжнародні зв'язки, спосіб життя, уряд Азербайджану.

THE HERITAGE OF CAUCASUS ALBANIA: CAUCASIAN MOUNTAIN JEWS

Despite some differences in beliefs and ways of life, Jews residing in Azerbaijan with a total population of 16 000 are divided into three groups: Mountain Jews – 11 000 people; European Ashkenazi Jews are 4300 people; and Georgian Jews – 700 people. The majority of Jews living in Azerbaijan are mountain Jews. As already noted, there are only 11 000 of them. 1000 of them live in different regions of Azerbaijan, 6000 in Baku, about 4000 live in Red Sloboda settlement of Guba region. Jews residing here speak the Tat language, which was formed from the Aramaic Ibrian language, including some words and expressions from Russian, Turkic, Persian languages. The Tat language is considered a dialect of the Persian language, which is part of the group of Indo-European languages. However, it is completely different from Hebrew. After the independence of the Republic of Azerbaijan, Jews also began to form their own organizations. They have established the relationships with international Jewish organizations, and formed the cultural centers and press organizations.

Key words: Mountain Jews, Krasnaya Sloboda, Tat language, religious community, international connections, lifestyle, government of Azerbaijan.

Чирко Б.В.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ДО ІСТОРІЇ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ТА ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ У КРИМУ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

У пропонованій публікації здійснюється спроба відтворити історію кримськотатарського народу, етнічних німців і менонітів у контексті політики радянської влади. Детально розглядаються особливості реалізації політики коренізації, яка здійснювалася на підставі рішень XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 року). У Криму політика коренізації набула форми татаризації. Політика татаризації передбачала забезпечення національно-культурних, мовних та інших запитів не тільки кримськотатарського народу, але й представників інших етнічних груп, зокрема етнічних німців і менонітів. Особлива увага в публікації приділяється репресивним акціям влади щодо кримськотатарського народу й інших етнічних груп в умовах остаточного формування сталінського тоталітарного режиму.

Ключові слова: кримськотатарський народ, етнічні німці, меноніти, державна етнополітика, радянська влада, політика коренізації, депортації, репресії, геноцид.

Постановка проблеми. Розглядаючи етнічну історію народів Криму, зосередимо увагу на етнополітичних та етносоціальних процесах, які відбувалися в середовищі кримськотатарського народу, а також етнічних німців і менонітів. Зазначеним проблемам присвячені серйозні наукові доробки вітчизняних і закордонних дослідників. Серед них особливе місце займають праці В.І. Наулка, В.Б. Євтуха, Н.В. Осташевої, О.І. Безносова, О.В. Коновалової, Л.Д. Якубової, Г.Т. Бекірової, В.А. Чумака, дослідника з Німеччини Альфреда Айсфельда. У той же час треба відзначити, що зазначені проблеми є досить складними, можуть трактуватися по-різному, а тому вимагають подальшого наукового осмислення.

Постановка завдання. Мета статті – відтворити історію кримськотатарського народу, етнічних німців і менонітів у контексті політики радянської влади.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відомо, життєдіяльність етносів значною мірою залежить від політики державної влади, яка здійснюється в соціально-культурній, мовній та етнічній сферах. Особливу роль у формуванні такої політики відіграли рішення XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 року). Делегати з'їзду затвердили курс партії на запровадження політики коренізації. Здійснення політики коренізації як офіційного курсу партії покладалося на республіканські партійні організації. Основними напрямками політики коренізації визнавалася підготовка національних

кадрів, утворення системи освіти з викладанням мовами етнічних груп, а також інші напрями державної політики в етнічній сфері. У 1920-х роках у Криму як суб'єкті Російської Федерації політика коренізації набула форми татаризації.

Партійне керівництво заявляло, що державна політика в етнічній сфері має «інтернаціоналістичний» характер і передбачає досягнення «розкріпачення націй» і «розв'язання національного питання». Однак звернемо увагу на те, що зазначена широко проголошувана «інтернаціоналістична» політика розглядалася владою і як найбільш вдалий спосіб залучення людей до процесу побудови соціалістичного суспільства, звісно, у його сталінському розумінні. І це надавало національній політиці радянської влади підкреслено політизованого та заідеологізованого характеру. Проте в ході її реалізації в 1920-х роках мали місце й певні позитивні зрушення в забезпеченні запитів національних груп [8, с. 6]. Так, стосовно кримськотатарського народу позитивним явищем було розширення ролі й значення кримськотатарської мови. Відкривалися школи з викладанням татарською мовою, педагогічні інститути, наукові заклади, бібліотеки та музеї, які здійснювали значну просвітницьку й наукову роботу з дослідження культурно-мовних проблем кримськотатарського народу [9, с. 63]. Під час здійснення політики татаризації було утворено 6 татарських національних районів і 144 татарські національні сільські ради, а також 386 національних шкіл.

Наприкінці 1930-х років національні адміністративно-територіальні одиниці, а також навчальні заклади були розформовані.

Зупинимося також на питанні стану німецьких колоній у Криму після 1917 року. Лютнева революція 1917 року не принесла радикальних змін у життя німецьких колоністів Криму, хоча дії «ліквідаційних» законів 1915 року, які здійснювалися владою Російської імперії, були припинені. Зазначимо, що застосування так званих «ліквідаційних» законів мало відверто антинімецький характер і передбачало конфіскацію земельних маєтків колоністів, заборону діяльності німецьких громадських організацій, закриття німецьких навчальних закладів, заборону видання газет та іншої літератури німецькою мовою тощо. Частина мешканців німецьких колоній була депортована на схід Російської імперії.

Зазначимо також, що після буржуазної революції представники німецької інтелігенції брали участь у роботі нових органів влади та заявляли про підтримку курсу Тимчасового уряду. Після Жовтневої революції 1917 року більшість німецьких колоністів обрали тактику політичного нейтралітету. У той же час частина колоністів брала участь у громадянській війні як на боці «червоних», так і на боці «білих»: німці-колоністи воювали в складі 1-го Катеринославського кавалерійського комуністичного полку в 1916 році, у Першій кінній армії Буденного в 1919 році, а також у денікінській і врангелівській арміях [1, с. 241].

Звертаємо увагу й на те, що під час окупації Криму німецькими військами (травень–листопад 1918 року) серед частини німецького населення виникла ідея відділення Криму від Росії й України. Підтримку в забезпеченні незалежності Криму вони сподівалися знайти в Німеччині. У лютому 1918 року пастор І. Вінклер розробив план створення колонії «Крим-Таврія» під протекторатом Німеччини. До складу цієї колонії повинні були увійти населені пункти Ізмайльського, Аккерманського, Бендерівського, Одеського, Тираспільського та південної частини Ананівського повітів Херсонської губернії. У травні 1918 року в Криму відбулася нарада німців-колоністів за участю міністра землеробства Німеччини Ліндеквіста. За пропозицією І. Вінклера, до Криму треба переселити також усіх колоністів з інших регіонів Росії. Спочатку уряд Німеччини висловив зацікавленість у реалізації такого проекту. Однак улітку 1918 року проект створення колонії «Крим-Таврія» німецькою стороною було відхилено [1, с. 241].

У 1920-х роках практично все німецьке населення Криму (92%) проживало в сільській місцевості та традиційно займалося сільським господарством. Німецькі колонії Криму знаходилися в Сімферопольському, Джанкойському, Євпаторійському та Феодосійському районах. Станом на 1926 рік найбільшими населеними пунктами, де проживали етнічні німці, були колонії Олександрівка (Джанкойський район, 666 мешканців), Ашага-Джамін (Євпаторійський район, 402 мешканці), Бютень (Сімферопольський район, 414 мешканців), Грюненталь (Джанкойський район, 407 мешканців), Карасан (Сімферопольський район, 722 мешканця), Кроненталь (Сімферопольський район, 802 мешканці), Нойдорф (Феодосійський район, 412 мешканців), Нойзац (Сімферопольський район, 608 мешканців), Шпат (Сімферопольський район, 685 мешканців), Цюріхталь (Феодосійський район, 738 мешканців) [1, с. 242].

У 1920-х роках у рамках здійснення політики коренізації в Криму було майже 200 шкіл із викладанням німецькою мовою, причому майже всі діти німецької національності 8–11 років відвідували школи. На середину 1920-х років у Кримському державному університеті навчалося 9 німецьких студентів, у технікумах навчалося 33 німці-колоністи. Більшість учнів німецької національності (понад 80%) навчалися німецькою мовою. У Криму діяло 11 німецьких клубів. Видавалася центральна німецька газета «Красний Крим», а також німецька газета «Молот і плуг». Наприкінці 1930-х років німецькі й інші національні навчальні заклади та культурно-просвітні установи були розформовані [1, с. 242].

Для усвідомлення етнополітичних та етносоціальних процесів важливо розглянути проблему депортованих народів Криму. Зазначимо, що вирішення проблем депортованих народів, зокрема кримських татар і німців, стало однією з головних характеристик етнополітичного розвитку сучасної України. Нагадаємо, що кримські татари були примусово виселені зі своєї історичної батьківщини згідно з постановою № 5859 СС Державного комітету оборони (ДКО) «Про кримських татар» від 11 травня 1944 року. Через тиждень після її ухвали, 18 травня 1944 року, почалася акція з депортації 180 тис. кримських татар (фактично стільки їх тоді проживало в Криму). У спецпоселеннях опинилися також кримські татари, які воювали на фронті в лавах Червоної армії. За даними Відділу спецпоселень НКВС, у листопаді 1944 року в місцях виселення опи-

нилися 193 865 кримських татар, із них в Узбекистані – 151 136, у Марійській АРСР – 8597, у Казахській РСР – 4286, решта була розподілена «для використання на роботах» в областях РРФСР. До місць депортації в радянських центральноазіатських республіках, в Казахстані та в РРФСР прибули далеко не всі. Різка зміна клімату, жакливі побутові умови, психологічні стреси спричинили високу смертність серед кримських татар, а також депортованих із півострова громадян інших національностей [2, с. 177–178].

Наругою над людською й національною гідністю позбавлених Батьківщини кримчан став не тільки факт їх депортації, а й саме «обґрунтування» цієї акції. Радянським режимом було використано факти колабораціоністської діяльності окремих кримчан. Таких фактів було не менше серед представників інших народів СРСР, зокрема й російського. Використавши прояви колабораціонізму, тоталітарний режим піддав репресіям і депортації весь кримський народ. Кримчани болісно сприймали репресії й терор ще й тому, що переважна більшість кримських татар не тільки лояльно ставилася до радянської влади, але й чинила активний спротив окупантам. Деякі партизанські загони повністю склалися з кримських татар. До того ж кримські татари, як і все населення Криму, жорстоко постраждали від дій окупантів. Сотні людей були розстріляні та закатовані за активний спротив нацистському окупаційному режиму [2, с. 177–178].

Звертаємо увагу на те, що після зняття обмежень правового стану більшості представників депортованих народів 15 грудня 1956 року Рада Міністрів УРСР приймає постанову «Про розселення громадян, які раніше проживали в Кримській області». У документі зазначалося: «У зв'язку з труднощами розселення й працевлаштування в прилеглих до Криму районах кримських татар, німців, греків, болгар, вірмен та інших осіб, що раніше проживали в Кримській обл., а зараз повертаються з місць спеціального поселення, Рада Міністрів Української РСР постановляє визнати недоцільним розселення на

території Херсонської, Запорізької, Миколаївської й Одеської областей татар, німців, греків, болгар, вірмен та інших осіб, що раніше проживали в Кримській обл., а зараз повертаються з місць поселення» [8, с. 273–274]. Відповідно до цього Рада Міністрів зобов'язала виконками обласних, міських і районних рад названих областей здійснити таке:

«а) припинити прийом татар, німців, греків, болгар, вірмен та інших осіб, що раніше проживали в Кримській обл., а зараз повертаються з місць поселення, і надавати їм необхідну допомогу для виїзду за межі областей, а також за межі УРСР;

б) розглянути питання про те, щоб сім'ї колишніх спецпоселенців, які вже проживають у зазначених областях, розселити в інших областях республіки, а також за межами УРСР, разом із тими, які ще не повернулися, але мають повернутися» [8, с. 274]. Поряд із цим Рада Міністрів зобов'язала виконками областей (крім Херсонської, Запорізької, Миколаївської та Одеської), до яких будуть прибувати чи будуть направлені громадяни по лінії Головного управління організованого набору робітників і переселення при Раді Міністрів УРСР, забезпечити зазначені групи громадян працевлаштуванням у радгоспах, колгоспах, МТС, на виробництві й будівництві [8, с. 274]. Такою була доля репресованих народів Криму.

Висновки. У публікації підкреслюється, що позитивні кардинальні зміни в етнополітичних та етносоціальних процесах у Криму стали можливі тільки на етапі сучасного українського державотворення.

Це дозволяє стверджувати, що проблема кримськотатарського народу, а також етнічних німців і менонітів викликає значний інтерес для усвідомлення етнополітичних і етносоціальних процесів, які відбувалися на Кримському півострові на різних етапах його історії. Особливо треба підкреслити, що зазначена проблематика може бути важливим і перспективним напрямом досліджень істориків, етнологів, лінгвістів і представників інших галузей наукових знань.

Список літератури:

1. Деннингхаус В. Крым после 1917. Немцы России: энциклопедия в 3-х т.: редкол.: В. Карев (предредкол.) и др. М.: «ЭРН», 2004. 747 с. Т. 2: К–О.
2. Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя й конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. К.: Світогляд, 2004. 722 с.
3. Кондратюк Г.Н. Духовная и культурная жизнь в немецких колониях Крымской АССР в 1920-х–1930-х гг. Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / отв. ред. С.И. Бобылева. Днепропетровск: РИО ДНУ, 2003. 268 с.
4. Кондратюк Г.Н. Влияние голода на школьное образование немцев Крымской АССР в 1921–1923 гг. Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / отв. ред. С.И. Бобылева. Днепропетровск: РИО ДНУ, 2004. 208 с.
5. Кондратюк Г.Н. Деятельность учебных заведений Биюк-Онларского и Тельмановского немецких национальных районов Крымской АССР в 1920-х–1930-х гг. Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / отв. ред. С.И. Бобылева. Днепропетровск: Пороги, 2007. 410 с.
6. Чеботарева В.Г. Кооперативные союзы «граждан германской расы». Немцы России: энциклопедия в 3-х т.: редкол.: В. Карев (предредкол.) и др. М.: «ЭРН», 2004. 747 с. Т. 2: К–О.
7. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). К.: Асоціація «Україно», 1995. 214 с.
8. Чирко Б.В. Німецька національна меншина в Україні: етнополітичні та соціально-економічні процеси в умовах радянської політичної системи (перша половина ХХ століття). К.: АМУ, 2016. 368 с.
9. Чумак В.А. Україна і Крим: спільність історичної долі К.: АМУ, 2013. 180 с.

К ИСТОРИИ ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИХ И ЭТНОСОЦИАЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ В КРЫМУ В КОНТЕКСТЕ ПОЛИТИКИ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ

В предлагаемой публикации предпринимается попытка воссоздать историю крымскотатарского народа, этнических немцев и меннонитов в контексте политики советской власти. Подробно рассматриваются особенности реализации политики коренизации, которая осуществлялась на основе решений XII съезда РКП(б) (апрель 1923 года). В Крыму политика коренизации имела форму татаризации. Политика татаризации предполагала обеспечение национально-культурных, языковых и других интересов не только крымскотатарского народа, но и представителей иных этнических групп, в частности этнических немцев и меннонитов. Особое место в публикации уделяется репрессивным акциям власти по отношению к крымскотатарскому народу и иным этническим группам в условиях окончательного формирования сталинского тоталитарного режима.

Ключевые слова: крымскотатарский народ, этнические немцы, меннониты, государственная этнополитика, советская власть, политика коренизации, депортации, репрессии, геноцид.

TO THE HISTORY OF ETHNOPOLITICAL AND ETHNOSOCIAL PROCESSES IN CRIMEA IN THE CONTEXT OF SOVIET REGIME'S POLICY

The article proposed here contains the effort to reconstruct the history of Crimean Tatars as ethnic group along with ethnic Germans and Mennonites in the context of Soviet period. The special attention is paid to the peculiarities of rooting policy having been fulfilled according to resolutions of XII Communist Party (Bolsheviks) Congress in April, 1923. In Crimea the rooting policy was shaped down as Tatarization policy which provided the realization of national, cultural, language needs not only of Crimean Tatars, but also of ethnic Germans, Mennonites and other groups. The special place in the article is given to the revealing the truth about repressive actions of Soviet regime under the conditions when Stalin's totalitarianism.

Key words: Crimean Tatars, ethnic Germans, Mennonites, state ethnic policy, Soviet power, rooting policy, deportations, repressions, genocide.

ІСТОРІЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ

УДК 023(479.24)

Ахмедов Э.Ю.

Бакинский государственный университет

БИБЛИОТЕЧНО-ИНФОРМАЦИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ДЕТСКИХ И ЮНОШЕСКИХ БИБЛИОТЕК В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Проблема организации детского и юношеского чтения была достаточно актуальной в обществе во все времена. В современном информационном обществе к повышению интереса к чтению у данной группы читателей следует подходить в аспекте новых общественных требований. В статье рассмотрены вопросы интеграции традиционных и инновационных методов привлечения к чтению детей и молодежи через библиотечно-информационное обеспечение. Сделаны выводы о необходимости комплексного подхода к реформе в деятельности библиотек, связанной с информационным обеспечением знаниями подрастающего поколения. Данная работа особенно важна с воспитательной и образовательной точек зрения.

Ключевые слова: *Азербайджан в годы независимости, дети и юношество как читательская аудитория, библиотечно-информационная деятельность.*

*Посвящается 100-летию Азербайджанской
Демократической Республики и столетию
Бакинского Государственного Университета*

Постановка проблемы. В Азербайджане особое внимание уделяется последовательно проводимому процессу нравственного воспитания подрастающего поколения, в том числе детей и подростков, формированию их мировоззрения и положительных личностных качеств. В этом плане большая доля ответственности падает наряду с другими социальными институтами также на детские и юношеские библиотеки.

Разумеется, проблема духовного воспитания молодого поколения является комплексной. Она не может быть решена в одиночку, без участия всех соответствующих ведомств и организаций. Участие библиотек в духовном воспитании читателей – лишь часть общей задачи в этом направлении. Полезная и содержательная организация процесса нравственного воспитания всесторонне развитой личности требует формирования условий также для обогащения ее мировоззрения.

Степень исследования проблемы. Точка зрения исследователей такова, что в современном обществе библиотечная система является суще-

ственным элементом информационных учреждений, которые передают из века в век, от поколения к поколению знания, всю необходимую информацию, распространяя ее в обществе, сохраняя и сберегая [6, с. 146]. Вопросы современного развития библиотечного дела стоят в центре внимания каждого государства. Имеется ряд документов, координирующих деятельность библиотек на международном уровне [7; 8; 9]. Культурные, исторические, педагогические и искусствоведческие аспекты деятельности библиотек как формы хранения и передачи информации рассматриваются многими исследователями, поскольку эти вопросы всегда актуальны [3; 5; 11].

Постановка задания. Рассмотрение вопросов функционирования детских и юношеских библиотек в статье связано с усилением внимания к использованию в работе библиотек информационных электронных источников и носителей в рамках ИКТ. Меняются интересы и потребности читателей, а библиотеки, как источники культуры и знаний, должны приспосабливаться и видоизменяться. Рассмотрены особенности деятельности некоторых детских и юношеских библиотек в Азербайджане в рамках современной библиотечной реформы.

Изложение основного материала исследования. Известно, что вопрос формирования подрастающего поколения в качестве настоящих граждан и всесторонне развитых личностей всегда стоял в центре внимания общества и государства во все времена. Еще в середине 1990-х гг. общенациональный лидер Г. Алиев говорил, обращаясь к молодежи: «Наш долг состоит в еще большей заботе и внимании к молодежи, в их обучении и воспитании, в улучшении их жилищных условий, чтобы они жили еще лучше. <...> Это высшая цель нас всех и лично моя. <...> Ваш долг состоит в том, чтобы получить хорошее образование и воспитание, в рациональном использовании своих талантов, в хорошей подготовке к будущему, к жизнедеятельности, в том, чтобы приносить радость своей воспитанностью, образованностью, нравственностью родителям, нам и обществу в целом. <...> Я верю, что сегодняшнее подрастающее поколение Азербайджана достигнет еще больших высот по сравнению с предыдущими поколениями. Ведь вы живете в независимом Азербайджане, в своей свободной отчизне» [2].

Фонды детских библиотек систематически пополняются новейшей литературой, относящейся к разным сферам науки. Помимо этого, чтению дается научно-педагогическое направление, используются различные массовые, современные и прогрессивные формы пропаганды книги, укрепляется материально-техническая база библиотек, по мере надобности они обеспечиваются кадрами специалистов. Все это способствует правильной организации детского воспитания, формированию научного мировоззрения у детей. В этом отношении особо выделяется Азербайджанская государственная детская библиотека имени Фиридуна Кочарли. Библиотека переехала в новое современное здание. Здесь хранится 210 тысяч экземпляров книг, а число читателей достигает 35 тысяч человек [1, с. 74].

Республиканская детская библиотека, в соответствии со своим назначением, имеет в своих фондах образцы мировой и азербайджанской детской литературы, обеспечивая сохранность книжных сокровищ и других информационных носителей, их пропаганду, охрану и передачу будущим поколениям читателей. Все это является вкладом также в общемировую сокровищницу культуры. Разумеется, библиотека функционирует, сохраняя нейтральность в отношении политической деятельности, в частности партий, общественных движений, религиозных конфессий. Здесь соблюдаются принципы равного доступа к хранилищу,

к использованию необходимых ресурсов и информационных материалов. Тем самым обеспечивается высокое качество обслуживания каждого читателя.

Названная библиотека обеспечивает свои филиалы необходимой литературой, комплектует их, ликвидирует непригодные к использованию книги. Урон, который может быть нанесен физическим или юридическим лицом библиотеке, возмещается согласно законодательству. Библиотека отчитывается перед соответствующими ведомствами, в частности Министерством культуры и туризма Азербайджана, а также перед Комитетом государственной статистики. Сотрудники библиотеки поддерживают связь с зарубежными партнерами посредством Интернета, занимаются выявлением и учетом, а также защитой ценных экземпляров книг. Здесь рассматриваются заявления и обращения по поводу деятельности библиотеки в рамках законодательства. Реализуется кадровая политика в сфере библиотечно-информационной деятельности.

Азербайджан с древних времен славится богатыми библиотеками, хранильницами знаний, здесь всегда был высокий уровень книжной культуры и уважения к духовно-нравственным ценностям. Среди современных библиотек, обеспечивающих на высоком уровне библиотечное обслуживание детям, то есть будущему страны, а также имеющих в этом отношении большой опыт и заслуги, можно назвать Азербайджанскую государственную детскую библиотеку имени Фиридуна Кочарли. В основу ее деятельности легла государственная политика в сфере развития культурно-массовых учреждений, в том числе библиотек.

Как подчеркивал общенациональный лидер Г. Алиев, дети – наше будущее. От того, как мы воспитаем, вырастим детей, зависит будущее страны, нашего государства [2]. Коллектив библиотеки в годы независимости поставил перед собой задачу улучшить обслуживание читателей, отвечая требованиям информационного будущего. У коллектива есть ряд заслуг в сфере использования возможностей ИКТ: здесь создана сеть компьютерного обслуживания, применяются различные электронные средства связи, установлено необходимое техническое оборудование.

В настоящее время в фондах библиотеки сосредоточено 260 тысяч экземпляров книг, открыт зал с компьютерным обслуживанием. Чтение является для детей и подростков основой для формирования мировоззрения, выхода в глобальное информационное пространство. В конечном счете

данное направление деятельности является для коллектива библиотеки составной частью Концепции будущего информационно-библиотечного обслуживания [10].

Система воспитания детей на основе определенного информационного обеспечения оказывает значительное воздействие на образ их мышления. Эффективность организации работы с детьми в детских библиотеках зависит от его технологической модели. Формирование подобной модели является составной частью деятельности по формированию информационного общества. Именно поэтому информатизация является таким средством, с помощью которого общество достаточно глубоко познает себя, решая с ее помощью все необходимые проблемы. Информация, или фактические данные как совокупность знаний, определяет связи между ее отдельными частями, превращаясь в конечном счете в стратегические ресурсы. Информатизационные процессы всегда играли существенную роль в природе и обществе, создавая в них своеобразные системы.

Качества, свойственные человеку, то есть речь, представления, производство, наука и искусство, познание, мышление, запоминание, образуют сложный и многообразный процесс производства и передачи информации. Изобретение и распространение письма, книгопечатание, периодическую печать, телеграф, телефон, фотографию, впоследствии радио, телевидение и компьютерную технику можно считать значительными вехами на этом пути.

В последние годы в целях повышения интереса к чтению используются как традиционные, так и новые, технологические возможности. Однако в процессе организации детского чтения больше применяются традиционные методы. Причиной этого является отсутствие в некоторых библиотеках современного технического оборудования, в частности компьютеров. На сегодняшний день для читателей важно сочетание возможности читать книги и дополнять их необходимой информацией из Интернета.

Разумеется, для пользования компьютером нужна компьютерная грамотность; повседневная работа на компьютере дает возможность получения информации посредством Интернета. Подобные новшества в работе требуют от библиотечных работников особой подготовки, разработки ими необходимых рекомендаций для читателей. Создание мультимедийного зала особенно важно для повышения интереса читателей к чтению. Создание мультимедийного зала и электронных

читальных залов, подключение к сети Интернет каждой библиотеки для получения необходимой информации читателями являются важными задачами по реорганизации деятельности библиотек.

При помощи управления мультимедийно-интерактивными программами, современных технических и программных средств можно обеспечить взаимосвязь видео- и аудиоэффектов. Благодаря цифровой связи можно обеспечить в едином контексте взаимосвязь текста, звука, графики, фото и видео. Мультимедиа – это сочетание носителей информации в крупном объеме, которые вместе дают возможность активно их использовать для получения информации [4, с. 15].

Мультимедиа обычно создается в одном из самых хорошо освещенных и широких залов библиотеки, в соответствии с размером зала устанавливаются столы и информационные носители. Устанавливаются также полки с информационными носителями. Здесь складываются диски CD, DVD, аудио- и видеокассеты. Разумеется, установка на стене или на потолке проектора и экрана на стене способствовала бы еще лучшей организации процесса передачи информации читателям. Здесь проводились бы различные тематические презентации и другие интерактивные мероприятия. Помимо этого, важно приобрести и держать в зале такие технические приспособления, как аудио- и видеомэгафоны, камеры, сканеры, принтеры, телевизоры, копировальные машины и так далее.

Имеются информационные справочники для читателей различных возрастов по различным сферам знаний (издательский дом «Айна»), в том числе энциклопедии, словари, учебные программы. Все это также может быть записано на диски. Есть логические игры, которые также могут быть записаны на диске. Здесь все должно быть подключено к Интернету [6, с. 83].

Мультимедийный зал «Знайка» Азербайджанской государственной детской библиотеки имени Фиридуна Кочарли функционирует с 2002 г. Большое внимание здесь уделяется комплектованию аудиовизуальных изданий. Этот зал обслуживает в основном детей дошкольного и младшего школьного возраста. Фонд зала в основном пополняется за счет дисков, на которые записаны сказки, изображения природы и музыка. Здесь собрано более 240 CD и DVD. Комплектование зала происходит в основном на основе запросов читателей. Здесь есть много учебно-научных программ, энциклопедий, словарей, справочных пособий, интеллектуальных деловых программ.

Интеллектуальная подготовка молодых читателей с использованием ИКТ будет способствовать их успешной деятельности в информационном пространстве современного общества. Важное место в развитии информационных технологий занимают подготовка, систематизация, защита и формирование сети для дистанционного использования носителей информации. Все эти направления применяются в подготовке электронного каталога, при формировании электронных библиотек в деле библиотечно-информационного обеспечения. Традиционные библиотеки используют возможности межбиблиотечного абонемента, обмена книгами на внутреннем и международном уровнях, другие конкретные формы услуг. Здесь всегда была открытая сетевая документально-информационная система.

Электронные каталоги как один из разнообразных видов информационной сферы играют существенную роль в межбиблиотечном информационном обмене. В результате расположения электронных каталогов в Интернете пользователь не ограничивается лишь получением библиографической информации в любое время и в любом месте, фактически он может в то же время ознакомиться с ценными изданиями, которые включены в эти списки. Электронный каталог через сеть библиотек дает возможность ознакомиться с содержанием фондов библиотек, оперативно (причем без помощи библиографа) на любом расстоянии получить ответ на запрос, запросить необходимую литературу.

Электронный каталог дает возможность вести реальный учет фонда библиотеки, статистику запросов читателей, определить круг их интересов, сформировать фонд литературы в соответствии с запросами читателей, периодически обновлять его, обеспечивать обслуживание читателей при помощи глобальной сети. В качестве примера сошлемся на опыт Республиканской молодежной библиотеки имени Дж. Джаббарлы, где с целью учета реальных запросов читателей в режиме «вопрос – ответ» в электронный каталог были размещены 23 ежедневные газеты и журналы 12 наименований.

В 2014–2015 гг. в этой библиотеке по системе IRBIS AKIS были переведены в электронный каталог 4 696 книг по 3 834 наименованиям. За прошедшие годы в электронный каталог были включены 1 514 книг на азербайджанском языке, 2 244 – на русском, 97 – на английском, 26 книг на других языках; это составило 3 231 одностомник, 320 многостомников, 9 нотных произведе-

ний, 5 звуковых произведений. В электронный каталог также были включены аналитический обзор 5 563 статей (из них 180 журнальных, 5 383 газетные статьи). В настоящее время в базе электронного каталога находятся новые книги (6 989 наименований), помимо этого, собраны библиографические описания 25 548 книг, из них книги на азербайджанском языке – 1 234 наименования (всего 1 290 экземпляров), на русском языке – 477, на других языках – 56.

В электронной картотеке собрано (за 2000–2012 гг.) аналитическое описание 39 606 газетных материалов, в том числе 8 806 – на азербайджанском языке, 2 856 – на русском языке. В ретрокаталоге имеется библиографическое описание 1 500 экземпляров 796 наименований, из них 526 книг – на азербайджанском языке, 105 – на азербайджанском языке, но кириллической графикой, 421 книга – на русском языке [1, с. 117].

В базе электронных ресурсов дано библиографическое описание 103 книг на азербайджанском языке и 20 ресурсов на русском языке. В автоматизированной библиотечной информационной системе IRBIS-64 размещены материалы на азербайджанском и русском языках, всего 50 109 наименований. С целью внедрения в библиотеку современных технологий на веб-портале библиотеки создан раздел электронной библиотеки. При помощи этого раздела читатель через Интернет может войти на сайт базы, посмотреть полный текст необходимого произведения. В разделе «Библиографические показатели» на сайте библиотеки размещены полные тексты новых поступлений под названием «Библиографическо-информационные показатели новых поступлений». С целью пропаганды новых поступлений среди читателей книги в указанном разделе размещены в алфавитном порядке и с указанием издательств (они тоже сгруппированы) [1, с. 120].

Пользователи сайта могут при помощи линка «Библиотеки мира в Интернете» зайти на сайты самых больших библиотек мира и воспользоваться их ресурсами. В частности, есть возможность зайти на сайты Немецкой библиотеки Бундестага, Российской государственной библиотеки, Французской национальной библиотеки, библиотеки Конгресса США, других всемирно известных библиотек. Библиографические сведения по числу и содержанию новых поступлений доступны постоянно. Заголовок и подзаголовок автоматизированной библиотечно-информацион-

ной системи IRBIS-64 переведені на азербайджанський мову.

20 лютого 2012 г. була проведена презентація Інформаційного центру національної бібліотечної інформації AZLIBNET і Сборного каталога. Все це зроблено з метою зробити роботу по автоматизації бібліотечно-бібліографічних процесів більш ефективною. Даний проєкт був реалізований силами Міністерства культури і туризму Азербайджанської Республіки. Основною його метою є створення електронних ресурсів бібліотеки, надання їх користувачам, організація корпоративного участя бібліотеки в глобальній інформаційній мережі. В центрі функціонують дві системи – Веб-центр і Електронний збірний каталог. Веб-центр забезпечує неперервність роботи всіх електронних каталогів бібліотеки. Сюди відносяться також міські і районні бібліотеки, кото-

ри включені в систему IRBIS-64. При допомозі системи AZLIBNET існуючі електронні бібліотечні ресурси працюють постійно, ними можна керувати на відстані. Центр підтримує зв'язок з усіма бібліотеками країни.

Висновки. В цілому інформаційне забезпечення дитячих і юнацьких бібліотек в Азербайджані відбувається відповідно до політики в стосунку функціонування бібліотек, де пріоритетним є саме електронне інформаційне забезпечення. Основною умовою розвитку даного напрямку бібліотечного обслуговування повинно бути своєчасне фінансування, поєднання традиційного і сучасних підходів в передачі необхідної інформації користувачам. При цьому повинні бути забезпечені інформаційна безпека і гуманістична складова інформаційних ресурсів.

Список літератури:

1. Ахмедов Э.Ю. Бібліотечно-інформаційне забезпечення дитячих і юнацьких бібліотек. Баку: Мутарджим, 2016. 245 с.
2. Виступлення Президента Азербайджанської Республіки Гейдара Алієва на художественно-спортивному фестивалі по нагоді першої річниці Дня молоді Азербайджану (2 лютого 1998 г.). URL: <http://lib.aliyevheritage.org/az> (дата звернення: 02.06.2017).
3. Використання мультимедійних технологій в бібліотеці: інформаційно-методический дайджест / сост. И.М. Хвостенко. Новосибирск: Изд-во НГОНБ, 2012. 68 с.
4. Исмаилова Н.Н. Пріоритетні напрями комп'ютеризації бібліотечних процесів. Научно-теоретический і експериментальний бібліотечний журнал. Баку: БГУ, 2010. № 3. С. 76–82.
5. Каптерев А.И. Мультимедиа как социокультурный феномен. М.: Профиздат, 2002. 224 с.
6. Мамедов М. Организация бібліотечної роботи в приватних університетах. Бібліотекознавство і бібліографія: научно-теоретический і експериментальний журнал. 2005. № 2. С. 60–71.
7. Манифест ЮНЕСКО о публических бібліотеках (1994 г.). Інформаційний бюллетень РБА. 1995. № 2. С. 85–89.
8. Манифест ИФЛА об Интернеті / пер. с англ. О.Н. Мязотс. Інформаційний бюллетень РБА. 2002. № 23. С. 37–38.
9. Мультикультурные сообщества: руководство по бібліотечному обслуговуванню (2009 г.) / пер. с англ. И.В. Чаднова; ред. Т.Н. Батаева. 3-е изд. СПб.: Российская национальная библиотека, 2010. 58 с.
10. О результатах статистического исследования «О деятельности бібліотек». URL: <https://www.stat.gov.az> (дата звернення: 02.01.2018).
11. Халафов А.А. Г. Алієв и бібліотечное дело в Азербайджані. Баку: Азернешр, 2006. 312 с.

БІБЛІОТЕЧНО-ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІТЯЧИХ І ЮНАЦЬКИХ БІБЛІОТЕК В АЗЕРБАЙДЖАНІ

Проблема організації дитячого та юнацького читання була досить актуальною в суспільстві в усі часи. У сучасному інформаційному суспільстві до підвищення інтересу до читання в цій групі читачів варто підходити в аспекті нових суспільних вимог. У статті розглянуто питання інтеграції традиційних та інноваційних методів залучення до читання дітей і молоді через бібліотечно-інформаційне забезпечення. Зроблено висновок про необхідність комплексного підходу до реформи в діяльності бібліотек, пов'язаної з інформаційним забезпеченням знаннями підростаючого покоління. Представлена робота є особливо важливою з виховної й освітньої позицій.

Ключові слова: Азербайджан у роки незалежності, діти та юнацтво як читацька аудиторія, бібліотечно-інформаційна діяльність.

**LIBRARY AND INFORMATION SUPPORT FOR CHILDREN'S
AND YOUTH'S LIBRARIES IN AZERBAIJAN**

The problem of organizing the children's and youth's reading was relevant at all times. In the modern information society, the problem of the increase of the interest to reading in this group of readers should be approached from the aspect of new public demands. The article reviews the integration of the traditional and innovative methods of attracting children and youth to reading through library and information support. The conclusion is made about the necessity of an integrated approach to reform the libraries activities to provide a better information support to the younger generation. This work is especially important from an educational point of view.

Key words: Azerbaijan in the years of independence, children and youth as a readership, library and information activities.

Відомості про авторів

Ахмедов Ельчин Юсиф оглу – доцент, завідувач кафедри бібліотекознавства Бакинського державного університету

Громакова Н.Ю. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та політології Національного університету державної фіскальної служби України

Доценко В.О. – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Дудник О.В. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Корнієнко О.В. – аспірант III року навчання кафедри українознавства філософського факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Кудря І.Г. – доктор філософських наук, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Кязимов Салех Юнус оглу – дисертант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Бакинського державного університету (Баку, Азербайджан)

Левенець О.М. – магістр історії, аспірант кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Міненко Л.М. – аспірант Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Мудрієвська І.І. – кандидат історичних наук, науковий співробітник ДУ «Інститут всевітньої історії НАН України»

Набока С.В. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії світового українства, історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Свистович С.М. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Сободар О.О. – аспірант ДУ «Інститут всевітньої історії НАН України»

Токаленко П.О. – аспірант кафедри філософії, політології та українознавства Херсонського національного технічного університету

Топорін Є.О. – магістрант 2 курсу Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Хомич П.М. – директор Маневицького краєзнавчого музею

Циганенко Л.Ф. – доктор історичних наук, професор, проректор з наукової роботи Ізмаїльського державного гуманітарного університету

Чеканов В.Ю. – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Чирко Б.В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Шамраєва В.М. – доктор політичних наук, доцент, професор кафедри міжнародних відносин, міжнародної інформації та безпеки Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

НОТАТКИ

Науковий журнал

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 29 (68) № 3 2018

Коректура • *Н. Пирог*

Комп'ютерна верстка • *Н. Кузнєцова*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського
м. Київ, вул. Івана Кудрі, 33
Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua
Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 12,19. Ум.-друк. арк. 14,41. Зам. № 0918/121
Підписано до друку 01.10.2018. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105
Телефон +38 (0552) 39 95 80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.